

Kárpát-haza SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 1. szám

SERES ATTILA

A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra
1979–1990 között

JÁNK ISTVÁN

Nyelvi és nyelvpolitikai helyzet a magyar nyelvközösségben határon
innen és túl

KUCSERA BENCE – VARGA-PÉTERFI PETRA

Társadalmi bizalom határ mentén és nem határ mentén Közép-
és Kelet-Európában 2021-ben: egy öt országra kiterjedő vizsgálat

HORECZKI RÉKA

A közösség ereje a fejlesztéspolitikában. A társadalmi tőke
megjelenési mintázatai a Kárpát-medence országaiban

BALI JÁNOS

Az alföldi pásztorhagyományok továbbélése a magyarságképben

Kiadja a Nemzetstratégiai Kutatóintézet

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 1. szám

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE

A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁGKUTATÁS
INTERDISZCIPLINÁRIS SZAKMAI FOLYÓIRATA

2024/ 1. szám

KÁRPÁT-HAZA SZEMLE 2024/ 1. szám

A Kárpát-medencei magyarságkutatás interdiszciplináris szakmai folyóirata

KIADJA A NEMZETSTRATÉGIAI KUTATÓINTÉZET

1054 Budapest, Nagysándor József utca 8.

Felelős kiadó: Szász Jenő

Szerkesztőbizottság

Bakk Miklós, Bali János, Benedek József, Csata Zsombor, Farkas György,
Hajdú Zoltán, Kovály Katalin, Lampl Zsuzsanna, Magyar Zoltán,
Nagy Benedek, Nagy Imre, Péntek János, Péti Márton, Pozsony Ferenc,
Rácz Szilárd, Salamin Géza, Schwarcz Gyöngyi, Szilágyi Ferenc,
Szoták Szilvia, Tóth Géza, Török Ibolya, Tózsér Anett

Felelős szerkesztő

Ress Boglárka

A szerkesztő munkatársa

Borbándi Erik

Tördelőszerkesztő

Nádas Zsófia

Nemzetstratégiai Kutatóintézet © 2024, Budapest

Minden jog fenntartva

A kötetben szereplő írások tartalma nem feltétlenül tükrözi
a kiadó álláspontját.

ISSN 2732-1789

TARTALOM

TANULMÁNYOK	6
Seres Attila	6
A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között	
Jánk István	43
Nyelvi és nyelvpolitikai helyzet a magyar nyelvközösségben határon innen és túl	
Kucsera Bence – Varga-Péterfi Petra	60
Társadalmi bizalom határ mentén és nem határ mentén Közép- és Kelet- Európában 2021-ben: egy öt országra kiterjedő vizsgálat	
Horeczki Réka	75
A közösség ereje a fejlesztéspolitikában. A társadalmi tőke megjelenési mintázatai a Kárpát-medence országaiban	
Bali János	87
Az alföldi pásztorhagyományok továbbélése a magyarságképben	
ABSZTRAKTOK	100

TANULMÁNYOK

SERES ATTILA

A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között

1. Bevezető

A jelenlegi magyar közép- és idős korosztály tagjainak emlékeztében elevenen él a kép, ahogyan az 1980-as évek végén, még a rendszerváltás előtt, de már a demokratikus átalakulás előszobájában, az egypártrendszerű politikai-társadalmi berendezkedés végnapjaiban erdélyi magyarok ezrei kerekednek fel, kelnek át a zöldhatáron és kérnek menedéket Magyarországon. A Magyarországon regisztrált menedékkérők száma 1989-ben 17 448 főt tett ki, akik 83 személy kivételével mind román állampolgárok voltak.¹ Az 1990. márciusi marosvásárhelyi magyarellenés pogrom újabb menekült-hullámot generált, egyes statisztikai kimutatások szerint az 1988–1994 közötti időszakban közel 54 000 magyar nemzetiségű személy hagyta el szülőföldjét.² Arról, hogy a magyar közvéleményt akkor mennyire élénken foglalkoztatta ez a nemzetléletani szempontból különösen fájó probléma, számos korabeli újságcikk, tudósítás, szociológiai elemzés és riportkönyv tanúskodik.³ Az erdélyi magyarok

menekülésével és a Magyarországra telepedésükkel kapcsolatos történeti kérdések komplexumát egy 2015-ben napvilágot látott, levéltári forrásbázisra támaszkodó tudományos monográfia dolgozta fel,⁴ ezért ezt a történelmi epizódot a történész szakma már nem csak a korabeli sajtóanyagokra, interjúkra, személyes elbeszélésekre, vagyis *oral history* jellegű forrásokra hagyatkozva vizsgálhatja.

A kárpátaljai magyarságot legalább akkora horde-rejű kihívások elé állította a magyarok brezsnyevi és gorbacsovi érában újabb és újabb lökészerű hullámokkal felerősödő áttelepedési „mozgalma” a Magyar Népköztársaságba, mint a romániai magyar nemzeti közösséget a magyar nemzetiségűek elvándorlási affinitásai. Kutatásaink jelenlegi stádiumában még azt sem zárhatjuk ki, hogy a helyzet sokkal rosszabb volt Kárpátalján, mint Erdélyben. Míg az 1,6 milliós lélekszámú romániai magyarság még az 54 000 fős – felkerekített – veszteséggel együtt is jelentős demográfiai tartalékokkal rendelkezett,⁵ addig Kárpátalja mintegy 160 000 lelket számláló,⁶

¹ Kaszás, 2015, 49. o.

² Reszler, 1999, 209. o.

³ A teljesség igénye nélkül csak három, akkoriban nagy hatású, ezért máig emlékeztető riportkönyvre utalnék: Forró és Havas, 1988.; Fran-ka, 1988.; Kende, 1988. Részletes bibliográfiai ismertetésük: Kaszás, 2015, 18–20. o.

⁴ Kaszás, 2015.

⁵ Az 1992. évi romániai népszámlálás szerint az egész országban 1.620.199 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Varga E., 1992, 74. o.

⁶ Az 1989. évi utolsó szovjet népszámlálás adatai szerint 155 711 személy vallotta magát magyar nemzetiségűnek az USZSZK Kárpátontúli területén. Molnár D., 2018, 114. o. Az 1944-et követő évtizedekben jelentős létszámú kárpátaljai magyar diaszpórák alakultak ki az USZSZK

tehát éppen tizedannyi magyar népességét e jelen-ség jóval hosszabb időtartama – a kezdetei még az 1960-as évek első felére nyúltak vissza – és lankadatlán intenzitása miatt a rendszerváltás időszakára már érzékeny etnikai veszteség érte. Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) Kárpátontúli területét a rokonsági és családi kötelékek mobilizáló ereje segítségével egész közösségek és csoportok hagyták végleg maguk mögött. Ráadásul főleg ezek jellemző korosztályi, képzettségi és foglalkozási összetétele miatt az elvándorlás meggyengítette a kárpátaljai magyar entitás hosszú évtizedek alatt megteremtett, s a szovjet rendszer keretei között amúgy is viszonylagos társadalmi és szellemi önértékét, illetőleg azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy elapasztja ennek a szellemi potenciálnak a generációs utánpótlásait.

Számos bizonyítéka van annak, hogy a kárpátaljai magyarság exodusa már a brezsnyevi érában jelen volt a kárpátaljai magyar értelmiség belső közösségi diskurzusában.⁷ Később, a rendszerváltás hajnalán ez a sorskérdés a magyar köztudatba is bekerült annak köszönhetően, hogy Balla László⁸ 1988. október 28-án a Kárpáti Igaz Szóban e tárgykörben publikált,⁹ s akár segélykiáltásként is felfogható tárcáját egy

nagyobb városaiban, elsősorban Lvovban (Lviv) és Kijevben. 1989-ben az egész USZSZK területén 163 111 magyar nemzetiségű személyt írtak össze. A szovjet népszámlálási statisztikáknál itt és a továbbiakban a Demoscope Weekly című internetes folyóirat adatbázisára fogok hivatkozni, amelynek internetes adatbázisában – a népszámlálás hivatalos összesített nemzetiségi adatainak az Orosz Állami Gazdasági Levéltárban őrzött eredeti címpéldányai alapján – köztársaságokra és az OSZSZSZK esetében régiókra lebontva megtalálhatók a pontos nemzetiségi statisztikák. A forrás webcíme: www.demoscope.ru. Az adott népszámlálási év linkjére kattintva lehet keresni az egyes szubjektumok adataira.

⁷ A kárpátaljai magyar közfelfogás ezer főre tette évente az áttelepülőket számát. Erre utalt Kovács Vilmos költő, író is a Kijevi Főkonzulátushoz eljuttatott 1977. május 23-i folyamodványában: „...tudjuk, hogy a Kárpát-Ukrajnából az MNK-ba évente áttelepülő több mint 1000 személy tekintélyes része – s itt tucat szám sorolhatnám a neveket – nagybácsikkal, nagynénikkel, unoka- és másodunokatestvérekkel »egyesül«, ugyanakkor közvetlen rokonságuk itt marad.” Idézi: Botlik, 2003, 151. o.

⁸ A kialakult drámai helyzetről Balla ekként vallott az 1979. október 1–3. között a Kárpátaljára látogató Maklári György kijevi főkonzulnak: „Balla elvtárs másik felvetése a fölötti panasz formájában hangzott el, hogy a Kárpáton túlról nagyon sok értelmiségi, főképpen pedagógus települ át Magyarországra. Mint elmondtá, sokaknál teljesen váratlanul merül fel az áttelepülés igénye, viszont nincs kikkel e megüresedett helyeket betölteni. Ez pedig megnehezíti a magyar nyelv és kultúra megfelelő szinten történő megőrzését. A Kárpáton túli magyarság vezetőire utalva hangsúlyozta, hogy ez a helyzet nagyon bántja őket.” Lásd: Maklári György jelentése Puja Frigyes külügyminiszternek 1979. október 1–3-i kárpátaljai útjáról. Kijev, 1979. október 26. MNL OL, XIX-J-1-j, 1979/123. d., 005515/1979. sz.

⁹ Balla, 1988a.

hónap múlva változtatások nélkül újraközölte a Népszabadság.¹⁰ Mindazonáltal ezt mégsem követték újságcikkek, tudósítások és riportkönyvek tucatjai, ami jelentős részben azzal magyarázható, hogy míg az erdélyi magyarok nagy része valóban menekültként érkezett Magyarországra, sokszor illegálisan, a zöldhatáron át,¹¹ s visszatérésük esetén retorziókkal kellett számolniuk, addig a kárpátaljai magyarok áttelepedése legálisan, törvényes úton zajlott, úgy hagyták el a szülőföldjüket, hogy erre egy hatósági eljárás keretében még „hazájuk” hivatalos szerveitől is áldást kaptak.¹² Jogi értelemben tehát az első kategória esetében többnyire menekülésről, míg a második esetben többnyire áttelepedésről van szó, ám ez utóbbi motivációit és tömegpszichológiáját vizsgálva ugyanúgy beszélhetünk menekülésről, a szülőföld demográfiai megtartó ereje szempontjából pedig végső soron mindkettő kivándorlásnak vagy elvándorlásnak nevezhető.

2. Kivándorlás a Szovjetunióból a második világháború után

Noha a kárpátaljai magyarok kivándorlása, akár a magyar, akár a szovjet történelem felől nézzük, önmagában is értelmezhető tény és történeti probléma, mégis szükséges rámutatni, hogy nem volt egyedülálló jelenség a Szovjetunió történetében. A modern orosz történetírás a Szovjetunió történetében a kivándorlásnak, mint politikai, demográfiai, gazdasági és társadalmi folyamatok konglomerátumának négy nagy hullámát, illetőleg korszakát különbözteti meg, a korszakhatárok kezdő és záró dátumának tekintetében kisebb eltérésekkel.¹³ Eszerint az első hullámot az 1917–1918-tól 1922-ig tartó polgárháborús időszak, a másodikat az 1941–1944 közötti háborús évek etnikumközi konfrontációi generálták. Az orosz historiográfia a harmadik, 1944-től (vagy

¹⁰ Balla, 1988b.

¹¹ 1988-ban a romániai menedékkérők 47,7%-a illegális úton jutott Magyarországra. 1989-re az arányuk 79,4%-ra nőtt, majd 1990-re 18,6%-ra szorult vissza. Kaszás, 2015, 49. o.

¹² Külön kutatómunkát igényelne annak kiderítése, hogy az 1980-as években a kárpátaljai magyarok közül hányan szöktek át illegálisan a szovjet–magyar határon. A tanulmány forrásbázisául használt külügyminisztériumi dokumentáció egy ilyen esetre derít fényt. Lásd: Barabás János moszkvai ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak a magyar nemzetiségű B. T. elítéléséről tiltott határátlépés miatt. Moszkva, 1989. február 20. MNL OL, XIX-J-1-j, 1989/86. d., 001223/1989. sz.

¹³ Полян, 2005.; Попков, 2007.; Семочкина, 2008, 6–68. o.; Медведева és Бушueva, 2016.

1948-tól számított) 1986–1987-ig tartó emigrációs konjunktúráját a hidegháborús korszak sajátjaként írja le. A kivándorlás negyedik és egyben csúcsideszakának tartott kezdetét egyes szerzők 1986–1987-re, vagyis a gorbacsovi peresztrojka első felére datálják és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1986. augusztus 28-i, 1064. számú rendeletével jelölik ki, amely a szovjet állampolgárok magáncélú (családi célú) külföldre utazása vagy „ideiglenes külföldre utazása” tekintetében a korábbi jogszabályokhoz képest leegyszerűsítette és felgyorsította az ezzel kapcsolatos hatósági, rendészeti procedúrát. A rendelet 1987. január 1-jétől lépett hatályba.¹⁴ Más szerzők a negyedik hullám kezdetét a Szovjetunió Legfelső Tanácsának 1991. május 20-án meghozott, a kivándorlást egészen cizelláltan szabályozó, az emigráció történetében jogi értelemben valóban mérőföldkönek számító törvényéhez kötik.¹⁵ Noha a Szovjetunió de jure megszűnése (1991. december 26.) egészen eklatáns korszakhatárt jelölne ki, az orosz történetírás azt mégsem tartja cezúrának, mert az 1991. májusi törvényt az augusztusi „operettpuccs” és a Szovjetunió szétesése miatt nem tudták érdemben alkalmazni. Annak életbe léptetéséről a Szovjetunió szuverén utódállamainak törvényhozó testületei már saját hatáskörükön belül és egészen eltérő módon döntöttek.¹⁶ Emiatt a negyedik korszak vagy hullám története, akár 1987. január 1-jére, akár 1991. május 20-ra datáljuk a kezdetét, már átvezet bennünket a gorbacsovi peresztrojka

utáni posztszovjet időkbe. Témánk szempontjából nyilván a harmadik és a negyedik hullám időszaka a releváns, hiszen Kárpátalja magyarsága 1944-ben került szovjet fennhatóság alá.

A történeti szakmunkákban egyöntetű megállapítás, hogy 1948 után, vagyis a harmadik korszakban a kivándorlás csak egyes etnikai csoportok „privilegiuma” volt. A kivándorlók között ugyanis a zsidóság és a németiség domináns szerepet játszott. Rajtuk kívül szignifikáns volt még az örmények és a görögök emigrációja.¹⁷ Pavel Poljan kiemeli, hogy a negyedik korszakban a Szovjetuniót végleg elhagyók között egyre jelentősebb számot képviseltek a lengyelek és a koreaiak is.¹⁸ A kivándorló csoportok etnikai összetétele részben magyarázatul szolgál a migrációs célországokra is. A zsidók elsősorban Izraelbe és az Amerikai Egyesült Államokba (USA), a németek a Német Szövetségi Köztársaságba, az örmények az észak-amerikai kontinensre (USA, Kanada) és azokba a nyugat-európai kapitalista országokba távoztak, amelyekben jelentős létszámú örmény diaszpórák vertek gyökeret, míg a görögök kizárólagos migrációs célterülete Görögország volt.¹⁹ A szovjet honosságú magyarokat egyetlen szakmunka, Jekatyerina Szjomocskina kézikönyve említi meg, igaz, csak a „potenciális kivándorlók” mint eszmei kategória körülírása során. Szerinte 1989-ben 5,5 millió volt azon szovjet állampolgárok száma, akiket potenciális kivándorlókként lehetett/lehet nyilvántartani. Ő ezt a számot azon etnikumok demográfiai mutatói alapján határozta meg, amelyek a Szovjetunió kívüli, számukra jelentős vonzerőt gyakorló anyaországokhoz vagy diaszpórákhoz kötődtek, ezért rendkívül erőteljes volt a „migrációs csoportattitűdjük”, vagyis a kivándorlásban a bajaik és problémáik megoldásának

¹⁴ Pavel Poljan szerint a negyedik időszak de facto 1987 tavaszán kezdődött azzal, hogy a rendelet hatására ismét lendületet vett (újra megindult) a zsidók kivándorlása. Полян, 2005. 506. o. Az 1986–1987-es korszakhatárt elfogadja még: Лушин, 2013. 134. o.; Пальников, 2013. 255. o.; Медведева és Бушуева, 2016, 37.o.

¹⁵ Vjacseszlav Popkov szerint helyesebb lenne, ha Sidney Heitman általánosan elfogadott periodizációjával szemben a harmadik és negyedik hullám korszakhatárát az 1991. május 20-i törvény jelölné ki, mert az a korábbi jogszabályoknál sokkal pontosabban írta körül a szovjet állampolgárok külföldi kiutazásának és tartózkodásának jogi feltételeit, és a szovjet migrációs politikában véget vetett az „egyes etnikai csoportok kiválasztott képviselőit” preferáló gyakorlatnak. Попков, 2007, 151–154. o. Jekatyerina Szjomocskina az egész orosz történelemben négy emigrációs korszakot, a harmadik, ún. szovjet korszakon belül pedig három hullámot különböztet meg. Korszakfordulónak ő is az 1991-es törvényt tartja. Сёмочкина, 2008, 9–10. o. Úgy véli, hogy az 1987. január 1-jén életbe lépő minisztertanácsi rendelet hatása csak 1988-ban kezdett megmutatkozni, mivel akkor a kivándorlók létszáma robbanásszerűen, az előző évi 2,5-szeresére növekedett, valójában tehát ez az év jelentett minőségi változást a harmadik (szovjet) korszakban. Uo. 63–64. o.

¹⁶ Az Oroszországi Föderáció Legfelső Tanácsa például 1992. december 22-én fogadott el egy határozatot a törvény 1993. január 1-jei hatályú életbe léptetéséről. Попков, 2007, 151. o.

¹⁷ Полян, 2005, 505–506. o.; Попков, 2007, 150–152. o.; Сёмочкина, 2008, 63–64. o.; Медведева és Бушуева, 2016, 36. o.

¹⁸ Полян, 2005, 506. o.

¹⁹ 1989-ben a Szovjetuniót elhagyó örmények nagy része az 1950-es és 1960-as években a közel-keleti országokból (elsősorban Libanonból) az Örmény SZSZK-ba áttelepülő személyekből és családtagjaikból került ki. A kivándorló görögök két csoportból tevődtek össze. A görögországi polgárháború után, az 1940-es és 1950-es évek fordulóján a Szovjetunióba érkező politikai emigránsokból, akik az 1980-as évek végén valójában repatriáltak a szülőföldjükre és az évszázadok óta a Fekete-tenger északi partvidékén élő autochton kisebbség, az úgynevezett pontuszi görögség képviselőiből. Érdemes megemlíteni, hogy 1989-ben a Szovjetunióból kivándorló zsidók, örmények és görögök jelentős része légi úton, budapesti átszállással jutott el új hazájába. Erről: Györke Sándor moszkvai nagykövet jelentése Horn Gyula külügyminiszternek a Szovjetunióból zajló kivándorlás jellemzőiről. Moszkva, 1990. január 18. MNL OL, XIX-J-1-j, 1990/78. d., 00347/1990. sz.

egyik közösségi eszközét látták. A fent már felsorolt népcsoportok, a zsidók, németek, örmények, görögök, lengyelek és koreaiak mellett ide sorolta még a magyarokat és a szlovákokat is,²⁰ amelyek etnikai törzsterülete Kárpátalja volt, s kizárólag ott minősültek autochton népekké.

A releváns orosz „kivándorlástörténeti” szakmunkák ennél fogva a kárpátaljai magyar „országelhagyók” létszámának meghatározásában nem segítenek bennünket, csak az emigráció domináns etnikai csoportjai tekintetében tüntetik fel a főbb trendeket és számadatokat. Vjacseszlav Popkov nagy ívű tanulmányát azért érdemes kiemelni, mert összesített adatokat ad közre a szerinte az 1991. május 20-i törvénnyel záruló, vagyis a Szovjetunió egész háború utáni történelmét kitöltő harmadik kivándorlási hullámról. Eszerint ebben a „hosszú” korszakban összesen 592 000 zsidó, 414 000 német, 84 000 örmény és 24 000 görög etnikumú vagy identitású szovjet állampolgár hagyta el végleg a Szovjetuniót, míg az egyéb nemzetiségű, tehát a lengyel, a koreai és – bár nem nevezi meg – a magyar kivándorlók létszámát összesen 2800 főre tette.²¹ Az általunk fellelt források és statisztikák tükrében jó okunk van arra, hogy kételkedjünk ez utóbbi számadat hitelességében.

A bennünket leginkább érdeklő és érintő harmadik hullám történetét vizsgálva az orosz szerzők ugyan-csak egyetértenek abban, hogy az előző kettővel szemben ez sokkal kevésbé tekinthető politikai emigrációnak, mint inkább gazdaságinak. A harmadik hullám révén nem jöttek létre „szovjet-orosz” politikai kényszerközösségek világszerte. A kivándorlók nem a rendszer meggyőződéses (politikai) ellenfelei közül kerültek ki, ugyan elégedetlenek voltak vele, netán a kárvallottjaiként tekintettek magukra, a legtöbbjüket a nyugati társadalmak szovjetnél szabadabb társadalmi légköre, fejlettebb gazdasága, összességében jóval szélesebb személyes mobilitási perspektívát kínáló társadalmi-gazdasági berendezkedése vonzotta. Az emigráció tehát ekkoriban elsősorban egzisztenciális döntés volt. A „privilegizált” etnikai csoportok dominanciája is részben ezzel függ össze, az ő esetükben leginkább érvényesülő

családi és etnikai kötelékek mobilizáló ereje mellett. A zsidók, németek és örmények körében felülreprezentált volt a középosztálybeli művészeti, tudományos, műszaki értelmiség, illetve egyéb magas társadalmi presztízsű szakmák képviselői (orvosok, jogászok stb.) voltak, akik Amerikában, Nyugat-Európában vagy éppen Izraelben eleve kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkeztek, vagy a szakmai, művészeti útjaik során ilyenekre tettek szert.²² Mindezt Pavel Poljan úgy fogalmazta meg, hogy a háború utáni Szovjetunióból kijutni csak „zsidó, német vagy örmény vonalon” lehetett.²³

Az orosz történészek tudományos megállapításai közül kettőt még feltétlenül ki kell emelni, amelyek megítélésem szerint a kárpátaljai magyarság szempontjából is relevánsak. Először is, mivel az emigrálásnak 1991-ig nem volt szilárd jogi alapja, e tekintetben leginkább a ki- és beutazásokra vonatkozó, gyakran változó minisztertanácsi rendeletek és párthatározatok orientálták a kivándorlási ügyekben eljáró hivatalos közegeket. A Szovjetunióból kivándorolni minden esetben csak úgy lehetett, ha ahhoz a rezsim hozzájárult. Némi eufemizmussal fogalmazva akkor, ha a belügyi szervek „elengedték” a saját állampolgárukat. Emiatt a kivándorlási engedélyek kiadása meglehetősen önkényes volt, leginkább a szovjet hatóságok játékszabályai szerint zajlott, a kormányzat ehhez való viszonyulását a nemzetközi környezet és a kivándorlók körében uralkodó hangulat is befolyásolta.²⁴ Eklatánsan érzékelteti ezt, hogy 1978–1979-től a korábbi gyakorlattól eltérően a szovjet belügyi szervek szigorítottak az engedélyek kiadásán, és egyre több, leginkább zsidó és német származású állampolgáruktól tagadták meg az ország elhagyását. A szovjet hatóságok döntésének hátterében minden bizonnyal az állt, hogy 1978-ban a Szovjetunióból kivándorolni igyekvő zsidók között többségbe kerültek azok, akik a kivándorlási kérelmüket nem Izraelbe, hanem az Egyesült Államokba adták be.²⁵ A korabeli szovjet köznyelvben „otkaznyiknak” nevezett elutasítottak, akiknek a legtöbb esetben az elutasító határozatot a szovjet belügyi

²⁰ Сёмочкина, 2008, 64. o.

²¹ Попков, 2007, 150. o. Popkov a számadatainál Sidney Heitman 1991-ben megjelent kismonográfiájára hivatkozik. Heitman, 1991, 5. o.

²² Попков, 2007, 153–154. o.; Сёмочкина, 2008, 60–63. o.; Медведева és Бушуева, 2016, 36–37. o.

²³ Полян, 2005, 506. o.

²⁴ Попков, 2007, 151–152. o.

²⁵ Полян, 2005, 505–506. o.

szervek meg sem indokolták, 1981-ben már legalább 40 000-en voltak,²⁶ egyfajta társadalmi sorsközösséggé, sajátos kaszttá kovácsolódtak,²⁷ s a követeléseik kikényszerítésére a tömegdemonstrációtól sem riadtak vissza. Az érdekérvényesítő képességüket jelzi, hogy 1978. december 4-én német nemzetiségű otkaznyikok – azok, akiket annak idején Tádzsikisztánba telepítettek ki –, tüntetést szerveztek Dusanbében. A Tádzsikisztán Szálló előtt összegyűlt mintegy százfős tömeg a Tádzsik SZSZK Legfelső Tanácsának épülete elé vonult egy hatalmas molinóval, amelyre a legfőbb követelésüket írták fel: „Engedjenek el minket a hazánkba!”. A Tádzsik Kommunista Párt Városi Pártbizottságának első titkára a tömeg előtt ígéretet tett arra, hogy a szovjet-tádzsik hatóságok több kivándorlási engedélyt adnak majd.²⁸

Másodszor elengedhetetlen utalni a Popkov által találóan csak „belső emigrációnak” titulált viselkedésmintára, jelenségre is. Az orosz történész ez alatt azt érti, hogy a kivándorolni szándékozó személyek vagy családok tudatosan készültek az emigrálásra, előre, adott esetben éveken át készítették elő a talajt arra, hogy elhagyhassák az országot, kapcsolatokat építettek, felhalmozták anyagi javaikat stb.²⁹ A helyzet a kárpátaljai magyarok vonatkozásában is sok hasonlóságot mutatott, amire Maklári György kijevi főkonzul is felhívta a felettesei figyelmét:

„Az ügyfelekkel folytatott beszélgetésekből kitűnik, hogy az esetek többségében tudatosan, esetleg éveken keresztül készítik elő az áttelepedésüket. A magyar nemzetiségűeknél különösen erős a Magyarországhoz való tartozás, vonzódás érzése.”³⁰

3. A kronológiai keretek kijelölése

A második világháború után a Magyar Népköztársaság, elsősorban a vegyes házasságból származó gyerekek állampolgárságának rendezése céljából, arra törekedett, hogy a keleti blokk országaival –

így azokkal az államokkal is, amelyekben jelentős létszámú magyar ajkú népesség élt –, fennálló egyezményes viszonyrendszerében kiküszöbölje a kettős állampolgárság intézményét.³¹ Az első ilyen egyezményt Magyarország a Szovjetunióval kötötte meg 1957. augusztus 24-én. Eszerint a szerződő felek területén élő azon személyeknek, akiket saját joga szerint mindkét ország saját állampolgárának tekint, választaniuk kellett, melyik állampolgárságot kívánják megtartani. Azoknak a nagykorú, vagyis 18. életévüket betöltött személyeknek, akik nem annak a szerződő félnek az állampolgárságát választották, amelynek területén laktak, az egyezmény hatályba lépését követő egy éven belül írásbeli nyilatkozatot kellett benyújtaniuk a másik szerződő fél nagykövetségéhez.³² Tehát az optálásra az egyezmény meglehetősen szűk határidőt szabott, mindazonáltal kisebbfajta áttelepülési hullámot generált, határokon átívelő családi és rokoni kötelékeket hozott létre, ami a későbbiekben a családegyesítések jogalapját képezte. A magyar–szovjet államközi szerződések a későbbiekben nem nevesítették expressis verbis az állampolgárság megváltoztatására, tehát az ezzel együtt járó áttelepülésre való jogot vagy jogosultságot, az 1963. január 13-án Moszkvában aláírt, a kettős állampolgárság eseteinek kiküszöbölése tárgyában kötött államközi egyezmény 10. cikkelye mégis nyitva hagyta a kiskaput erre, ugyanis megadta az állampolgárság megváltoztatásával járó jogi procedura kulcsfontosságú, egyúttal az áttelepülni vágyó kárpátaljai magyarok számára legneuralgikusabb támpontját. Eszerint „Egyik Szerződő Fél sem honosíthatja a másik Szerződő Fél állampolgárát ez utóbbi illetékes hatóságainak hozzájárulása nélkül.”³³ Vagyis egy kárpátaljai magyar csak

³¹ Az 1957. október 1-jétől hatályba lépő 1957. évi V. törvénycikk (az ún. harmadik állampolgársági törvény) értelmében az állampolgárság-szerzés a leszármazás – beleértve a gyermek családi jogállásának rendezését követő állampolgárságszerzést is – mellett honosítással és visszahonosítással vált lehetségessé. Parragi, 2000, 47–48. o.

³² A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1958. évi 2. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között a kettős állampolgárságú személyek állampolgárságának rendezéséről Budapesten, 1957. augusztus 24-én aláírt egyezmény kihirdetéséről. MK, 1958, 15–17. o. Az erről rendelkező 2. cikkelyt lásd: 16. o.

³³ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 21. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a kettős állampolgárság eseteinek kiküszöbölése tárgyában, Moszkvában, 1963. január 21-én létrejött egyezmény kihirdetéséről. MK, 1963, 469–471. o. A 10. cikkely: 471. o.

²⁶ Медведева és Бушуева, 2016, 36. o.

²⁷ Лушин, 2013, 131. o.

²⁸ Барсенков és Вдовин, 2005, 584. o.

²⁹ Попков, 2007, 154. o.

³⁰ Maklári György kijevi főkonzul jelentése Puja Frigyes külügyminiszternek a konzuli ügyfelekkel folytatott beszélgetések tapasztalatairól. Kijev, 1981. november 16. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/140. d., 001353/1/1981. sz.

abban az esetben telepedhetett át Magyarországra, ha erre irányuló kérelmét szovjet részről is jóváhagyták, önmagában ehhez nem volt elegendő a magyar jogszabályi keret és az eljáró magyar szervek befogadási hajlandósága. Ezt a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1963/21. számú törvényerejű rendeletével a magyar jogrendbe emelt, és 1963. szeptember 14-én kihirdetett jogszabályt tekinthetjük az áttelepülési folyamat origójának. Balla László is úgy fogalmazott már említett tárcájában, hogy az áttelepülés azóta zajlik, amióta arra a jogszabályok lehetőséget adnak:

„Magyarjaink, főleg értelmiségünk hol kisebb, hol nagyobb méretű áttelepülése azóta tart, amióta erre megvan a törvényes mód.”³⁴

A magyar diplomáciai jelentésekből tudjuk, hogy a kivándorlási ügyekben szovjet részről illetékes szerv, a Szovjetunió Belügyminisztériuma Vízum- és Regisztrációs Osztályának (az akkoriban közkeletű orosz rövidítéssel OVIR)³⁵ az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (OSZSZSZK) területén működő hivatalai 1979-ig,³⁶ az USZSZK területén működő kirendeltségei pedig 1983 nyaráig az alábbi eljárást követték:³⁷ a magyar nemzetiségű szovjet állampolgárok kivándorlási kérelmének megvizsgálását csak akkor kezdték el, ha a Szovjetunióba akkreditált illetékes magyar konzuli képviseltől értesítést kaptak a magyar hatósági eljárás befejezéséről, vagyis a kérelmező honosításáról vagy annak elutasításáról. Tehát amennyiben egy kárpátaljai magyar Magyarországra kívánt telepedni, első lépésben egy magyar konzulátust kellett felkeresnie. 1969-ig a Szovjetunió területén csak Moszkvában működött magyar konzuli képvislet. Egyelőre csak feltételezésként fogalmazható meg, hogy a

nagy földrajzi távolságok, s az azokból fakadó anyagi és adminisztratív terhek – minden bizonnyal csak a konzulátuson történő tájékozódás, a honosítási kérelemhez szükséges nyomtatványok beszerzése, majd a személyes dokumentáció leadása, a teljes körű ügyintézés miatt többször is a szovjet fővárosba kellett utazni – befolyásolhatták egyesek elhatározását, összességében mérséklően hatottak a kárpátaljai magyarok áttelepedési hajlandóságára.

A Kijevi Magyar Főkonzulátust 1969. április 17-én nyitották meg.³⁸ A létrehozását a kádári kormányzat részéről elsősorban gazdasági szempontok indokolták. Érdekes azonban, hogy a misszió felállításának szükségességét hangoztató argumentáció része volt az is, hogy a Kárpátontúli terület magyarsága a főkonzulátus tevékenysége révén könnyebben hozzáférhet majd a magyar kultúra értékeihez és „a szocialista Magyarország fejlődésére vonatkozó információkhoz”.³⁹ A főkonzulátus felállítása a Szovjetuniót elhagyni akaró kárpátaljai magyarok szempontjából lényeges változást jelentett: ettől az időponttól kezdve Kijevben is eljárhattak állampolgársági, áttelepedési ügyekben, ami valamelyest egyszerűbbé tette az ezzel kapcsolatos ügyintézkést.

Mindezek alapján kézenfekvőnek tűnne, ha a téma feldolgozásának kronológiai kezdőpontját 1963-ra vagy legalább 1969-re jelölném ki. A későbbiekben ki is fogom tágitani ezeket az időhatárokat egészen 1963-ig. A kutatásaim jelenlegi stádiumában, s elsősorban az 1963–1979 közötti időszak irattermésének feldolgozatlansága miatt azonban célszerűbbnek láttam a két utolsó szovjet népszámlálás időpontja, 1979 és 1989 közé „beszorítani” az időkeretet. Nemcsak azért, mert az 1978–1979-es esztendőket érezhetően kulminációs pontot jelentettek a kárpátaljai magyarság elvándorlásának folyamatában, hanem azért is, mert ezáltal lehetőség nyílt arra, hogy közvetlenül reflektáljak a két népszámlálás magyarságra vonatkozó adatsorára és azok főbb trendjeire, s a két census értékelésének szempontrendszerébe

³⁴ Balla, 1988a.

³⁵ A levéltári forrásokban is gyakorta csak OVIR-ként hivatkozott hivatali szervezetet 1935. október 4-én hozta létre a Népbiztosok Tanácsa. A Belügyi Népbiztosság (később Belügyminisztérium) alárendeltségébe tartozó, köztársasági és területi (megyei) hivatalokkal rendelkező szervezetrendszer feladatkörébe tartozott egyrészt a Szovjetunióba érkező külföldi állampolgárok nyilvántartása, másrészt a Szovjetunióból kiutazó vagy kivándorló szovjet állampolgárok ügyeinek (útlevélek, kivándorlási engedélyek kiadása stb.) intézése.

³⁶ Bocskai Nándor moszkvai vezető konzul hivatali beszámolója az 1979–1980. évről. Moszkva, 1980. július 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 1980/129. d., 004997/1980. sz.

³⁷ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1983. július 26. Uo. 1983/119. d., 004490/1983. sz.

³⁸ Megnyílt Kijevben a magyar főkonzulátus. Népszabadság, 1969. április 18., 9. o.

³⁹ Az USZSZK-nak mint a Magyarországgal szomszédos szovjet tagköztársaságnak – és tegyük hozzá, a Szovjetunió harmadik legnagyobb szövetségi államának – különleges hely jutott a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok rendszerében. 1968. évi adatok szerint a magyar–szovjet áruforgalom ötöde, közel 220 millió rubel ennek a tagköztársaságnak a területén bonyolódott le. Nemes, 1969.

beemleltem a migráció kérdéskörét is. A kötet anyagának kronológiai záró dátuma, az 1990. év képezi ennek a tematikai egységnek az időbeli végét is. Logikus volt ezzel zárni a bevezető ezen fejezetét is, hiszen mint látni fogjuk, ez az év, a magyarországi demokratikus változások, az első szabadon választott parlament megalakulása 1990. május 2-án, majd a hosszú szocialista éra utáni első demokratikus kormány beiktatása május 23-án egy „gátszakadást” idézett elő a kárpátaljai magyarság újabb kivándorlási hulláma előtt.

4. A forrásbázis és elemzésének korlátai

Statisztikai adataim fő forrásbázisát a Kijevi Magyar Főkonzulátus által 1980-tól 1991-ig keletkeztetett iratanyag, azon belül az úgynevezett „éves beszámoló” típusú (vagy „beszámoltatási”) dokumentumok adják. Ezek legfőbb jellegzetessége, hogy nem egy-egy konkrét politikai, diplomáciai, gazdaság- vagy társadalompolitikai stb. eseményről, mozzanatról nyújtanak a magyar diplomáciai irányítás számára is hasznosítható aprólékos tájékoztatást vagy az ukrainai belpolitikai, társadalmi, gazdasági és a kulturális élet stb. aktuális állásáról átfogóbb helyzetjelentést, hanem egy-egy teljes év perspektívájából foglalják össze a külképviselet diplomáciai, gazdasági és konzuli tevékenységét, illetve értékelik a misszió dolgozó diplomaták munkájának eredményeit. Ha a Kijevi Főkonzulátus irattermését vizsgáljuk, három „beszámolótípust” különböztethetünk meg, amelyeknek a témánk szempontjából relevanciája van.

Az első kategóriába a kifejezetten az áttelepedésekről, mint a konzuli munka meghatározó szegmensét és állandó kihívást jelentő problémájáról szóló éves összefoglaló jelentések tartoznak. Egyelőre nem tudtam pontosan megállapítani, mikor született meg az első ilyen típusú dokumentum, ugyanakkor biztos, hogy a főkonzulátus 1980. I. félévi munkatervére reflektáló minisztériumi átirat kifejezetten arra utasítja a missziót, hogy az előző évek gyakorlatához hasonlóan az 1979. év tekintetében is készítse el az összefoglaló jelentését a Magyarországra irányuló áttelepedésről.⁴⁰ Az 1979. évről szóló jelentésben

már rögzítik, hogy a képviselet konzuli munkájának döntő hányadát a végleges letelepedésekkel kapcsolatos ügyek intézése teszi ki.⁴¹ Ezekhez összefoglaló jelentésekhez rendszerint – változó mennyiségű, adatszerkezetű és minőségű – statisztikai kimutatást, táblázatot is csatoltak, amelyek plasztikusan érzékeltették a probléma jellegét és nagyságrendjeit, illetőleg nyilván a minisztérium számára is megkönnyítették a helyzettel való szembesülést. Ezeket a jelentéseket a naptári évet követő év első negyedében állították össze.

A második típust a főkonzulátus konzuli feladatellátásáról készített éves beszámolók képezik, amelyeket rendszerint a főkonzul vagy Kijev esetében az első beosztott konzul szignált. Ezeket ugyancsak a tárgyévét követő év első negyedében készítették el. Ennek a forrástípusnak a jelentősége abban rejlik, hogy a benne foglalt tájékoztató a konzuli munka minden vetületére és részterületére kiterjedt, ezért azokban az években, amikor önálló jelentést nem készítettek az áttelepedésről, az azzal összefüggő problémákra ebben reflektáltak. A kifejezetten az áttelepedésekről készített jelentésekhez képest ugyanakkor ezekhez a konzuli beszámolókhöz csak kivonatolt adatsorokat csatoltak, ezért az adatállományuk is jóval szegényebb.

A harmadik típusba a főkonzul vagy a vezető konzul által jegyzett egyéni hivatali beszámolók sorolhatók, amelyek a képviselet egész évre kiterjedő diplomáciai, gazdaságpolitikai, illetve konzuli tevékenységét világítják meg. Ezek rendszerint nem naptári évet, hanem diplomáciai évadot öleltek fel, vagyis az előző év július 1-jével kezdődő és az adott év június 30-ával záródó időszakát vették górcső alá. Ezek különlegessége megítélésem szerint a személyesebb hangvételben rejlik. A vezető diplomaták beszámolóit például az áttelepedési ügyek intézésével kapcsolatos teendőket is egyedi perspektívába helyezik, kihámozható belőlük, hogy a konzulátus dolgozói szempontjából mekkora terheléssel járt ez a munka, elvégzésükhöz mekkora humán erőforrás állt rendelkezésre.

Történeti szemmel a legideálisabb helyzet az lenne, ha ezeknek az irattípusoknak az összevetése és

1980/129. d., 00776/1980. sz.

⁴⁰ Tóth Józsefnek, a KÜM főosztályvezetőjének utasítása a Kijevi Főkonzulátus számára. Budapest, 1980. február 4. MNL OL, XIX-J-1-j,

⁴¹ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 002496/2/1980. sz.

elemzése, s mindenekelőtt a főkonzulátuson iktatott végleges letelepedési kérvények, illetőleg az ezeket már részben feldolgozó éves összefoglaló jelentések és a főkonzulátus konzuli tevékenységéről készített beszámolók alapján pontosan meg tudnánk határozni, hány magyar nemzetiségű szovjet állampolgár telepedett át Magyarországra a tanulmányunk címében is jelzett az 1979 és 1990 közötti időszakban. Sajnos azonban ezt a számot nem lehet megadni, egy egzakt számadat rögzítése számos akadályba ütközik, amelyeket az alábbiakban pontokba szedve ismertetek.

1.) A végleges áttelepedésről készített, egyúttal a legbősegebb, leginkább cizellált statisztikai anyagot mellékletként tartalmazó összesítő jelentések – vagyis a legfontosabb bennünket orientáló irattípus – nem állnak rendelkezésünkre minden évből. Megvan az összes, 1979-től 1985-ig keletkezett és az 1987. évről készített jelentés.⁴² Egészen bizonyos, hogy az 1986. évről egyáltalán nem készült ilyen ki-mutatás, s ezzel megszakadt a korábbi évek soroza-ta. Ha készült volna, szerepelnie kellene az 1987. évi futárpostai csomagjegyzékekben, de egyikben sincs feltüntetve ilyen iktatmány.⁴³ Noha az 1987. év áttelepedéseiről ismét készült önálló jelentés, 1989-ben, 1990-ben és 1991-ben már nem. Adódik a kérdés, hogy a főkonzulátus ezekben az években vajon miért nem készített önálló összegző jelentést erről az akut problémáról. Erre vonatkozóan egyelőre csak találgatásokat tudok megfogalmazni. A főkonzulátuson keletkezett teljes dokumentációban 1988-tól egyre dominánsabbá válnak a kárpátaljai magyar-ság helyzetéről szóló jelentések, egyre sűrűsödnek

a főkonzuli és konzuli látogatások a helyszínen, így a kivándorlás alakulásáról és hátteréről szerzett értesülések legalább közvetett módon beépültek ezeknek a jelentéseknek az információhalmazába. Sovány vigaszt jelent, hogy a kérvények száma, az áttelepülés egyik kulcsfontosságú és következte-sekre lehetőséget nyújtó adata, az 1986., 1988., 1989. és 1990. év vonatkozásában is fel van tüntetve a főkonzulátus konzuli működéséről készített éves beszámolóokban.⁴⁴ Olyan táblázatsorozatot azonban nem találunk bennük, ami a kérvényező/áttelepe-dők személyes adatait strukturált módon bemutatja, s amelyet rendszerint az összesítő jelentésekhez mellékeltek.

2.) Az áttelepedésekről készített összesítő jelenté-sek adatszerkezetében és fogalomkészletében az egységes statisztikai rendszer létrehozását zavaró anomáliák vannak. Ennek alapvető oka, hogy a je-lentéseket, csakúgy, mint a főkonzulátus éves kon-zuli munkájáról szóló beszámolókat, a tényleges konzuli feladatokat ellátó, vagyis az operatív ügyvi-teli és „frontális” ügyfélszolgálati munkáért felelős első beosztott konzul (vezető konzul) állította össze, akinek a személye a tanulmányom kronológiai kere-tében jelzett évtizedes időszakban értelemszerűen külszolgálati ciklusonként változott. 1980–1982-ben Feksz Márta, 1983–1986-ban Horváth Miklós, 1987–1989-ben Szabó János, 1990–1991-ben pedig Kocsis Vilmos töltötte be a pozíciót. Noha az általuk jegy-zett dokumentumok adatsorai és táblázatai között van logikai átfedés, láthatólag nem volt egységes sablon arra vonatkozóan, hogy a meglévő adatállo-mányt milyen rendszerbe foglalják, s az elkészíten-dő táblázatokba pontosan milyen kategóriákat és adatokat vegyenek fel. A „hagyomány” megszaka-dása először 1987-ben, majd 1989-ben minden bi-zonnyal egy efféle személyi tényezővel is összefüg-gésbe hozható. Páldi András főkonzul 1986. október

⁴² Sorrendben lásd: Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 1980/129. d., 002496/2/1980. sz.; Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1980. évi áttelepülésekről. Kijev, 1981. február 16. Uo. 1981/140. d., 001639/1981. sz.; Maklári je-lentése a Külügyminisztériumnak az 1981. évi áttelepülésekről. Kijev, 1982. február 15. Uo. 1982/131. d., 001619/1982. sz.; Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.; Horváth Miklós kijevi első beosztott konzul jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev, 1984. február 3. Uo. 1984/133. d., 001247/1984. sz.; Monori István kijevi főkonzul jelentése a Külügyminisztériumnak az 1984. évi áttelepülésekről. Kijev, 1985. február 25. Uo. 1985/137. d., 001653/1985. sz.; Monori jelentése a Külügyminisztériumnak az 1985. évi áttelepülésekről. Kijev, 1986. január 23. MNL OL, XIX-J-1-j, 1986/140. d., 0076/2/1986. sz.; Páldi András kijevi főkonzul jelentése a Külügymi-nisztériumnak az 1987. évi áttelepülésekről. Kijev, 1988. január 14. XIX-J-1-j, 1988/98. d., 00546/1988. sz.

⁴³ Kijevből érkező szigorúan titkos futárpostai összesítések. Budapest, 1987. november 4. után. Uo. 1987/130. d., 00659/1-10/1987. sz.

⁴⁴ A beszámolók sorrendjében lásd: Páldi beszámolója a Külügymi-nisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1986. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1987. január 13. Uo. 1987/126. d., 00651/1987. sz.; Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1988. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1989. január 13. Uo. 1989/86. d., 00375/1989. sz.; Páldi beszámolója a KÜM Konzuli Főosztályának a Kijevi Főkonzulátus 1989. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1990. február 23. Uo. 1990/78. d., 001243/1990. sz.; Páldi beszámolója a KÜM Konzuli Főosztályának a Kijevi Főkonzulátus 1990. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1991. ápr-ilis 1. Uo. 1991/65. d., 001524/1991. sz.

1-jén foglalta el Kijevben a posztját,⁴⁵ s a fent már említett okból, az egyébként is sűrűsödő kárpátaljai teendőiből kifolyólag nem kívánt külön jelentéseket készíteni/készíttetni az áttelepedésekről, illetve az sem kizárt, hogy a központtól sem kapott erre vonatkozó utasítást.

Nemcsak önmagukban az áttelepülésről készített összefoglaló jelentések, hanem azok az éves főkonzulátusi beszámolókkal együttesen is bizonytalan-ságban tartanak bennünket abban a tekintetben, hogy pontosan hány személy telepedett át az adott évben Magyarországra. Az egyik probléma abból fakad, hogy magyar honosítási kérelmet csak a 16. életévét betöltött, vagyis nagykorúnak minősülő személy nyújthatott be a főkonzulátuson. Amennyiben teljes család szeretett volna áttelepedni Magyarországra az ott élő rokonokhoz, a kiskorú gyerekek honosítását is a szülőknek kellett kérvényezniük, ők jártak el a gyermekeik nevében. A konzuli nyilvántartások, ha a teljes sorozatot nézzük, ellentmondásosan fogalmazznak abban a tekintetben, hogy csak az iktatott kérvények számát rögzítik, vagy ahhoz képest az összes áttelepedni szándékozó személy (családtagok) létszámát, egyes dokumentumokban „kérelmekről”, más esetekben „kérelmezőkről” beszélnek. Az 1979. évről készített jelentés az egyetlen, amely egészen adekvát módon különbséget tesz a kérelmek száma és a kérelmezők létszáma között: külön lajstromozza a benyújtott kérelmek, s az azokban foglalt kérelmező személyek, illetve az elfogadott kérelmek, és az azok szerint honosításra engedélyezett személyek számát. Az ezt követő jelentések és beszámolók egyenlőségjelet tesznek a kérelmek száma és a kérelmezők létszáma közé. Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a szülő és gyermekei honosítási kérelmét 1979-ig egy ügyíraton iktatták, míg 1980-tól a 16. életévüket még be nem töltött gyermekekre külön kérvényt kellett benyújtania a szülőnek.

Az áttelepülésről készített éves összegző jelentések egy részében viszonylag könnyen elkülöníthető két statisztikai konglomerátum, az adott évben benyújtott új kérvények száma, illetve az új kérvények és az előző évről áthúzódó, de még elbírálás alatt lévő kérvények összesített száma, vagyis az adott évben

futó összes ügy, összes eljárás száma.⁴⁶ Zavaró tényezőként hat ugyanakkor, hogy ezek a források egyes esetekben csak a tárgyévben benyújtott kérelmek közül elfogadott honosítási kérelmek számát rögzítik, azt nem, hogy a magyar hatóságok az összes futó ügyből a tárgyévben hány kérelmet engedélyeztek. Más esetekben viszont azt adják meg, hogy összesen hány személyt honosítottak az adott évben. Ez a másik alapvető probléma. 1980–1981-ben a „honosított kérelmezők” száma azért lehet magasabb „az újonnan benyújtott kérelmekből engedélyezett kérelmek” számához képest, mert magában foglalja az előző évről (évekről) áthúzódó, de a tárgyévben pozitívan elbíralt kérelmek/kérelmezők számát is. 1983-tól ugyanakkor a konzulátusi statisztikák azokat mutatják ki, akik „az újonnan benyújtott kérelmekből engedélyezett kérelmezők” közül még az adott évben ténylegesen átvették a konzulátuson a letelepedési engedélyük ügyintézéséhez szükséges ügynevezett elővízumot, ezek száma pedig általában évente jóval kevesebb volt az összes honosított személy számánál. A statisztikákban sajnos nem volt mindenhol egyszerű különbséget tenni „a honosításra engedélyezett kérvényező” vagy „honosított személy” és a „beutazási engedélyt átvett” vagy „a Magyarországra ténylegesen áttelepedő személy” között (amire a most következő 1. sz. táblázat minden rubrikájában külön utalok, lásd 15. oldal.

3.) Sajnos hiányos ennek a teljes dokumentációnak a nemzetiségi adatállománya is. 1986-tól kezdődően már semmilyen számszerűsíthető nemzetiségi kimutatás nem jelenik meg benne, mindössze a képviselő 1987. évi konzuli tevékenységéről készített, Szabó János által megszövegezett, és a főkonzul, Páldi András által szignált 1988. január 11-i beszámoló említi meg, hogy a kérelmezők „döntő több

⁴⁵ Páldi hivatali beszámolója az 1986–1987. évről. Kijev, 1987. július 6. Uo. 1987/126. d., 003901/1987. sz.

⁴⁶ Monori István 1986-ban egy átfogó értékelést készített az azt megelőző hat év áttelepedési tendenciáiról, amely ennek a folyamatnak a sarokszámait (a benyújtott kérvények száma, a ténylegesen áttelepedett személyek iskolai végzettség szerinti kategóriái stb.) adja meg. Az 1986. január 3-ra datált jelentésének szóhasználata arra enged következtetni, hogy az „összes kérelmező” kategóriájába nemcsak azokat sorolták, akiknek az ügye, illetve annak elbírálása az előző évről vagy évekről áthúzódott a tárgyévre, hanem azokat is, akik szándékbejelentés vagy adatfelvétel céljából felkeresték a főkonzulátust, de végül nem adták be a honosítási eljárás megkezdéséhez szükséges okmányt és nyomtatványt. Lásd: MNL OL, XIX-J-1-j, 1986/140. d., 0076/1986. sz.

1. táblázat: a Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1979–1990 között beadott honosítási kérelmek statisztikái

Év	Összes nyilvántartott kérelem száma	A tárgyévben beadott új kérelmek száma	Az újonnan beadott kérelmekből pozitívan elbírált	A honosított, illetve a beutazási engedélyt („elővázumot”) átvett személyek száma
1979 ⁴⁷	980	623 ⁴⁸	433	539
1980 ⁴⁹	960	590	387	473
1981 ⁵⁰	749	465	254	323
1982 ⁵¹	950	750	460	274
1983 ⁵²	–	478	263	192
1984 ⁵³	303	237	206	171
1985 ⁵⁴	291	235	211	178
1986 ⁵⁵	–	282	183	168
1987 ⁵⁶	–	584	–	454
1988 ⁵⁷	–	599	509	558
1989 ⁵⁸	–	527	437	505
1990 ⁵⁹	–	1083	951	–

Forrás: saját szerkesztés az első oszlop soraiban egyenként hivatkozott levéltári források alapján.

sége magyar anyanyelvű”,⁴⁷ ami minden kétséget kizáróan a korábbi trendek fennmaradását erősíti meg, miszerint az USZSZK-ból Magyarországra áttelepedő lakossági csoportokon belül a magyarság aránya felülreprezentált volt. Az áttelepedés teljes etnikai struktúrájának a feltérképezését az is nehezíti, hogy a kérvényezők nemzetiségi hovatartozására vonatkozó táblázatokban csak a magyarok vannak minden esetben feltüntetve. Mellettük egy kivételtől eltekintve (1980) az ukránok, két kivételtől (1979, 1980) eltekintve pedig az oroszok szerepelnek. A kivándorlás jellemző alanyainak tekinthető más etnikumok, mint például a zsidók vagy a szlovákok ugyanakkor csak alkalmanként, őket számos esetben az „egyéb” kategóriába sorolják.

⁴⁷ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1987. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1988. január 11. Uo. 1988/98. d., 00545/1988. sz.

⁴⁸ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. MNL OL, XIX-J-1-j, 1980/129. d., 002496/2/1980. sz.

⁴⁹ Ez összesen 980 főt takar.

⁵⁰ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1980. évi áttelepülésekről. Kijev, 1981. február 16. Uo. 1981/140. d., 001639/1981. sz.

⁵¹ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1981. évi áttelepülésekről. Kijev, 1982. február 15. Uo. 1982/131. d., 001619/1982. sz.

⁵² Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.

⁵³ Horváth jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev, 1984. február 3. Uo. 1984/133. d., 001247/1984. sz.

⁵⁴ Monori jelentése a Külügyminisztériumnak az 1984. évi áttelepülésekről. Kijev, 1985. február 25. Uo. 1985/137. d., 001653/1985. sz.

⁵⁵ Monori jelentése az 1985. évi áttelepedésekről. Kijev, 1986. január

4.) A vizsgálatom tárgyát képező forráscsoport alapján sajnos olyan táblázatot sem lehetett szerkeszteni, amely az áttelepülők foglalkozási rétegzettségét teljes körűen ábrázolta volna. Pedig ez abból a szempontból hasznos lett volna, hogy a statisztikák és a számok nyelvén igazolta volna mindazt, amire a források tanúsága szerint a kárpátaljai magyar társadalmi aktorok és a magyar diplomaták is felhívták a figyelmet, nevezetesen az értelmiségiek feltűnő arányára a kivándorlók körében. A főkonzulátusi jelentések és beszámolók két értelmiségi foglalkozást minden esetben feltüntetnek, nyilván azért, mert az azokhoz tartozók minden évben és különösen nagy számban jelentek meg az áttelepülők között. Ez a két foglalkozási ágazat a pedagógusoké és az orvosoké. Többször előfordulnak még a mérnökök és az

23. MNL OL, XIX-J-1-j, 1986/140. d., 0076/1986. sz.

⁵⁶ Páldi beszámolója a Kijevi Főkonzulátus 1986. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1987. január 13. Uo. 1987/126. d., 00651/1987. sz.

⁵⁷ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1987. évi áttelepülésekről. Kijev, 1988. január 14. XIX-J-1-j, 1988/98. d., 00546/1988. sz.

⁵⁸ Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1988. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1989. január 13. Uo. 1989/86. d., 00375/1989. sz.

⁵⁹ Páldi beszámolója a KÜM Konzuli Főosztályának a Kijevi Főkonzulátus 1989. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1990. február 23. Uo. 1990/78. d., 001243/1990. sz.

⁶⁰ Páldi beszámolója a KÜM Konzuli Főosztályának a Kijevi Főkonzulátus 1990. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1991. április 1. Uo. 1991/65. d., 001524/1991. sz.

2. táblázat: a Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1979–1985 között a tárgyévben honosítást kérelmezők nemzetiségi megoszlása

Év	Magyar	Ukrán	Orosz	Szlovák	Zsidó	Egyéb	A magyarok aránya
1979	499	130	–	–	–	70	71%
1980	488	–	–	–	–	102	83%
1981	423	99	26	18	–	–	75%
1982 ⁶¹	723	148	40	25 ⁶²	14	–	76%
1983	333	84	30	–	12	19 ⁶³	70%
1984	154	60	15	–	2	4 ⁶⁴	66%
1985	156	54	17	–	–	9	66%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

agronómusok, három alkalommal a jogászok (1979, 1983, 1984), két esetben a közgazdászok (1979, 1984) és egyszer (1979) a művészeti területen dolgozók. Mindez nem azt jelenti, hogy ez utóbbi foglalkozások képviselői egy-egy évben egyáltalán nem voltak az áttelepedni vágyók között, ezért ki sem lehetett mutatni őket, hanem azt, hogy a jelentés vagy beszámoló készítői eleve csak a két-három kiugró létszámú csoport (tanárok, orvosok, mérnökök) reprezentánsait tüntették fel, a többieket más, általánosító kategóriákba soroltak, mint például „egyéb felsőfokú végzettségű”, „egyéb főiskolát végzett” vagy „egyéb értelmiségi”.^{61 62 63 64}

A főkonzulátus foglalkoztatási/foglalkozási adatainak csak a kisebb része választja külön a fizikai dolgozókat a szellemi foglalkozásúaktól, a nagyobb részére inkább az jellemző, hogy elmossa a végzettségi és foglalkozási határokat, vagyis olyan széles foglalkoztatási területeket jelöl meg, amelyeken nem kvalifikált személyek és értelmiségiek egyaránt dolgozhattak, mint például „alkalmazott”, „egyéb foglalkozású”, „adminisztratív munkakörben foglalkoztatott” vagy „kereskedelmi dolgozó”. Ezeket a kitételeket a táblázat egyes rubrikáiban ugyancsak lábjegyzetben jelzem. Ezeknek a hiátusoknak és el-
lentmondásoknak a megléte miatt az értelmiségiek kivándorlásáról egy erőteljesebb benyomás kialakítása akkor lehetséges, ha a végzettségi és a foglalkoztatási adatokat különálló táblázatban jelenítjük meg. Ebből látható, hogy mindkét irányból nagyjából ugyanoda jutunk: az áttelepedők 65–75%-a kö-

zép- és felsőfokú, 20–25%-a felsőfokú végzettségű volt, s legalább a 15–25% közé eső tartományban felsőfokú kvalifikációt igénylő szellemi (értelmiségi) munkakörben dolgozott. (Lásd: 3–4. táblázat.)

Úgy vélem egyúttal, hogy az értelmiségiek elvándorlása még élesebb fénytörésbe helyezhető, amennyiben azt is megpróbáljuk megállapítani, hogy mekkora volt az inaktív népesség, vagyis a kiskorúak (a 16. életévüket még be nem töltötték) és a nyugdíjasok (60 év felettiek) aránya a kérelmezők között. A végzettséggel és foglalkozással összefüggő ismérvek nyilván a nyugdíjasok körében is releváns adatnak számítottak, szinte bizonyos, hogy a főkonzulátusi űrlapon az ő esetükben is ki kellett tölteni az erre vonatkozó rubrikákat. A 14 év alatti kiskorúaknál ugyanakkor, mivel még az általános iskolát sem fejezték be, semmilyen végzettséget nem lehetett bejelölni. Nem kizárt ugyanakkor, hogy a főkonzulátuson akkor is kérték az „alapfokú” végzettség feltüntetését, ha az illető általános iskolás volt, de még nem végezte el az általános iskolát, hiszen ebből tudtak arra következtetni, hogy a gyermek az oktatási rendszer alanya, s ténylegesen részesül valamilyen szintű nevelésben, képzésben. Az ő esetükben ugyanakkor foglalkozási adatokat nem lehetett megadni, hiszen még nem dolgoztak, leghamarabb a 17. életévük betöltése után léptek a munkaerőpiacra akkor, ha elvégezték a szakmunkásképzőt, vagy még annál is később, ha tovább léptek az oktatási rendszerben. Ez a két tényező, vagyis a látens alapfokú végzettségűek léte, illetve évenként a 16 éven aluliak, vagyis a munkaerőpiacon még kimutathatatlanok relatíve nagy létszáma miatt alaposan feltételezhető, hogy az értelmiségiek aránya a munkaképes, aktív

⁶¹ Az 1982-ben nyilvántartott 950 kérelemből.

⁶² A dokumentum megfogalmazása szerint: „25 egyéb nemzetiségű, főleg szlovák”.

⁶³ A dokumentum megfogalmazása szerint ebből „4 moldovai”.

⁶⁴ Ebből egy lengyel, egy román és egy tatár.

3. táblázat: a Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1979–1985 között honosítást kérelmezők iskolai végzettség szerinti megoszlása

Év	Alap-fokú	Közép-fokú	Felső-fokú	A közép- és felsőfokú végzettségűek összesített aránya	A felsőfokú végzettségűek aránya
1979 ⁶⁵	218	403	155	72%	20%
1980 ⁶⁶	113	210	150	80%	32%
1981 ⁶⁷	132	317	148	78%	25%
1982 ⁶⁸	370	365	215	61%	23%
1983	167	175	136	65%	28%
1984	51	110	76	78%	32%
1985	55	145	35	81%	15%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

4. táblázat: a jellemző szellemi foglalkozásúak száma a Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1979–1990 között a tárgyévben benyújtott új kérelmezők között

Év	A tárgyévben benyújtott új kérelem	Ebből pedagógus ⁶⁹	Ebből orvos	Ebből mérnök, agronómus	Ebből közgazdász	Ebből jogász	Az előző kategóriák aránya az összes kérelmen belül
1979	623	88	10	19	9	1	21% ⁷⁰
1980	590	40	12	67 ⁷¹	–	–	27% ⁷²
1981	465	60	14	16 ⁷³	–	–	19% ⁷⁴
1982	750	90	34	–	–	–	17%
1983 ⁷⁵	478	67	24	37 ⁷⁶	–	2	28% ⁷⁷
1984 ⁷⁸	237	40	9	18	7	1	32%
1985 ⁷⁹	235	30	10	20	–	–	26%
1986	282	28	13	–	–	–	15%
1987	584	40	14	–	–	–	19% ⁸⁰
1988 ⁸¹	599	41	19	–	–	–	19%
1989 ⁸²	527	45	29	–	–	–	14%
1990 ⁸³	1083	86	50	–	–	–	13%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

áttelepülők között még magasabb volt annál, mint ami a 4. táblázat adatsorából kivehető. 1988-tól a főkonzulátusi beszámolókból a honosítási kérelmet benyújtók életkori összetételénél megadott két szélsőérték a 30 év alattiak és az 55 év felettiak

⁶⁵ Az 1979. évi és az 1980. év első két hónapjában beadott új kérelmezők együttvéve.

⁶⁶ Vagyis a honosítást nyert 473 fő közül.

⁶⁷ Vagyis összesen: 597 fő. Nem tudni, hogy ez melyik statisztikai adat.

⁶⁸ A nyilvántartott összes, 950 kérelmező közül.

⁶⁹ Vagyis az óvónők, tanítók és tanárok együttesen.

⁷⁰ Ebben az évben még 2 művészeti egyetemi végzettségű személy is szerepel a statisztikában, tehát az értelmiségiek száma 127 fő.

⁷¹ 67 fő műszaki végzettségű.

⁷² A jelentés szerint még 40 fő egyéb felsőfokú végzettségű kérelmezte a honosítását, tehát ez összesen 159 értelmiségit jelent.

⁷³ A közgazdászokkal együtt.

⁷⁴ Ha ehhez a 87 fő „szellemi, adminisztratív foglalkoztatottat” is hozzáadjuk, akkor az arány 38%.

korosztálya, ezért az 1988 és 1990 közötti hároméves intervallumra vonatkozóan önálló táblázatot szerkesztettem. (Lásd: 5–6 táblázat.)

⁷⁵ A teljes foglalkoztatási szerkezetet nem tudjuk kimutatni, a jelentés szerint 7 egyéb főiskolát végzett és 134 egyéb végzettségű személy szerepel a főkonzulátus táblázatában.

⁷⁶ Ebből: 32 mérnök és 5 főiskolát végzett agrárszakember.

⁷⁷ A 7 fő „egyéb főiskolát végzett” együtt, ami összesen 135 értelmiségit jelent.

⁷⁸ 112 „egyéb foglalkozású”, őket nem számoltuk az értelmiségiek közé.

⁷⁹ 124 fő „egyéb foglalkozású alkalmazott”, őket nem számoltuk az értelmiségiek közé.

⁸⁰ A felsorolt kategóriákon kívül még 57 egyéb értelmiségi, illetve 39 kereskedelmi dolgozó és adminisztratív munkakörben foglalkoztatott szerepel a főkonzulátus kimutatásában, tehát összesen 111 értelmiségivel számoltunk.

⁸¹ A felsorolt kategóriákon kívül még 52 egyéb értelmiségi, illetve 34 kereskedelmi dolgozó és adminisztratív munkakörben foglalkoztatott szerepel, tehát összesen 112 értelmiségivel számoltunk.

⁸² A felsorolt kategóriákon kívül még 21 kereskedelmi dolgozó szerepel.

⁸³ A felsorolt kategóriákon kívül még 56 kereskedelmi dolgozó szerepel.

5. táblázat: a 16 éven aluliak és a 60 év felettiek száma és aránya az 1979–1987-ben új kérelmet benyújtók között

Év	A tárgyévben benyújtott új kérelem	16 éven aluliak száma	60 év felettiek száma	16 éven aluliak és 60 év felettiek összesített aránya	16 év alattiak aránya
1979	623	164	89	41%	26%
1980	590	165	111	47%	28%
1981	465	143	67	45%	35%
1982	750	95	114	28%	13%
1983 ⁸⁴	478	63	75	29%	13%
1984	237	39	41	34%	16%
1985	235	26	29	23%	11%
1986	282	–	–	–	–
1987	584	133 ⁸⁵	65 ⁸⁶	34%	23%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

6. táblázat: a 30 éven aluliak és 55 év felettiek száma és aránya az 1988–1990-ben új kérelmet benyújtók között

Év	A tárgyévben benyújtott új kérelem	30 éven aluliak száma	55 év felettiek száma	A 30 év alattiak és 55 év felettiek aránya	A 30 év alattiak aránya
1988	599	278	136	69%	46%
1989	527	243	86	62%	46%
1990	1083	492	180	62%	45%

Forrás: saját szerkesztés az 1. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

5.) A történeti feldolgozásokból tudjuk, hogy a szovjet érában a Szovjetunió európai területein fekvő nagyvárosokban változó létszámú és demográfiai súlyú, jellemzően néhány száz főből álló „kárpataljai magyar kolóniák” alakultak ki. Botlik József és Dupka György becslései szerint a szovjet érában összesen mintegy 12 000 magyar telepedett át a Kárpátokon túlra, s ahogy ők fogalmaztak, „Lvovtól Vlagyivosztokig” szinte mindenhol éltek kárpataljai magyarok.⁸⁷ A legnagyobb közösségek az USZSZK nagyvárosain (elsősorban Lvov és Kijev) kívül a Szovjetunió munkaerő-piaci szempontból frekvenciált fővárosában, Moszkvában, illetve a balti államokban alakultak ki, amelyeknek a Szovjetunió egészéhez mérten relatíve szabadabb és a magyarokkal szemben

toleránsabb társadalmi légkörre vonzerőt gyakorolt a magyar értelmiségiekre.⁸⁸ Az 1979. és 1989. évi népszámlálás adataira támaszkodva az alábbi táblázatban azt mutatom meg, hogy – az USZSZK-hoz és a Kárpátontúli területhez is viszonyítva – ez a diaszpóra mekkora demográfiai potenciállal rendelkezett. (Lásd 7. táblázat.)

A táblázat önmagában véve tanulságos, hiszen jól látszik belőle, hogy miközben 1979 és 1989 között Kárpátalján közel háromezer fővel csökkent a magyarság lélekszáma, addig ugyanebben az időszakban közel 900 fővel nőtt a Szovjetunió magyar népességének száma. A veszteség egyik nyilvánvaló oka pedig a Szovjetunió Ukrajnán kívüli területei felé irányuló népességkiáramlás.⁸⁹ Mindazonáltal az

⁸⁴ Az 1983. évi kérelmezők életkor szerinti megoszlására vonatkozó táblázat a 60 év feletti férfiakat és az 55 év feletti nőket regisztrálja.

⁸⁵ A dokumentum megfogalmazása szerint 43 kiskorú és 90 iskolás.

⁸⁶ A dokumentum megfogalmazása szerint 65 nyugdíjas.

⁸⁷ Botlik és Dupka, 1991, 75. o.

⁸⁸ Szemléletesen érzékelteti ezt a megállapítást Páldi 1989. szeptember 19-i jelentése: „Elmondták, hogy legtöbben az egyetem elvégzése után maradtak Észtországban, mert itt sohasem éreztek nemzeti megkülönböztetést.” Lásd: MNL OL, XIX-J-1-k, 1989/110. d., 8907/1989. sz.

⁸⁹ Az OSZSZSZK magyar nemzetiségű lakosságának számszerű növekedése mögött álló másik ok a magyar állampolgárságú magyarok országváltása. Az 1980-as években a Szovjetunióban tanuló magyar állampolgárok között voltak olyanok is, akik megházasodtak, orosz

7. táblázat: A Szovjetunió magyar nemzetiségű népességének száma egyes fontosabb területi szubjektumokban az 1979. és 1989. évi népszámlálás adatai szerint

Területi szubjektum	1979	1989
Szovjetunió	170 553	171 420
Ukrán SZSZK	164 373	163 111
Kárpátontúli terület	158 446	155 711
Oroszországi SZSZSZK	4313	5742
Moszkva és a Moszkvai terület	780	1088
Leningrád és a Leningrádi terület	252	318
Lett SZSZK	219	347
Észt SZSZK	191	241
Litván SZSZK	59	107
A Baltikum összesen	469	695

Forrás: saját szerkesztés a www.demoscope.ru vonatkozó statisztikái alapján.

OSZSZSZK, továbbá a balti köztársaságok 1989-ben már közel 6 500 lelket számláló magyar ajkú közösségeinek létrejötte – mint később látni fogjuk – legalább részben ugyanazoknak az okoknak köszönhető, amelyek a Magyarországra irányuló áttelepedésnek megágyaztak. Kárpátalját elhagyva, Oroszországban és a Baltikumban letelepedve, sokakban oldódott az a feszültség, amely a szülőföld elhagyására készítette őket. Elvileg nem kizárható tehát, hogy ezek a „belső diaszpórában” élő magyarok nemcsak 1963 és 1969 között, hanem azután is a Magyar Népköztársaság moszkvai konzuli képviselőjénél adták be a honosítási kérelmeiket. Ehhez a dilemmánkhoz az is hozzájárul, hogy 1978. április 1-jén, tehát nem sokkal a tanulmányunk kronológiai kereteinek kezdőpontjául szolgáló 1979-es év előtt – a balti államokra kiterjedő konzuli illetékességi körrel – Leningrádban is megnyílt a magyar főkonzulátus.⁹⁰ Honosítási ké-

származású nőket vettek feleségül, és később a Szovjetunió javára optáltak. Amennyiben a vegyes, magyar–orosz házasságból származó és a Szovjetunióban született gyermeket valamilyen családi vagy egzisztenciális megfontolásból szovjet állampolgárnak jegyezték be, és a házastársak később együtt maradtak, az a magyar nemzetiségű apát is arra predesztinálta, hogy állampolgárságot váltson. Ennek a jelenségnek a feltárása egy önálló tanulmány tárgya lehetne, az ezzel kapcsolatos trendek és nagyságrendek egyelőre nem ismertek, ám nem gondolom azt, hogy magyar állampolgárok ezreit érintette volna, legfeljebb néhány száz főre tehető a számuk. Ilyen volt például Husztej Tibor, aki a Szolnok megyei Törökszentmiklós mellett született, tehát magyar állampolgárként került a Kijevi Kereskedelmi Főiskolára, majd családalapítás miatt véglegesen az ukrán fővárosban telepedett le. Róla lásd: B. Gy., 2005.

⁹⁰ Golub Mihály leningrádi főkonzul beszámolója a Leningrádi Főkonzulátus 1978–1979. évi politikai és gazdasági tevékenységéről. Lening-

rad, 1980. április 19. MNL OL, XIX-J-1-j, 1980/129. d., 003242/1980. sz.

relmet ettől az időponttól kezdve a Baltikumban élő, kárpátaljai magyar származású szovjet állampolgár itt is benyújthatott. Amennyiben Moszkva és Leningrád esetében szignifikáns létszámmal és tendenciával van dolgunk, az torzíthatja a kizárólag a Kijevi Főkonzulátus adataiból nyerhető egyoldalú képet.

A Moszkvai Magyar Főkonzulátus és a Leningrádi Magyar Főkonzulátus konzuli tevékenységéről készült beszámolók elemzése tehát szempontunkból nem irreleváns, ugyanakkor egy külön tanulmány tárgyát képezhetné, ezért az 1979 és 1990 közötti időszak teljes dokumentációjának előzetes tanulmányozása alapján mindössze egyetlen megállapításra kívánok szorítkozni: azok, akik ezen a két konzuli kirendeltségen adták be a honosítási kérelmüket, szinte kizárólagosan a Szovjetunióban tanuló magyar állampolgárok nem magyar állampolgárságú és nem magyar (hanem jellemzően orosz) nemzetiiségű házastársai közül kerültek ki.⁹¹

rád, 1980. április 19. MNL OL, XIX-J-1-j, 1980/129. d., 003242/1980. sz.

⁹¹ Áruklódó adat erre vonatkozóan, hogy 1978–1979-ben Leningrádban mintegy 300 magyar ösztöndíjas egyetemi vagy főiskolai hallgató tanult. Közülük és azok közül, akik korábban ott tanultak, sokan szovjet állampolgárral házasodtak össze. 1979-ben a vegyes házasságból született gyermekek részére 60%-ban választottak magyar, 20%-ban szovjet állampolgárságot, a vegyes házasságokban élő házastársak 20%-a pedig még nem döntötte el, hogy a gyermekének magyar vagy szovjet állampolgárságot kér-e. Golub beszámolója a Leningrádi Főkonzulátus 1979. évi konzuli tevékenységéről. Leningrád, 1979. december 29. Uo. 001033/1980. sz.

5. Az új kérvényezők létszámának hullámsza mögött rejlő okok

Tüzetesen megvizsgálva az 1. táblázat adatait, az új kérvényezők számának alakulása tekintetében két változás szembeötlő. 1979 és 1981 között a kérvényezők száma egyenletesen csökken, 1982-ben hirtelen megugrik, majd 1983-ban visszaszökken az 1981-es szintre, s végül 1984-ben drasztikusan lesüllyed. 1987-ben azonban ismét megugrik, még hozzá az előző év adatának körülbelül kétszeresére, s megközelíti az 1980. év létszámát. 1988-ban enyhén emelkedik, s az 1989-es ismételt visszaesést követően 1990-ben már „berobban”, az 1979-től kimutatható időszak legmagasabb számát produkálva. Sajnálatos módon nem rendelkezünk arra vonatkozóan adattal, hogy az 1983. évben mekkora volt a nyilvántartott kérelmek száma. Ha feltételezzük, hogy a korábbi tendenciáknak megfelelően ennek száma meghaladta a 700-900 iktatott kérelmet, akkor az új kérvényezők létszámának 1983-as jelentős visszaesése, majd az összes nyilvántartott kérelem, és az újonnan kérelmezők számának 1984-es látványos „zuhanása” mögött nem az érdektelenséget kell látnunk.

Az 1983–1984. évi változások előzményei jól rekonstruálhatók. Korábban már utaltam rá, hogy 1979-ig az áttelepedési ügyek intézésének érvényben lévő eljárásrendje úgy zajlott, hogy a kérelmező először a magyar konzuli szerveket kereste fel, majd abban az esetben, ha a kérelmét Budapesten jóváhagyták, a szovjet belügyi szervekhez fordulhatott.⁹² A rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint nagyon ritkán fordult elő, hogy a magyar fél egyértelmű honosítási határozata után szovjet részről elutasították volna állampolgárunk áttelepedési kérelmét. 1979-ben azonban szovjet részről kezdeményezték, hogy változtassanak ezen a sorrenden, a kivándorolni szándékozó szovjet állampolgár kérelmét először a Szovjetunió Belügyminisztériumának területi (megyei) útlevél-kirendeltségein vizsgálják

meg, és amennyiben pozitív döntést hoznak az ügyben, a szovjet állampolgár csak ezt követően keresse fel az illetékes magyar konzuli kirendeltséget.⁹³

A korábban közösen megállapított eljárásrend megváltoztatására irányuló kezdeményezés Ukrajnából indult ki. Az Ukrán SZSZK Külügyminisztériuma Konzuli Osztályának vezetője, Jurij Jegorov 1979. június 13-án a hivatalába kérette Maklári György kijevi magyar főkonzult. A Szovjetunió Külügyminisztériuma Konzuli Igazgatóságának rendeletére hivatkozva arra kérte őt, hogy a hozzájuk forduló szovjet állampolgárokat egyenesen a szovjet hatóságokhoz fordítsák abból a célból, hogy azok ott kezdjék meg az engedélyeztetési eljárást. A hivatalos szovjet – és ukrán – indoklás szerint erre azért lett volna szükség, mert korábbiakban, amikor a szovjet fél a kivándorlást engedélyezte, azonnal kiadta a kivándorlási útlevelet, úgy, hogy a szerencséseknek sokszor még nem volt meg a beutazási engedélyük Magyarországra. Ugyanakkor a kivándorlási engedély birtokában fel kellett számolniuk az egzisztenciájukat, fel kellett mondani a munkahelyükön, és értékesíteni kellett a lakásukat. Jegorov ezt úgy fogalmazta meg, hogy „ezek az emberek légüres térbe kerültek”.⁹⁴

Egy másik dokumentumból, a Moszkvai Nagykövetség egyik jelentéséből tudjuk meg, hogy az eljárásrend megváltoztatására vonatkozóan 1979. október 24-én a felek között létrejött egy szóbeli megállapodás is: két külügyminisztérium illetékei, vagyis a konzuli főosztályok vezetői az évente szokásos kétoldalú közvetlen egyeztetés keretében egyeztek meg erről. Tehát ez egy diplomáciai szinten született megegyezés volt, amiről a területileg illetékes szovjet belügyi szerveknek eleinte nem is volt tudomásuk, vagy nem hajtották végre, ugyanis a leningrádi és moszkvai magyar konzuli szervek 1980-ban gyakran panaszkodtak arról, hogy egyes OVIR-kirendeltségek automatikusan a magyar konzuli képviseletekre irányítják a hozzájuk forduló szovjet állampolgárokat.⁹⁵

⁹² Ez az eljárásrend 1964-től volt érvényben, s egy későbbi forrás tanúsága szerint a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió Külügyminisztériuma erről egy jegyzékváltás keretében állapodott meg. Maklári jelentése Puja Frigyesnek az Ukrán KÜM közléséről. Kijev, 1979. június 19. Uo. 1981/140. d., 006102/1979. sz. Nyilván a jegyzékváltás szervesen kapcsolódott az 1963. január 13-i moszkvai egyezményhez, s az abból eredő gyakorlati kérdéseket volt hivatva szabályozni.

⁹³ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 002496/2/1980. sz.

⁹⁴ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az Ukrán Külügyminisztériumban folytatott egyeztetésekről. Kijev, 1979. június 19. Uo. 006102/1979. sz.

⁹⁵ Szűrös Mátyás moszkvai nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak a szovjet állampolgárok magyarországi letelepedésének új szabályairól. Moszkva, 1980. december 8. Uo. 002483/2/1980. sz. Eszerint az új eljárásrend hivatalosan 1980. január 1-től lépett érvénybe. A Leningrádban kialakult helyzetre lásd: Golub beszámolója a Leningrádi Főkonzulátus 1980. évi konzuli tevékenységéről. Leningrád, 1980.

Mind Maklári, mind pedig Feksz Márta első beosztott konzul azt jelentette a Külügyminisztériumnak, hogy az eljárásrend megváltoztatására irányuló kezdeményezés mögött az ukrán belügyi szervek állnak, és az minden kétséget kizáróan az áttelepedni szándékozók számának rohamos emelkedésével magyarázható.⁹⁶ Ebben nem volt teljesen igazuk. Érdekes itt visszautalni arra a fent részletezett tényre, hogy éppen 1979 volt a „fordulat éve” a szovjet kivándorlás-politikában: ettől kezdve a szovjet hatóságok megszigorították a kivándorlási engedélyek kiadását.⁹⁷ Tehát ez az ukrán lépés teljes mértékben illeszkedett a presztízs-szemponthoz követő országos politikai döntési mechanizmusba, egy központból jött utasítás diplomáciai szinten történő végrehajtása volt. Egyértelműen erre utal az is, hogy míg Moszkvában és Leningrádban az új eljárásrend lassan gyökeret vert, addig éppen az USZSZK területén működő OVIR-szervek még sokáig nem tértek át arra. Maklári egy jelentésében azt állította, hogy Jegorov, aki annak idején, 1979. június 13-án személyesen vele közölte az eljárásrend megváltozását, 1980. január 23-án már úgy tett, mintha először hallana erről a kérdéstről. Az ukrán magatartás okairól az alábbiakat feltételezte:

„Csak feltételezhetem, hogy az eredeti elképzelés a kiutazások számszerű növekedésének lassítására szolgált volna. A megváltozott magatartás mögött a következőkre lehet gondolni: [...] nem bánják [az ukránok – S. A.], hogy távoznak, akik ezt célul tűzték ki maguk elé. Ez utóbbit érzem a legkevésbé valószínűnek, annál is inkább, mert a szovjet félnek is látnia kell, hogy

december 30. Uo. 1981/141. d., 00409/1981. sz.

⁹⁶ Maklári beszámolója Puja Frigyesnek a Kijevi Főkonzulátus 1979. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1980. március 17. Uo. 1980/129. d., 002496/1980. sz.; Feksz Márta kijevi vezető konzul hivatali beszámolója az 1979–1980. évről. Kijev, 1980. május 16. Uo. 003747/1980. sz.; A Bocskai Nándor moszkvai vezető konzul 1979–1980. évi hivatali beszámolójából vett eklatáns megfogalmazás szerint a kezdeményezés kifejezetten Ukrajnából indult ki, onnan, „ahol tulajdonképpen az egész probléma keletkezett”. Bocskai 1979–1980. évi hivatali beszámolója. Moszkva, 1980. július 14. Uo. 004997/1980. sz.

⁹⁷ Полян, 2005, 505–506. o. Bocskai Nándor jól érzékelte, hogy az új eljárásrend tágabb teret biztosít a hivatali önkénynek és a bürokratikus szempontok érvényesítésének: „A késedelmes, és mondhatni bürokratikus, szándékosan késleltető eljárások, egyes tisztviselők »hazafias« magatartása, amivel késleltetni kívánják az eljárást, gondolva, hogy ezzel meggátolják a kivándorlási »hullámot«.” Bocskai 1980–1981. évi hivatali beszámolója. Moszkva, 1981. június 1. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/141. d., 004102/1981. sz.

ez véget nem érő folyamat. Hangsúlyozva, hogy távolról sem azonos helyzetről van szó, de szükségesnek tartom itt megjegyezni, hogy a nemzetiségi hovatartozásra alapozott, Izraelbe vagy más országba történő kivándorlás a Szovjetunióban elítélő visszhangot kelt.”⁹⁸

Megítélésem szerint Maklári gyanújának akár igazságtartalma is lehet, azzal együtt, hogy az ukrán belügyi szervek 1979–1980-ban még mindig nem látták annyira kritikusnak a helyzetet, hogy tényleges lépéseket tegyenek az új eljárásrend bevezetésére. Mindazonáltal 1982-ben a Kijevi Főkonzulátuson benyújtott új kérelmek száma az összes előző év számadatait jócskán felülmúlta, ami nyilván már elérte az illetékes ukrán szervek ingerküszöbét is, s lépésre sarkallta őket. Nem tartom kizártnak azt sem, hogy ezzel kapcsolatban impulzust kaphattak kárpátaljai magyar vezető értelmiségiektől, így a párt- és tanácsi apparátusban otthonosan mozgó és lobbierővel bíró Balla Lászlótól is. Az ukránok döntésében ugyancsak szerepet játszhatott, hogy Bocskai Nándor moszkvai vezető konzul szorgalmazni kezdte a visszatérést a régi eljárásrendhez, 1981 nyarán javaslatot tett budapesti feletteseinél, hogy a kérdést végleg napirendre a két külügyminisztérium konzuli főosztályvezetőinek soron következő konzultációja alkalmával.⁹⁹

1983. június 16-án az ukrán fél kezdeményezésére egy megbeszélésre került sor Kijevben az USZSZK Külügyminisztériumában, amelyen ukrán részről Jurij Jegorov, a tárca konzuli osztályának vezetője, magyar részről Maklári György főkonzul és Horváth Miklós vezető konzul vett részt. Az ukrán partnerek azt kérték a magyar diplomátáktól, hogy addig ne foglalkozzanak a szovjet állampolgárok áttelepülési ügyeivel, még a kérelemhez szükséges nyomtatványokat se adják oda nekik, amíg azok nem mutatják be a számukra kiadott OVIR-értesítést a szovjet szervek határozatáról. Másnap egy orosz nyelvű diplomáciai jegyzéket is eljuttattak a főkonzulátus részére, amely írásos formában megismételte az előző napi szóbeli kérést. 1983. június 17-től tehát hivatalossá vált az eljárásrend „megfordítása”, ettől a

⁹⁸ Maklári levele Tóth Józsefnek, a KÜM I. Területi Főosztálya vezetőjének. Kijev, 1980. március 15. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/140. d., 002483/1980. sz.

⁹⁹ Bocskai 1980–1981. évi hivatali beszámolója. Moszkva, 1981. június 1. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/141. d., 004102/1981. sz.

naptól kezdve a kárpátaljai magyaroknak, amennyiben Magyarországra kívántak áttelepülni, először az USZSZK Belügyminisztériumának helyi útlevél-kirendeltségeinél kellett jelentkezniük a kivándorlási kérelmükkel. A főkonzul úgy vélte, hogy a gyakorlat tényleges megváltoztatása 1983 nyarán, ami, mint láttuk, már 1979-től a levegőben lógott, „az áttelepülés szorosabb ellenőrzésének megvalósítását célozza.”¹⁰⁰

A következő három évben, 1984-ben, 1985-ben és 1986-ban a Kijevi Főkonzulátuson benyújtott új honosítási kérvények száma egyszer sem érte el a háromszázat. 1987-ben azonban ismét drasztikusan emelkedni kezdett az USZSZK területéről a Magyar Népköztársaságba áttelepedni szándékozók száma, a korábbi három év átlagának kétszeresére duzzadt. Ez nyilvánvalóan összefüggött a jogszabályi környezet megváltozásával, a Minisztertanács 1986. augusztus 28-i, 1064. számú rendelete és az általa generált új kivándorlási konjunktúrával.¹⁰¹ 1988-ban ismét közel 600 új kérvényt nyújtottak be, míg 1989-ben enyhe visszaesés észlelhető a kérelmezők számának tekintetében.

Ez utóbbi tény azért is elgondolkodtató, mert 1989 júniusától a Kijevi Főkonzulátus minden hónapban konzuli fogadónapokat tartott Ungváron. Noha egyelőre nagyon szűkre szabott ügyfélfogadási rendben, havonta két-két egymást követő napon, négy-négy óra időtartamban fogadták az ügyfeleket. Az egyébként is döntően kárpátaljai illetőségű kérelmezőknek ettől kezdve nem kellett Kijevbe utazniuk, tehát ennek elméletileg az igénylők számának ugrásszerű növekedését kellett volna maga után vonnia. A konzuli fogadónapok tapasztalatait összegző, 1989. szeptember 14-én kelt jelentés is ezt a feltételezést támaszthatja alá: „A fogadónapokon megjelentek száma minden hónapban 50 és 60 között volt. Az ügyfelek mintegy 90%-a áttelepülési ügyben járt nálunk: a végleges áttelepülés lehetőségeiről, az ügyintézés módjáról érdeklődtek, kérdőívekért jöttek, benyújtották az elkészült okmányokat, vagy a szovjet kiutazási engedély birtokában a beutazó vízumot vették fel. Ungváron júniusban 9, júliusban 28, augusztusban 24, szeptemberben 30

személy részére adtunk ki letelepedési célú vízumot.”¹⁰² Ennek ismeretében az 1989. év csökkenő létszámadatára egyelőre két magyarázattal lehet szolgálni.

Ennek egyik eredője a szovjet kivándorlási politika már korábban is említett, a Szovjetunió politikai presztízsének, nemzetközi imázsának, belső gazdasági és társadalmi szükségleteinek és ezekkel együtt a szovjet vezetésnek a „disszidens mozgalmakkal” szembeni aktuális kurzusának is kitett ingadozása lehetett. Noha annak a jogszabályi környezet változása ágyazott meg, az Ukrán Kommunista Párt (UKP) Kárpátontúli Bizottságának vezető apparatcsikjai, illetve a területi és a leginkább érintett járási tanácsai szervek (mindenekelőtt a Beregszászi és a Nagyszőlősi) előjárói nem nézték jó szemmel a magyarok körében 1987-től ismét felerősödő áttelepedési mozgalmat. Páldi András 1988. és 1989. évi jelentéseiből egyértelműen arra tudunk következtetni, hogy a helyi politika prominensei felismerték azt, hogy a magyarok kivándorlásának mozgatórugói nem gazdasági vagy egzisztenciális jellegűek. A főkonzul az alábbiakat jegyezte fel egy 1988. január 22-én kelt jelentésében:

„A területi vezetők és a beregszászi járási vezetők szóvá tették, hogy aggasztja őket a magyarok között egyre terjedő kivándorlási szándék. Nem értik, hogy miért nő az áttelepülők száma, amikor Kárpátalján minden lehetőséget megkapnak, jól élnek, Magyarországon pedig romlik az életszínvonal.”

Ugyanebből a dokumentumból tudjuk, hogy vélhetően valamikor 1987–1988 fordulóján a területi pártbizottság erőteljes kampányt indított a helyi alapszervezetek körében az elvándorlás megfékezésére. Taggyűléseket tartottak, amelyeken felszólították a párttagokat a „hazafias nevelés fontosságára, a pedagógusok felelősségére, a Szovjetunióhoz való hűség követelményére”.¹⁰³

A másik tényező a kárpátaljai politikai, társadalmi klíma enyhülése lehetett 1989 folyamán. A kárpátaljai magyarság szemszögéből nézve ez az egész

¹⁰⁰ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1983. július 26. Uo. 1983/119. d., 004490/1983. sz.

¹⁰¹ 1987-ben 39 000, 1988-ban 108 000, 1989-ben 228 000, míg 1990-ben már 452 000 személy hagyta el véglegesen a Szovjetuniót. Сёмочкина, 2008, 63. o.

¹⁰² Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak. Kijev, 1989. szeptember 14. MNL OL, XIX-J-1-j, 1989/86. d., 003659/1989. sz.

¹⁰³ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak 1988. január 14 –19-i kárpátaljai körútjáról. Kijev, 1988. január 22. MNL OL, XIX-J-1-j, 1988/96. d., 00621/1988. sz.

peresztrojka időszakának a korszakfordító éve volt, számos olyan változás és esemény sűrűsödött bele, ami a jövőt illetően reményt ébreszthetett a magyarokban, perspektívát nyitott a kisebbségi megmaradás előtt.¹⁰⁴ Ebben az évben számos magyar politikai és egyházi vezető látogatott el Kárpátaljára, ami megtörte az azt megelőző közel négy évtized „pangását” és előrevetítette a kárpátaljai és az anyaországi magyarság közötti kapcsolatok regenerálását. Először, 1989. április 3-án, éppen az első számú magyar politikai vezető, az MSZMP főtitkára, Grósz Károly tett egy félnapos, Ungvárt, Munkácsot és Beregszászt is érintő körutat Kárpátalján.¹⁰⁵ A vizit jelentőségét plasztikusan szemlélteti, hogy az egyébként – többek között az aradi találkozó kudarca miatt – otthon már megcsappant renoméjú pártvezetőt hatalmas ünneplő tömeg fogadta Beregszászon, az emberek spontán verődtek össze, hogy kezet foghassanak vele.¹⁰⁶ Igaz, azt talán Grósz is érezte, hogy ez a szimpátia nem kifejezetten az ő személyének szólt,¹⁰⁷ hanem a mindenkori első számú magyar politikai vezető személyének. A beregszászi magyarok minden bizonnyal ugyanilyen túlradó szeretettel fogadták volna Kádár Jánost, vagy ha Magyarország akkoriban királyság lett volna, akkor az ország monarcháját, mert a látogatásának a tényében a négy évtizednyi elhagyatottság után a velük való törődés egyértelmű jelét látták. A Református Világszövetség delegációja Tóth Károly püspök, alelnök vezetésével 1989. április 11–18. között körutat tett a Szovjetunióban. Ennek keretében, április 16–18-án látogattak el Kárpátaljára, ahol tárgyaltak Forgón Pál püspökkel és lelkészekkel, gyülekezete-

ket látogattak meg.¹⁰⁸ Paskai László esztergomi érsek, bíboros 1989. május 20–25-i kárpátaljai körútja ugyancsak jelentős hatást gyakorolt, elsősorban a kárpátaljai magyar katolikusság felekezeti, társadalmi kohéziójára. Az egyházfő látogatása, majd az azt követő egyházdiplomáciai lépések lehetővé tették a kárpátaljai magyar egyházközségek magyarországi papi utánpótlását, ami megfordította a pasztoráció szempontjából a krónikus paphiányra visszavezethető rendkívül kedvezőtlen folyamatokat, s ezzel végső soron a helyi katolikus egyházi infrastruktúra újjáépítéséhez szükséges alapokat fektette le. Lelki értelemben véve reményt adott a kárpátaljai katolikus híveknek a vallási élet teljes megújulására.¹⁰⁹ Végül ugyanebbe a sorba illeszthető még Szűrös Mátyásnak, az Országgyűlés elnökének 1989. október 13-i beregszászi útja, amelynek során ünnepélyes keretek között leleplezték Illyés Gyula köztéri mellszobrát.¹¹⁰ Az anyaország törődése mellett ezeknek a látogatásoknak a sorozata azt üzentte, hogy mind a szovjet politikai vezetés, mind a többségi ukrán társadalom tudomásul vette a magyar–magyar kapcsolatok legitimitását.

Végül, de nem utolsósorban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy ugyanebben az évben, 1989. február 26-án alakult meg Ungváron a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ). A hatalom viszonyulását az alulról szerveződő kisebbségi érdekvédelemhez jól mutatja, hogy a szövetség hivatalos bejegyzése körüli huzavona még sokáig elhúzódott. A KMKSZ bejegyzésének kérdését a Kárpátontúli Terület Tanácsának Végrehajtó Bizottsága eredetileg az 1989. április 1-jei ülésére tűzte ki, ám azt először a május 18-i, majd a május 23-i ülésére halasztotta. Ekkor, május 23-án napirendre is került a kérdés, ám a testület nem volt teljes, és a VB elnökének, valamint a területi pártbizottság első titkárának (Henrih Bandrovskij) távollétében nem vállalta a döntés felelősségét.¹¹¹ A Kárpátontúli Területi Tanács Végrehajtó Bizottsága csak az 1989. június 20-i, 90/1989. számú határozatával fogadta el a KMKSZ 1989. február 26-i alapszabályát, a szervezet de jure

¹⁰⁴ Páldi András a később megjelent visszaemlékezéseiben a „fordulat évének” nevezi 1989-et. Páldi, 1996, 324–326. o.

¹⁰⁵ 1989. április 5-én Alekszandr Merkulov, az UKP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának vezetője részletes tájékoztató feljegyzést készített az UKP Központi Bizottságának Grósz két nappal azelőtti kárpátaljai látogatásáról. A dokumentum egyik legfontosabb, más forrásból nem kivehető állítása az, hogy a magyar pártvezető rögtön a Kárpátaljára érkezése után, szűk körben kijelentette, miszerint látogatásának célja az, hogy bebizonyítsa, lehetséges a nemzeti kérdés megoldása a szocializmus keretei között. Lásd: ЦДАГО, ф. 1, оп. 32, снр. 2664, арк. 50–53.

¹⁰⁶ Seres, 2023/a.; Seres, 2023/b.

¹⁰⁷ Nem tudni, ez önkritika vagy álszerénység volt-e a részéről, a Kelet-Magyarországnak adott interjújában mindenesetre ekként fogalmazott erről: „Megható pillanatokat szerzett a fogadtatás, a ragaszkodás, amellyel körülvettek, de amelyről tudom, hogy nem a személynek, hanem a magyar népnek és a Magyar Népköztársaságnak szól.” Kopka, 1989.

¹⁰⁸ Komlós, 1989.

¹⁰⁹ Erről részletesen lásd: Seres, 2022.

¹¹⁰ Páldi jelentése Horn Gyulának. Kijev, 1989. október 17. MNL OL, XIX-J-1-j, 1989/86. d., 003958/1989. sz.

¹¹¹ Dupka, 1993, 87–88. o.

csak ezzel kezdhette meg érdemi működését.¹¹² A szövetség számos olyan téma megvitatását tűzte napirendre, ami addig a szovjet rezsim és a magyar kisebbség viszonyrendszerében tabunak számított. Ilyen volt a magyar nemzetiségűek deportálásának kérdése az 1940-es és 1950-es években, a rehabilitáció, vagy a közösségi autonómia problémája. A KMKSZ ezek mindegyikéről széleskörű társadalmi vitát nyitott, felvállalta ezek képviselését az egy párt-uralkodó rendszerben, még úgy is, hogy az sokszor konfrontációhoz vezetett.

6. A kárpátaljai magyarok kivándorlásának okai

A Szovjetunió nemzeti-nemzetiségi politikája történetének jellemzéséhez talán a legeredetibb és leginkább elterjedt metaforát Vlagyimir Scserbak, Lilija Boljacsevec és Jevgenyija Platonova szentpétervári történészek találták ki, akik a Kreml nemzeti politikájának – a politikai vezetés csúcsán bekövetkező személyi változásoktól sem teljesen független – változásait az inga mozgáshoz hasonlították.¹¹³

Véleményük szerint az inga kilengései – vagyis az „ingadozás” kifejezés – egyrészt kiválóan jellemzik azt, hogy 1917-től 1991-ig a szovjet vezetés nemzeti politikája milyen éles váltásokon ment keresztül. Ezzel megragadható a szovjet nemzeti politika „reaktivitása” is, vagyis az a tünet, miszerint az egyes alkorszakok politikai vonalvezetését gyakran az a „puszta” törekvés határozta meg, hogy az előző párt- és személyi vezetés által fémjelzett időszak kurzusára reagáljanak, azt megváltoztassák vagy módosítsák. Másrészt a nemzeti politika széljárásának az inga működéséhez hasonlítása azt is plasztikusan szemlélteti, hogy a Szovjetunió történetében nem sikerült egyensúlyt teremteni a nemzeti kisebbségek és a nemzeti többségek érdekei között. Ennek a tanulmánynak a vizsgálati módszertanára és eredményeire itt bővebben kitérek, mivel úgy vélem, hogy történelmi perspektívába ágyazva, országos és tagköztársasági szinten a szerzők olyan mintá-

zatokat mutatnak ki a szovjet nemzet- és nemzetiségpolitikában, amelyekkel a kárpátaljai magyarság helyzete is modellezhető.

A szerzők a Szovjetunió fennállásának időszakát hat alkorszakra bontották, ezekből a kötet tematikája és kronológiai meghatározottsága szempontjából az ötödik és a hatodik bír relevanciával.¹¹⁴ Az ötödik, 1971-től 1985-ig tartó periódust a „felerősödő el-lentmondások” időszakaként aposztrofálják, amely egyúttal megágyazott az utolsó, a fent hivatkozott konszenzushoz illeszkedve teljes egészében a gorbacsovi időszak (1985–1991) által keretezett periódusnak. A tanulmányban közzétett kutatási eredmények szerint az ötödik időszak második felét a látens asszimilációs törekvések felerősödése jellemezte, a hatalom egyre élesebben reagált a kisebbségi nacionalizmusok megnyilvánulásaira.¹¹⁵

A „burzsoá nacionalizmus” megnyilvánulási formáival szembeni küzdelmet ideológiai szempontból azzal indokolták, hogy a Szovjetunió állami fejlődésében egy további lépcsőfokot jelent a „szovjet nép” kialakulása. A hivatalos ideológia a nemzeti kérdésről folytatott politikai-társadalmi diskurzusban két megközelítést engedett meg: az egyik az „összeolvastás” (слияние), a másik a „közelítés” (сближение) teóriája volt. Az előbbi szerint az összes nemzetet a Szovjetunióban az egységes, a kiinduló nemzeti formációktól elütő „szovjet nemzetben” kell egyesíteni, míg az utóbbi elismerte a meglévő nemzeti identitások időtállóságát, tehát afelől megközelítve a „szovjet nép” kifejezés nem egy új etnikai alapokon nyugvó nációt, hanem egy új politikai közösséget jelentett. A politikai gyakorlatban inkább a „közelítés” dogmája élvezett prioritást, mindazonáltal a szovjet tagköztársaságok fiatal nemzeti, nemzetiségi értelmisége körében az még így, ebben a „lebutított formájában” is érezhető ellenszenvet keltett.

A „szovjet nép” tudata, mint magas szintű politikai, társadalmi és gazdasági identitásképző kialakítása

¹¹² Uo. 100.

¹¹³ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 101. o. A metaforát eredetileg Vlagyimir Helman szentpétervári történész alkotta meg, s egy 2006-ban megjelent tanulmányában alkalmazta először az orosz-országi pártrendszer 1991 utáni fejlődési tendenciáinak jellemzésére. Гельман, 2006, 47. o.

¹¹⁴ Az első négy korszak: 1.) a forradalmak és a polgárháború kora (1917–1925), 2.) a „pozitív diszkrimináció politikájának időszaka” (1926–1939), 3.) a nagyhatalmi orosz nacionalizmus (1940–1955), 4.) a „korenyizáció” időszaka (1956–1970). Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 102. o.

¹¹⁵ Ennek példájául szolgál Pjotr Seleszt leváltása 1972-ben az Ukrán KP első titkári posztjáról, akinek azt is a számlájára írták, hogy egyik könyvében túl nagy teret szentelt Ukrajna múltjának, az ukrán kultúrának és a kozákság hagyományainak.

mellett ugyancsak a látens asszimilációt szolgálta a ruszifikáció is. Mint korábban utaltam rá, 1978–1979-ben számos olyan jogszabályt hoztak, amelyek Kárpátalján is előkészítették a talajt az orosz nyelv köztanításban való térnyerésére. Ennek mozgatórugói közül két kevésbé ismert tényezőt érdemes megemlíteni. Egyrészt az 1959. évi és az 1989. évi népszámlálások között eltelt harminc évben felborult a demográfiai egyensúly a szovjet állam domináns és politikai értelemben is irányító etnikumát jelentő oroszok és a többi népcsoport között. Az oroszok részaránya a Szovjetunió teljes népességén belül az 1959-es 54,6%-ról 1979-re 52,4%-ra, 1989-re pedig 50,2%-ra csökkent,¹¹⁶ vagyis az „államalkotónak” számító nemzet folyamatos etnodemográfiai defenzívába szorult. Mindazonáltal feltűnő trend volt ebben az időszakban a közép-ázsiai, kaukázusi és az OSZSZSZK területén élő muszlim népek (tatárok, baskírok) súlyának és arányszámának növekedése is. Julian Bromlej akadémikus, a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajztudományi Intézetének igazgatója egy 1989 elején megjelent, nagy visszhangot kiváltó tanulmányában hívta fel erre a figyelmet, úgy, hogy az 1989. évi népszámlálás eredményei még nem is voltak ismertek előtte, kizárólag az 1959. és 1979. évi censusok adatsoraira, vagyis mindössze két évtizednyi időszak tapasztalataira hagyatkozhatott. Az általa felvázolt „bonyolult demográfiai szituáció” azt tükrözte, hogy a kazahok és azeriek népességszaporulata háromszor olyan gyors ütemű, mint a szövetségi átlag. A szláv nyelveket beszélő népcsoportok (oroszok, ukránok, beloruszok) részaránya az 1959-es 77,1%-ról 1979-re 72,8%-ra esett, miközben a török nyelvcsoporthoz tartozó etnikumok (azeriek, kazahok, tatárok, baskírok stb.) 11,1%-ról 15,2%-ra növekedett.¹¹⁷ Részben ezzel is összefüggött a másik tényező: aktivizálódott az orosz nacionalizmus, amely azt hangoztatta, hogy az orosz nép a Szovjetunió legnagyobb áldozata, s alkalmanként még a hivatalos sajtóorgánumban is napvilágot láttak olyan vélemények, amelyek azt sugallták, hogy az egyes tagköztársaságok kizsákmányolják az Oroszországi SZSZSZK-át.¹¹⁸ Úgy vélem, ettől elválaszthatatlanul az is szimptomatikus, amit a nagy

tekintélyű Bromlej javasolt a „bonyolult demográfiai szituáció” megoldására, valójában annak megváltoztatására: „a szövetségi normákból kiinduló aktív demográfiai politikát”, vagyis egyfajta differenciált családpolitikát, amelynek a lényege abban állt, hogy az alacsony fertilitású népcsoportok körében állami szociális eszközökkel ösztönözni kellett volna a születésszám növekedését, míg a túlnépesedett régiókban be kellett volna szüntetni a sokgyermekes családmódel népszerűsítését. A szovjet akadémikus megengedhetetlennek tartotta például az Észti SZSZK gyakorlatát, amely gazdasági előnyöket csak az államalkotó nemzethez – vagyis az észthez – tartozó fiatal családoknak kínált fel a gyermekvállalásért cserében.¹¹⁹

A fent hivatkozott tanulmány szerzői a szovjet nemzetiségi politika alakulásának elemzésekor – tartalmi szempontból – három politikai eszközrendszer vizsgálatára fókuszálnak. Ezek 1.) a közigazgatási státusz (és az ahhoz szervesen kapcsolódó intézményrendszer), 2.) a káderpolitika és 3.) a nyelv-, oktatás- és kulturális politika.

A Szovjetunióban a nemzeti területi szubjektumoknak négylépcsős hierarchiája jött létre: 1.) a szövetségi köztársaság, 2.) az autonóm köztársaság, 3.) az autonóm terület, 4.) és a nemzeti közigazgatási körzet. A területi-közigazgatási beosztás fejlődése szempontjából a szovjet történelem legfőbb trendje az volt, hogy a nemzeti régiók mindegyike arra törekedett, hogy emelje a formális státuszát a közigazgatási hierarchiában, mivel minden egyes szint több és több politikai jogot, gazdasági és kulturális lehetőséget rejtett úgy a régió, mint annak többségi („titulus”) népessége számára. Az 1926–1939-ben végrehajtott közigazgatási reformok keretében kialakult status quo-hoz képest a sztálini időszak (a „nagyhatalmi orosz nacionalizmus” időszaka) visszaesést jelentett, az autonóm köztársaságok száma csökkent, egyeseket az autonóm területek szintjére degradáltak. Nem meglepő ezért, hogy a peresztrojka időszakának egyik meghatározó politikai tendenciája az volt, hogy számos nemzeti entitás kifejezte igényét egy önálló nemzeti (földrajzi) közigazgatási státusz létrehozására, illetőleg követelni kezdték a meglévő közigazgatási szint megemelését vagy

¹¹⁶ Az adatokat lásd: www.demoscope.ru.

¹¹⁷ Бромлей, 1989, 27. o.

¹¹⁸ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 110. o.

¹¹⁹ Бромлей, 1989, 27. o.

megváltoztatását, az autonóm terület autonóm köztársasággá alakítását, netán az autonóm köztársaság szövetségi köztársasági rangra emelését.¹²⁰

A káderpolitika tekintetében a tanulmány szerzői úgy vélik, hogy amennyiben egy nemzeti közigazgatási szubjektum pártbizottságának első titkára a helyi többségi népességhez tartozott, az a szovjet vezetés részéről a bizalom jelének a demonstrálása volt. Jellemző példaként hozzák fel erre a Tatar ASZSZK és a Csecsen-Ingus ASZSZK helyzetét: előbbi élére először 1944-ben deszignáltak tatár nemzetiségű pártfunkcionáriust, míg az utóbbi élére még ennél is jóval később, csak 1989-ben kerülhetett csecsen származású vezető. A nemzetközi szakirodalomban lefektetett vizsgálati eredmények alapján rögzítik, hogy a nemzeti közigazgatási szubjektumok előjáróinak kiválasztása egy sajátos „rotációs” modell szerint történt: amennyiben a helyi pártbizottság első titkára nem orosz származású volt, a másodtitkára rendszerint akkor is az orosz nemzetiségű apparatcsikok közül került ki. A Kárpátaljára is vonatkoztatható legfontosabb megállapításuk ezzel kapcsolatban az, hogy 1956-tól, a desztalinizáció feltételrendszerében folytatott „korenizacija”, vagyis a helyi gyökerekkel rendelkező – ugyanakkor a szovjet államberendezkedés iránt lojális – elit pozicionálásának politikája a szövetségi köztársaságok szintjén sokkal gyorsabb tempóban haladt, mint a hierarchiában azok alatt található szubjektumokban. Ennek köszönhető egyúttal az is, hogy a peresztrojka idején az autonóm köztársaságokban és a többi nemzeti régióban a korenizacija jóval nagyobb potenciállal bírt, mint a szövetségi köztársaságok szintjén.¹²¹

A nyelv-, oktatás- és kulturális politika jellemvonásait két tényező felmérésével elemzik: az anyanyelven kiadott könyvek és sajtótermékek kiadása (példányszáma), illetve az anyanyelv használatának mértéke és lehetőségei a közoktatásban. Ezek vizsgálata azért is mérvadó, mert a nyelv- és kulturális politika egyik fontos „mellékhatása” éppen abban mutatható ki, hogy hozzájárul a látens kulturális nacionalizmus akkumulációjához. Minél aktívabb a nyelv- és kulturális politika egy szovjet közigazgatási szubjektumban, annál több lehetőség kínálkozik

a nemzeti érzelmű értelmiség elhelyezkedésére, egzisztenciájának megteremtésére, s ennek folyamányaként a nemzeti értelmiség létszámának növelésére, amely majd a peresztrojka idején a nemzeti polgárjogi törekvések kovászává válik. Az anyanyelvű oktatás kereteinek szűkülése a sztálini időszakban kezdődött meg, s ezt még a későbbi időszakokban sem kompenzálták. Sőt, a szövetségi köztársaságokat kivéve az összes nemzeti-etnikai régióra az a tendencia volt jellemző, hogy fokozatosan megfosztották a nemzetiségi gyerekeket az anyanyelven való tanulás jogától.¹²² Ez a tendencia éppen a peresztrojkat megelőző, a fent hivatkozott szerzők által „az ellentmondások felerősödéseként” aposztrofált késő brezsnyevi időszakban, a – legalább is a sztálini időszakhoz képest – „puha ruszifikáció” formájában tetőzött. Mivel a Szovjetunió történetében nem sikerült létrehozni egy tartós szubnacionális identitást, az egész Szovjetunióra érvényes megállapítás, beleértve az Ukrán SZSZK-át is, hogy a nemzeti és nemzetiségi mozgalmak a késői szovjet korszakban éppen a ruszifikációval szembeni társadalmi ellenállásban vertek gyökeret.¹²³

A kárpátaljai magyarság helyzetét is ebbe a modellbe fogom illeszteni, vagyis abból a szempontból vizsgálom meg, hogy az ő esetükben hogyan érvényesült a szovjet nemzetiségpolitika fent vázolt három eszközrendszere.

1.) A közigazgatási státusz. Közismert ténynek számít, hogy a peresztrojka és a glasznosztj politikai és társadalmi feltételrendszerében a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség nem sokkal a megalakulása, illetve a hivatalos bejegyzése után felvetette a nemzeti hatáskörű közigazgatási önkormányzatiság kérdését. A szervezet az 1989. szeptember 10-i munkácsi választmányi ülésén foglalkozott először ezzel a kérdéssel, amely heves vitákat váltott ki. A vita gócpontja akörül alakult ki, hogy a magyar többségű Beregszászi járás határain kívül, főleg a

¹²⁰ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 113–114. o.

¹²¹ Uo. 114–116. o.

¹²² A Szovjetunió történelme során önálló nyelvtörvényt nem fogadtak el, ám a központi hatalom a tagköztársaságokban olyan feltételeket teremtett, amelyeknek köszönhetően az orosz nyelv politikai, gazdasági, ideológiai és nem utolsó sorban hadászati okokból kivételezett helyzetet élvezett. Igaz, az orosz nyelv privilegizált helyzete nem azt jelentette, hogy csak ez a nyelv jelenhetett meg a közéletben, az oktatásban, a kultúrában és a nyilvános térben. Fedinec és Csernicskó, 2020, 97. o.

¹²³ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 116–120. o.

szórványban élő magyarságra hogyan lehet kiterjeszteni az autonómia által szavatolt jogokat és lehetőségeket. Konkrét elképzelések ekkor még nem körvonalazódtak, ám a KMKSZ Választmánya elfogadott egy állásfoglalást egy Beregszász központú magyar autonóm körzet létrehozásának szükségességéről, melynek első pontja vázolta az autonóm területi egység lehetséges földrajzi kereteit is:

„A KMKSZ Választmánya magáévá teszi a magyar lakosság többségének álláspontját, és célszerűnek ismeri el egy magyar autonóm körzet megalakítását. A körzet központja legyen Beregszász, illetve a Beregszászi járás, de foglalja magába az ungvári, a munkácsi, a nagyszőlősi járás túlnyomórészt magyarlakta falvait és településeit is.”

A dokumentumot eljuttatták a terület, a köztársaság és az ország illetékes vezetőihez.¹²⁴ Az autonómia kereteiről, földrajzi kiterjedéséről, jellegéről folytatott viták a szovjet érában, majd a független Ukrajnában végigkísérték a magyar nemzeti kisebbség belső diskurzusát, s a KMKSZ-nek az autonómia ügyével kapcsolatban megszületett későbbi állásfoglalásai – például a Választmány 1990. novemberi deklarációja – már kívül esnek a kötet kronológiai keretein, ezért azokra nem térek ki részletesen.¹²⁵

Azt azonban szükségesnek vélem hangsúlyozni, hogy a KMKSZ Választmányának 1989. szeptember 10-i elvi jellegű állásfoglalása nem volt előzmények nélküli, s az autonómia ügye korábban is ott lebegett már a magyar nemzeti közösség horizontján. A kötetben közölt egyik legérdekesebb dokumentum Páldi András kijevi főkonzul 1988. március 24-i levele Őszi István külügyminiszter-helyettesnek az akkor még szervezeti háttér nélküli kárpátaljai magyar értelmiségiek egy csoportja által megfogalmazott előterjesztésről a Szovjetunió Legfelső Tanácsához, melyben azt kérik, hogy a jogalkotó vizsgálja meg egy magyar nemzeti autonóm közigazgatási egység létrehozásának lehetőségét.¹²⁶ Erre a legfőbb hivatkozási alap a Szovjetunió 1977. évi alkotmánya volt, amelynek posztulátumai expressis verbis dekla-

rálták új nemzeti autonóm körzetek létrehozásának lehetőségét a Szovjetunió egyes tagköztársaságainak keretein belül. Az alapokmány 15. fejezetének 108. cikkelye abban a vonatkozásban is irányadó volt, hogy mely instancia lehetett jogosult az ezzel kapcsolatos kodifikációra:

„[...] új autonóm köztársaságok és körzetek megalakításának jóváhagyása [...] kizárólag a Szovjetunió Legfelső Tanácsának jogkörébe tartozik.”¹²⁷

Mint azt Vlagyimir Scserbak, Lilija Boljacsevec és Jevgenyija Platonova a kutatásaik alapján kimutatták, a közigazgatási berendezkedést, és ezen belül a nemzeti autonóm közigazgatási-földrajzi szubjektumokat tekintve a peresztrojka időszakának legjellemzőbb trendje az volt, hogy számos entitás kifejezte az igényét a meglévő berendezkedés megváltoztatására, új nemzeti körzetek létrehozására vagy egy magasabb közigazgatási státusz elérésére.¹²⁸ Arra a tényre, hogy az 1977-es szovjet alkotmány közigazgatási berendezkedésére vonatkozó – kötelező érvényű, de elvi – passzusai és a tényleges szovjet joggyakorlat között milyen antagonizmus feszült, Andrej Medusevszkij orosz jogtörténész hívta fel a figyelmet. Arra a kérdésre, hogy a peresztrojka idején, a nemzeti ellentétek kiéleződésének árnyékában miért nem sikerült megtalálni a szövetségi állam új, konszenzuson alapuló modelljét, elsősorban abban találja meg a választ, hogy a nevesített szovjet föderalizmus valójában szovjet unitarizmus volt. Egyrészt a Szovjetunió jogi szempontból nem is annyira föderációnak, mint inkább konföderációnak minősíthető, tekintettel arra, hogy lehetővé tette a tagjai – a tagköztársaságai – számára az önrendelkezést, többek között azt is, hogy kilépjenek a szövetségből, másrészt viszont gyakorlati szempontból leginkább egy birodalmi attribútumokkal is rendelkező, szigorúan központosított egységállam volt. Az egységállam dezintegrációjának veszélyét mind külső, mind pedig belső tényezők elősegíthették, ez utóbbiak közül az egyik legfenyegetőbbnek éppen az etnikai és nemzeti konfliktusok elburjánzását tartja a szerző 1988–1990 között.¹²⁹ Renat Jalisev

¹²⁴ Bayerné, 2012, 82–83. o.

¹²⁵ Uo. 83–86. o.

¹²⁶ Páldi levele Őszi Istvánnak. Kijev, 1988. március 24. MNL OLa, XIX-J-1-j, 1990/76. d., 001624/1990. sz.

¹²⁷ КСССР, 1977, 26–27. o.

¹²⁸ Щербак és Болячевец és Платонова, 2016, 113–114. o.

¹²⁹ Медушевский, 2011, 15. o.

kisebbségtörténész ugyancsak azt emeli ki alapkonfliktusként, hogy az alkotmány által szabályozott és garantált föderatív berendezkedést a politikai gyakorlatban az alapjaiban sértették meg, így az állami élet számos vetületét tekintve a Szovjetunió lényegében véve egy központosított struktúráként funkcionált.¹³⁰

A kárpátaljai magyar nemzeti közigazgatási autonómia megteremtése előtt tornyosuló másik nehézség is részben ebből fakadt. A kötet kronológiai végpontjának dátumáig, azaz 1990. május 23-ig, az Antall-kormány megalakulásáig már látványosan előre haladt az a folyamat, amelyet az orosz történetírás a „szuverenitások” vagy a „szuverenizmus parádéjaként” (парад суверенитетов) aposztrofál. Eddig az időpontig Szovjetunióknak már négy szövetségi állama hozott úgynevezett szuverenitási nyilatkozatot: 1988. november 16-án az Észt SZSZK, 1989. május 26-án a Litván SZSZK, 1989. július 28-án a Lett SZSZK, és végül 1989. szeptember 23-án az Azerbajdzsán SZSZK. Sőt, 1990. május 23-ig egy másik elszakadási hullám keretében közülük három állam, Litvánia (1990. március 11-én), Lettország (1990. május 4-én) és Észtország (1990. május 8-án) a Szovjetunióból való kiválását – és ezzel együtt a függetlenségét – is deklarálta. Az első jogi aktus nem jelentette automatikusan a Szovjetunióból való kilépést, de annak előkészítését szolgálhatta, mert a szuverenitási nyilatkozatok a köztársasági legfelső tanácsok által meghozott jogszabályok jogi érvényét a Szovjetunió Legfelső Tanácsa által elfogadott törvények fölé helyezték. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa nem ismerte el a szuverenitási nyilatkozatok jogi hatályát, vagyis a köztársasági jogalkotás elsőbbségét a központi jogalkotással szemben. A Litván Legfelső Tanács függetlenségi nyilatkozatát pedig már március 15-én annulálta a Szovjetunió Népi Küldötteinek Kongresszusa. Ebben, a „törvényi hierarchiák küzdelmében” vált neuralgikussá a moszkvai központ és az egyes tagköztársaságok viszonyrendszerében az 1977. évi alkotmány által teremtett joghézag: mint említettem, az alkotmány 72. cikkelye minden tagköztársaság számára fenntartotta a jogot arra, hogy kilépjen a Szovjetunióból, ám ennek mechanizmusát az alaptörvény nem szabályozta, s 1990

áprilisáig nem fektették le semmilyen jogszabályban.¹³¹ Mint ahogyan azt Jalisev megállapítja, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa által 1990. április 26-án elfogadott és Gorbacsov által államfői minőségében aláírt, a „Szovjetunió és a föderáció szubjektumai közötti kompetenciák elhatárolásáról” szóló törvény már megkésett, a nemzeti és nemzetiségi politika addigra kicsúszott a központi hatalom ellenőrzése alól, amely már nem volt képes arra, hogy a nemzeti és nemzetiségi kérdésben a köztársasági vezetőket negligálva hozzon döntéseket.¹³²

A kárpátaljai magyarság szemszögéből ítélve ennek ismeretében tekinthető sorsdöntőnek az Ukrán SZSZK Legfelső Tanácsa által 1990. július 16-án hozott szuverenitási nyilatkozat. Az 1978. évi ukrán alkotmány ugyanis semmilyen kapaszkodót nem tartalmazott az ukrainai nemzeti kisebbségek önrendelkezését illetően, s az Ukrán SZSZK Legfelső Tanácsa számára sem delegált olyan jogkört, mellyel az esetleg új nemzeti autonóm körzetek megalakítását engedélyezhette volna,¹³³ az ukrán alaptörvény a kisebbségi jogok tekintetében általánosságban a törvény előtti egyenlőségre, a közéletben a diszkrimináció tilalmára, a nyelvi és kulturális jogokra, azok gyakorlásának szavatolására stb. helyezte a hangsúlyt. Véleményem szerint innentől kezdve a Szovjetunió de jure megszűnéséig, azaz 1991. december 26-ig a magyar autonómiatörekvéseket még a korábbiakhoz képest is erőteljesebb kihívás érte, mivel beszorultak az alkotmányos elvekben a szubszidiaritást hirdető, de azt negligáló moszkvai központi joggyakorlat és a szubszidiaritást még az alkotmányban is nélkülöző, s a saját köztársasági közigazgatási státusz kiszélesítését minden más nemzeti igény fölé helyező, és azért küzdelmet folytató kijevi tagköztársasági politikai kurzus közé.

Az autonómia kivívását nehezítő alkotmányos diszfunkciók érzékeltetésére két precedenst érdemes

¹³¹ Барсенков és Вдовин, 2005, 623–629. o. Noha a Szovjetunió Legfelső Tanácsa április 3-án elfogadott egy törvényt, amely szabályozta a Szovjetunióból való kilépés jogi mechanizmusát, az sokkal inkább annak volt a példázata, hogy hogyan nem lehet kilépni a Szovjetunióból. Még ha a köztársasági szuverenisták számára a törvény által előírt referendum pozitív eredménnyel is zárult volna, a törvény értelmében a Szovjetunió Népi Küldöttei Kongresszusának a kiválással kapcsolatos jogi és gazdasági kérdések rendezése végett ötéves átmeneti időszakot kellett volna kitűznie.

¹³² Ялышев, 2013, 99. o.

¹³³ Az USZSZK ekkor érvényben lévő alkotmányát 1978. április 20-án fogadta el az USZSZK Legfelső Tanácsa. Кузнецов, 2015, 311–312. o.

¹³⁰ Ялышев, 2013, 98. o.

röviden felidézni. A volgai németek autonómiájának ügye azért tanulságos, mert az 1923–1941 között létezett Volgai Német ASZSZK helyreállításának kérdését Leonyid Brezsnyev, majd Jurij Andropov idején kifejezetten a szovjet pártvezetés legfelső köréből kezdeményezték és tartották napirenden. Andropov nem sokkal a halála előtt, 1982-ben azal érvelt az autonóm státusz visszaállítása mellett, hogy ezt a Szovjetunió-szerte elismerten magasan kvalifikált és dolgozó lakossági réteget vissza kell tartani attól, hogy teljesen kivándoroljon az NSZK-ba.¹³⁴ A volgai német autonómiára vonatkozó elképzelések a gorbacsovi peresztrojka idején újból fel erősödtek, ugyanakkor a Szaratovi és a Volgográdi terület orosz nemzetiségű pártelitje kategorikusan elutasította azt. A helyi szaratovi és volgográdi pártvezetők még azt is kétségbe vonták, hogy a német autonómia kérdésének megvitatása egyáltalán jogszerű-e, illetve igyekeztek megakadályozni a Volga-mellékéről kitelepített németeket abban, hogy visszatérjenek a szülőföldjükre. Azok után, hogy 1989 őszén a központi sajtóban megjelent a hivatalos közlemény arról, hogy elkészült a Volgai Német ASZSZK visszaállítására vonatkozó törvénytervezet, a helyi pártvezetők ellenállása szervezett kereteket öltött, s a különféle sajtótermékeken keresztül azt sugallták az orosz lakosoknak, hogy „az autonómia egy új Karabahot idéz majd elő”. A központi akaratnak erősen ellenálló helyi vezetőket még az sem riasztotta vissza, hogy a Kreml a KGB segítségét vette igénybe ahhoz, hogy kompromittálja őket. Miután 1990 decemberében a Szovjetunió Legfelső Tanácsa megvitatta azt a határozattervezetet, amely? engedélyezte volna az öngazgatási kompetenciákkal rendelkező volgai német önkormányzati szerv, a Szovjetunió Német Nemzeti Tanács megalakulását, a helyi orosz politikai elit még harciasabbá vált, s számos állásfoglalásban nyilvánvalóvá tette, hogy a Szaratovi területen semmiképpen nem fognak „hatalmat adni” a németeknek. Sőt, 1991 októberében a Szaratovi Területi Tanács kinyilvánította, hogy a német önkormányzatiság semmilyen formáját nem ismeri el, s ha az mégis megvalósul, akkor a polgári engedetlenség intézményéhez fognak folyamodni.¹³⁵ Szükséges ebben az esetben is hangsúlyozni,

hogy 1990. június 12-én az OSZSZSZK Legfelső Tanácsa is hozott egy szuverenitási nyilatkozatot, ami ebben az ügyben is vízvázstónak bizonyult, hiszen ettől kezdve a szovjet központi vezetésnek már sokkal nehezebb volt keresztülvinnie az akaratát a szövetségi jogalkotás legitimitását megkérdőjelező szuverén tagállam önkormányzati szintjein.

A szovjet központi vezetés és a helyi köztársasági vezetés konfliktusának kontextusában, a kárpátaljai magyarság lehetőségeinek és perspektíváinak mérlegelése szempontjából a krími tatárok esete akár az „állatorvosi ló” is lehetne, hiszen a Krím 1954-től az USZSZK területéhez tartozott. A párhuzam ugyanakkor abból a szempontból nyilvánvalóan sántít, hogy mint látni fogjuk, ebben az esetben is a volgai németekéhez hasonló képletről van szó, vagyis arról, hogy – a szövetségi alkotmánynak megfelelően – a szövetségi központ kezdeményezi az alkotmányos berendezkedés módosítását, amit azután a helyi köztársasági vezetés blokkol. Ráadásul a Krím aktuális státuszának megbolygatása és ezzel együtt a krími tatárok helyzetének rendezése – akárcsak a volgai németek esetében – egy korábbi állapot rehabilitálását jelentette.

A krími tatárok legfőbb követelése az volt, hogy engedélyezzék számukra, hogy visszatérhessenek a szülőföldjükre. Egy 36 főből álló központi kezdeményező bizottságot is választottak, amely a mozgalom további tevékenységének koordinálásáért felelt. 1987. június 20-án ennek a bizottságnak a tagjai Moszkvába utaztak, s június 26-án fogadta őket Pjotr Gyemicsev, a Legfelső Tanács Elnökségének elnökhelyettese. A küldöttség tagjai eredménytelennek minősítették a találkozót, ezért július 6-án tüntetést szerveztek a Vörös térre, majd az SZKP KB székháza elé, amelyen 120 fő vett részt. A tatárok tüntetéseinek hatására az SZKP KB Politikai Irodája július 9-én egy, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke, Andrej Gromiko vezetése alatt álló önálló állami koordinációs bizottságot hoztak létre a tatárok követeléseinek megvizsgálására, s döntés született arról is, hogy 300 ezer tatár számára engedélyezik a visszatérést a Krímbe. Fontos mozzanat, hogy a Politbüro július 9-i ülésén az eredeti elképzelések szerint a tatárok helyzetének rendezését összekötötték volna a Krími terület státuszának rendezésével, amely autonóm köztársaságként

134 Ялышев, 2013, 97. o.

135 Мякишев, 2017, 325. o.

(ASZSZK) visszakerült volna az OSZSZSZK fennhatósága alá. Ezt azonban Gorbacsov arra hivatkozva utasította vissza, hogy a fennálló helyzet revideálása feszültségekhez vezetne Ukrajna és Oroszország között. Később, a szövetségi vezetés nyomására, 1990. november 12-én a Krími Területi Tanács rendkívüli ülése mégis elfogadott egy nyilatkozatot a Krím jogállásáról, melyben kinyilvánították a területi egység jogát arra, hogy helyreállítsa az állami státuszát a Krími ASZSZK mint a szövetségi szerződés egyik alanya formájában, s ennek érvényesítésére egy, a terület hovatarozásáról döntő referendumot írtak ki 1991. január 20-ra. Ugyanakkor az Ukrán Legfelső Tanács Elnöksége, amelynek jogértelmezése szerint a szuverenitási nyilatkozat elfogadása (1990. július 16.) óta az ukrán törvények hatálya a szövetségi törvények felett állt, egy nappal a Krími Területi Tanács ülése előtt, november 11-én egy határozatot fogadott el arról, hogy a Krím az autonómiára vagy a különleges státuszra csak az USZSZK állami keretein belül formálhat jogot. Azok után, hogy 1991 tavaszán az ukrán törvényhozás helyreállította a Krími ASZSZK-át, és a krími tatár mozgalom megkezdte a saját önkormányzati struktúráinak a kiépítését (Medzslisz), a Kreml úgy döntött, hogy nem avatkozik be többé ebbe a kérdésbe, s innentől kezdve teljes egészében átengedte a terepet az ukrán politikai vezetésnek.¹³⁶ A „szuverenizmus parádéja” mellett az új etnikai autonóm közigazgatási egységek létrehozásának esélyét megítélésem szerint már korábban halványabbá tette a karabahi konfliktus és az azt övező etnikai erőszak. Az örmény–azeri etnikai villongások gyújtópontját az jelentette, hogy 1988. február 20-án Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Legfelső Tanácsának örmény népi küldöttei egy felhívásban azzal a követeléssel fordultak az Örmény SZSZK és az Azerbajdzsán SZSZK legfelső tanácsaihoz, hogy Karabahot csatolják Örményországhoz. Ezt a proklamációt a két etnikum közötti sorozatos összetűzések követték, s egyes források szerint az állandósuló háborús helyzet 1989-re már 87 halálos áldozatot szedett, és mintegy 1500 sebesültje volt.¹³⁷ A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége 1989. január 12-től rendkívüli állapotot hirdetett ki az Örmény SZSZK és a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet

területén, és az autonóm terület igazgatási jogát elvonta az azerbajdzsán kormányzattól. Azt egy Moszkvában létrehozott központi állami szervhez, a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Igazgatási Bizottsága nevű grémiumhoz delegálta, melynek élén egy orosz származású pártfunkcionárius, Arkagyij Volsz-kij állt.¹³⁸ Innentől kezdve a szovjet központi vezetés minden egyes „alulról jövő”, s a területi berendezkedést feszegető kérdésben fokozott óvatosságot tanúsított. Még a Karabahban többséget alkotó örmények kedvéért sem változtatta meg a közigazgatási status quo-t, mivel felismerte, hogy azzal precedenst teremtené a Szovjetunió állami és területi struktúrájának módosítását követelő más nemzeti mozgalmak számára

Mint említettem, a karabahi konfliktus a Szaratovi és Volgográdi terület helyi orosz vezetése számára is hivatkozási alapul szolgált arra, hogy elutasítsák a volgai németek autonómiáját. A kötetben publikált magyar diplomáciai forrásokból kivehető, hogy a karabahi fejlemények 1988–1989-ben a kárpátaljai pártvezetők szemében is negatív példaként lebegtek. Mindent meg akartak tenni annak érdekében, hogy elkerüljék Kárpátalja „karabahizálódásának” veszélyét, vagyis azt, hogy a magyarság nemzetiségi jogérvényesítési követelései és önszerveződési törekvései a területi szeparatizmus előszobáját jelentő közösségi autonómia megteremtéséhez vezessenek. Karabah kontextusában Bandrovskij is utalást tett Páldi előtt arra, hogy nyomás, főleg nyilvános nyomás alatt nem hajlandók engedményeket tenni.¹³⁹ Veress Gábor és Ivan Ivancso ezt még ennél is határozottabban, némi fenyegető hanglével fogalmazta meg:

„A beregszászi vezetők szerint a magyarok viselkedése, a magyar rendezvények sokasága és módja nem erősíti a magyar és az ukrán nép barátságát, hanem az ellentétek kiélezésére ösztönöz. Hangsúlyozták – mind a magyar származású párttitkár, mind az ukrán tanácselnök –, hogy ők nem engedhetik meg, hogy Kárpátalja Hegyi-Karabahhá váljon, ezt erővel is meg fogják akadályozni.”¹⁴⁰

¹³⁸ Waal, 2003, 70. o.

¹³⁹ Páldi feljegyzése a Henrich Bandrovskijjal folytatott megbeszéléséről. Kijev, 1988. november 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 1990/76. d., 001624/1/1990. sz.

¹⁴⁰ Páldi jelentése Horn Gyulának. Kijev, 1989. október 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 1989/84. d., 002591/3/1989. sz.

¹³⁶ Uo. 324.

¹³⁷ Cornell, 1999, 21. o.

Ezek a kijelentéseik egyúttal arra is magyarázatul szolgálnak, hogy korábban miért ódzkodtak a KMKSZ törvényes működésének engedélyezésétől. Talán nem mellékes tényező az sem, hogy eddigi kutatásaim során mindössze egy adatot találtam arra vonatkozóan, hogy Gorbacsov valaha is reflektált arra a tényre, hogy a Szovjetunióban élnek magyarok, s valamelyest tudatában volt annak, hogy milyenek a körülmények Kárpátalján. Ez pedig éppen a karabahi konfliktus kontextusában történt. 1988. február 26-án Gorbacsov fogadott két örmény művészt, Szilva Kaputikjan költőt és Zori Balajan író, akiket arra igyekezett rávenni, hogy vessék latba a befolyásukat a konfliktus csillapítása érdekében. Kaputikjan nehezményezte, hogy a szovjet sajtó szélsőséges elemekként, majdnem bűnözőknek állítja be azokat a karabahi örményeket, akik a jogaikat követelik, s kérte Gorbacsovot, hogy garantálja a jogaikat. Erre a párfőtitkár a következőt felelte:

„Ismétlem, mindent meg fogunk tenni ennek érdekében. Csak a területi kérdést ne vessék fel. [...] Ez az egyik legsúlyosabb probléma, ami a peresztrojka három éve alatt keletkezett. De hát milyen országunk van. Ukrajnában tizennégy millió orosz, németek, lengyelek és magyarok. Mit tegyünk? Nem lehet elfogultan cselekedni, meg kell őrizni az együttműködést, a barátságot. Máskülönben keresztet állíthatunk a reformjainkra.”¹⁴¹

Ez a kijelentése leginkább úgy értelmezhető, hogy amennyiben a karabahi örményeknek megadják jogot arra, hogy megváltoztassák a fennálló területi-közigazgatási viszonyokat, akkor az ukrainai magyaroknak is meg kell adniuk, ami egy lavinaszerű folyamatot indítana el, s végző soron az állam dezintegrációjához vezetne.

2.) Káderpolitika. Az USZSZK Kárpátontúli területének helyi szerveiben, s különösképpen a stratégiai döntések meghozataláért felelős párttestületekben (területi pártbizottság, járási és városi pártbizottságok) a magyarság reprezentációja mindvégig rendkívül alacsony volt. A területi (megyei) párt- és állami vezetésnek 1973-ig nem volt egyetlen magyar tagja sem.¹⁴² 1987-ben az egész területi egység lakossá-

gának 14%-a párttag volt, ugyanakkor a magyar nemzetiségű lakosságnak csak a 8%-a.¹⁴³ 1988-ban a Beregszászi Járási Pártbizottság Politikai Bizottságának 11 tagja közül mindössze 4 volt magyar származású, noha a járás teljes népességének 72%-a, azaz közel háromnegyede magyar nemzetiségű volt.¹⁴⁴ A magyarság számarányának nem megfelelő politikai-társadalmi reprezentációja azzal is összefüggött, hogy a háború után a vezető párttestületekben a magyarokat mint bűnös nemzet képviselőit nemkívánatosnak tartották, és 1944–1945 óta olyan belső utasítás volt érvényben, mely szerint a pártszervezeteknek korlátozniuk kellett a magyarok, s főleg a magyar értelmiségiek belépését a pártba. Páldi András kijevei főkonzul értesülései szerint ez a normatíva a gyakorlatban még a gorbacsovi peresztrojka idején is fennállt.¹⁴⁵

A területi képviseleti szervek tekintetében a brezsnyevi korszakban eleinte másképpen alakult a helyzet. A népi képviselők 1968. március 14-én megtartott választásai azt eredményezték, hogy a Beregszászi Járási Tanács 72 képviselőjéből 46 fő, azaz a többség, magyar nemzetiségű lett – ilyen magas arányra addig soha nem volt példa –, s ugyancsak magas volt Beregszász város képviselői között a magyarok aránya.¹⁴⁶ A peresztrojka idején azonban az arányuk a járási tanácsban 40–45%-ra csökkent, vagyis kisebbségbe szorultak. Ugyanez érvényesült a Beregszászi Járási Tanács Végrehajtó Bizottságában is, 1988-ban annak 13 tagja közül mindössze 6 volt magyar nemzetiségű.¹⁴⁷ Fontos egyúttal hangsúlyozni azt is, hogy a Szovjetunióban a párttagság mind a közéleti szerepvállalás, mind a politikai befolyás legfontosabb alapfeltételének minősült, amennyiben valaki nem volt (vagy nem lehetett) párttag, semmilyen tanácsi, vagyis helyhatósági tisztségre nem pályázhatott.

jai magyarság helyzetéről. Budapest, 1988. április 28. MNL OL, XIX-J-1-j, 1988/97. d., 00542/2/1988. sz.

¹⁴³ Páldi jelentése Várkonyi Péternek az 1987. március 18–23. közötti kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1987. április 6. Uo. 1987/126. d., 002423/1987. sz.

¹⁴⁴ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1988. január 14–19-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 22. Uo. 1988/96. d., 00621/1988. sz.

¹⁴⁵ Páldi összefoglaló értékelése a kárpátaljai magyarság helyzetéről. Kijev, 1988. január 26. Uo. 1988/97. d., 00542/2/1988. sz.

¹⁴⁶ Császár, 2021/a, 595–596. o.

¹⁴⁷ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1988. január 14–19-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 22. Uo. 1988/96. d., 00621/1988. sz.

¹⁴¹ БК, 2007, 26. o.

¹⁴² A KÚM I. Területi Főosztályának tájékoztató feljegyzése a kárpátal-

Minden bizonnyal a brezsnyevi éra második felére, vagyis a pangás kiteljesedésének és azzal együtt a teljes reményvesztettség időszakára, nyilván nem kis részben a „72-es beadvány” után a magyar értelmiséget érő retorziókkal is összefüggésben, már azok a magyarok sem akartak vezető politikai vagy helyhatósági tisztséget vállalni, akik egyébként a képzettségüknél fogva legalább valamilyen szakpolitikai területen alkalmas kádernek minősültek volna. Legalább is az 1987. december 20–21-én Kárpátaljára látogató Szabó János kijevi konzulnak maguk a területi tanács dolgozói panaszkodtak erre.¹⁴⁸ Ez a tényállás arra is következtetni enged, hogy önmagában véve a „káderpolitika” eszközeinek alkalmazásától nem lehetett érdemi áttörést várni a magyarság helyzetében. A magyar nemzetiségű vezetők pozícióvállalásának ösztönzését a szovjet államparátus helyi szerveiben, s így – kellő politikai akarat esetén – a kárpátaljai helyi igazgatás magyarság szempontjából kedvezőtlen etnikai szerkezetének megváltoztatását eleve kérdésessé tette a fiatal magyar értelmiségiek idegenkedése a szovjet uralmat jelképező összes attribútumtól.

3.) Nyelv-, oktatás- és kulturális politika. A Kárpátalja történetével foglalkozó szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a hruscsovi időszak (1953–1964) desztalinizációt hirdető és részben megvalósító, ezért sok tekintetben reményekre feljogosító politikai és társadalompolitikai intézkedései, vagyis a korabeli szovjet politikai és társadalmi diskurzusban „enyhülésnek” nevezett folyamat után a brezsnyevi éra (1964–1982) nem hozott érdemi változást a terület magyar lakossága számára. Sőt a korszak második felében, elsősorban az oktatás- és kultúrpolitikában inkább azok a tendenciák erősödtek fel, amelyek a magyarság asszimilációjának ágyaztak meg. Noha Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár hatalmának kezdeteit a magyarság számára tett apró gesztusok fémjelezték, így például 1965-ben részben, majd 1967-ben teljesen önálló lappá vált a Kárpáti Igaz Szó,¹⁴⁹ továbbá ugyancsak 1965-ben önálló tanszékké alakult az Ungvári Állami Egyetemen 1963-ban létrehozott magyar nyelv- és irodalom

szak,¹⁵⁰ a szovjet társadalmi-politikai berendezkedés a magyarság szempontjából alapvetően visszarendeződésen ment keresztül. Ahogy azt Császár István kárpátaljai magyar történész találóan megfogalmazta, „a ’70-es évek folyamatai még a legoptimistábbakat is visszarántották a »létező szocializmus talajára«”.¹⁵¹

A magyarság polgári, valamint anyanyelvű művelődési és oktatási jogainak súlyos sérülései már az 1970-es évtized elejére kiütköztek. Erre világított rá a Fodó Sándor egyetemi tanár és Kovács Vilmos író, költő, illetve az ő szellemi holdudvarukhoz tartozó személyek által kezdeményezett, és 1972 tavaszán megfogalmazott, a kárpátaljai magyar köznyelvben csak (második) „72-es beadványként” aposztrofált dokumentum, amit – a helyi párt- és területi vezetés vélt vagy valós érdektelensége miatt – az SZKP KB Politikai Bizottságához és a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnökségéhez juttattak el. A beadvány készítői az alkotmányos jogokra, a lenini nemzetiségpolitika alapelveire és a különféle párt dokumentumok posztulátumaira hivatkozva követelték a kárpátaljai magyarság jogainak érvényesítését. A beadvány készítői négy olyan kulcsfontosságú területet soroltak fel, amelyeken a magyarság polgári és anyanyelv-használati jogai sérültek, és a problémák megoldására javaslatot is tettek. Ezek a területek a közoktatás, a közművelődés (a magyar nyelvű sajtó és színházkultúra kérdése), a közigazgatás, illetve a magyar nemzetiségi érdekképviselet létrehozása (önállóan vagy a párt-szerveken belül). A géppel sokszorosított beadványt becslések szerint 1600–2000 magyar nemzetiségű szovjet állampolgár írta alá.¹⁵² A válaszlépés és az eredmények megvalósulásában is kettőséggé érvényesült. Egyrészt rövid távú eredményként lehetett elkönnyvelni, hogy 1972. március 21-én engedélyezték a felvételi vizsgákat anyanyelven, kivéve az ukrán és orosz filológián, de kizárólag a kárpátaljai felsőoktatásban, tehát az Ungvári Állami Egyetemen.¹⁵³ A hosszabb távú eredmények

¹⁵⁰ Fedinec, 1999, 62. o.

¹⁵¹ Császár, 2021/b, 600.

¹⁵² Erről bővebben lásd a Darcsi Karolina és Dobos Sándor által szerkesztett kötet tanulmányait, interjúit és dokumentumait. Darcsi és Dobos, 2013.

¹⁵³ A magyar nyelvű felvételi vizsgák lehetővé tételét eredetileg egy nagyberegi középiskolai tanár, Polczer Endre kezdeményezte még 1971-ben. A Szovjetunió Állami Oktatásügyi Bizottságának határoza-

¹⁴⁸ Szabó János kijevi konzul jelentése 1987. december 20–21-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 6. MNL OL, XIX-J-1-k, 1988/87. d., 554/1988. sz.

¹⁴⁹ Császár, 2021/a, 594. o.

közé tartozott a magyar nyelvű óvodahálózat kiépítésének befejezése. Másrészt a Kreml részéről a Szovjetunió Oktatásügyi Bizottsága révén csak az oktatással kapcsolatban felvetett kérdésekre reagáltak, a magyar érdekképviselőt, a tanárképzés és a professzionális magyar színház megalapítása egészen a rendszerváltásig váratott magára. A felvetett kérdések kivizsgálására bizottság érkezett Moszkvából Ungvárra, melynek távozása után a helyi vezetés hajszát indított a dokumentum feltételezett szerzői ellen, a módszer a már korábban is alkalmazott erkölcsi megfélemlítés, egzisztenciális ellehetetlenítés volt. A dokumentum készítői nagy árat fizettek a bátorságukért. Elbocsátás, publikációs lehetőség megvonása, egyetemi képzés felfüggesztése, és végső soron az emigráció várt rájuk. Az 1970-es évek második felében S. Benedek András irodalomtörténész, Balla Gyula költő, kritikus, majd 1977-ben, nem sokkal a halála előtt Kovács Vilmos is áttelepedett Magyarországra.¹⁵⁴

A brezsnyevi időszak legfőbb jellemzője a központosítás és az uniformizálás fokozatos és kitartó bevezetése volt az élet minden területén, így a közoktatásban is. Ezzel szoros összefüggésben a hrucsovi éra egyik markáns oktatáspolitikai irányvonala, az „egységes szovjet nép” kialakítása érdekében az orosz nyelv hatáskörének általános kiterjesztése minden nem orosz tanítási intézményben, Brezsnyev alatt is folytatódott, az 1970-es évek második felében pedig inkább erősödött.¹⁵⁵ Mint arra Szamborovszkyné Nagy Ibolya kárpátaljai magyar történész rámutatott, amennyiben a Szovjetunióban államnyelv alatt az orosz értjük – amit ekként soha nem nevesítettek, hanem csupán az egyes nemzetiségek közötti összekötő nyelvként definiáltak –, akkor a tagköztársaságokban élő, de nem a tagköztársaság domináns etnikai-nemzeti nyelvét beszélők nem másod-, hanem harmadrendű nyelvet vallottak magukénak. Ezt az állampolgári és nyelvi státuszt a kárpátaljai magyarok nemcsak az oktatás- és iskolaügyben élték meg, hanem a mindennapokban is

elszenvedték. 1977. december 22-én az SZKP KB és a Szovjetunió Minisztertanácsának közös rendeletében arról határoztak, hogy a 10 éves oktatási rendszerben dolgozó nemzetiségi iskolákban a már meglévő orosz nyelv és irodalom órák számát hetente 2–3 órával meg kell emelni minden osztályban, mivel ezzel az orosz nyelv elsajátítását segítik majd elő. Ez azonban más tárgyaktól vont el óraszámokat, egyenlőtlen helyzetbe hozva a nem orosz tannyelvű iskolák tanulóit. Az SZKP KB és a Minisztertanács 1978. október 31-i közös rendelete az orosz nyelv tanításának további javítását szolgáló intézkedésekről – amit az USZSZK Minisztertanácsa november 2-án erősített meg – már szinte nem is tagadta, hogy a ruszifikáció politikája áll a homlokterében. Az 1950-es és 1960-as években létrehozott magyar–ukrán párhuzamos tagozatok után 1978-tól a terület majd egy tucatnyi iskolájában orosz tagozatokat hoztak létre. Ezek mindegyikét a túlnyomó többségében magyarok által lakott településeken nyitották meg, mint például a Beregszászi járási Mezőváriban, Borzsován, Gáton, Tizsacsomán, Sárosorosziban, vagy a Nagyszőlősi járásban Salánkon. Az orosz osztályokba is kivétel nélkül magyar gyerekeket íratnak be, hiszen a vidékre települt vagy betelepített orosz ajkúak zöme a nagyvárosokban élt, ahová a hivatali munkája kötötte.¹⁵⁶

Az oktatási szféra – burkolt oroszosítást célzó – úgynevezett „internacionalizációja” oda vezetett, hogy 1989-re már csak 50 tisztán magyar tannyelvű iskola maradt Kárpátalján, 564 ukrán, 14 orosz és 10 román tannyelvű mellett. Rajtuk kívül 49 vegyes tannyelvű, úgynevezett „internacionalista” iskola működött a régióban, ebből 17 ukrán–magyar, 15 orosz–magyar és három ukrán–orosz–magyar tannyelvvel, s ezek többsége, 30 egység, korábban beolvasztott magyar tannyelvű oktatási intézmény volt. Ekkoriban a tanulóknak mindössze 8,5%-a tanult magyar tannyelven, noha a Kárpátontúli terület lakosságának 13,7%-a még magyar nemzeti-ségüként volt nyilvántartva. Ezekből az adatokból is kitűnik, hogy a legsúlyosabb helyzetben éppen a magyar anyanyelvűek voltak. A magyar tannyelvű iskolák tanulói létszáma az 1966/1967-es tanévi 21 800-ról az 1988/1989-es tanévre 17 100-ra

ta értelmében annak engedélyezték a magyar nyelvű felvételizést az Ungvári Állami Egyetemre, aki azt egyénileg kérvényezte. Ám ez az egyetem részéről nem vált szabállyá, mert aki nem írta meg a kérvényét, mert például nem tudott erről a lehetőségről, annak továbbra is csak oroszul vagy ukránul lehetett felvételi vizsgát tennie. Szamborovszkyné, 2021, 616–617. o.

¹⁵⁴ Császár, 2021/b, 610–612. o.

¹⁵⁵ Szamborovszkyné, 2013, 49. o.

¹⁵⁶ Uo. 49–50. o.

csökkent, járásokra lebontva a Husztiban 29,7%-kal, a Beregszásziban 28,6%-kal, a Nagyszőlősiiben 20,9%-kal, az Ungváriban pedig 8,4%-kal csökkent a magyar iskolák tanulólétszáma. Ugyanakkor például a Beregszászi járásban, amely a Kárpátontúli terület egyetlen magyar többségű járása volt, az orosz iskolák tanulóinak 60,8%-a, az ukrán iskolák tanulóinak 35%-a, Beregszászban az orosz iskolák tanulóinak 38%-a, az ukrán iskolák tanulóinak pedig 25%-a magyar nemzetiségű nebuló volt.¹⁵⁷ A magyar tannyelvű oktatás visszaszorításának az is része volt, hogy a magyar többségű településeken a kéttannyelvű iskolákat a szovjet oktatási szervek sokkal jobban felszerelték taneszközökkel, mint a tisztán magyar tannyelvűeket. Az 1987/1988-as tanévben például Beregszászon három magyar, két ukrán és egy orosz tannyelvű középiskola működött, amelyekben a tanterv szerint bevezették ugyan a számítástechnika oktatását, de amíg az orosz iskola számára 20, az ukránok számára 5, addig a három magyar iskola számára egyetlen számológépet sem biztosítottak. A vegyes tannyelvűvé tett iskolákban a tanári értekezleteken az orosz és az ukránt is lehetett használni, a közös használatú iskolarészek, mint például a folyosók feliratai ugyanakkor mindenhol orosz nyelvűek voltak. Az internacionalizált iskolákban a magyar nemzetiiségű tanárok rendkívül nehéz helyzetbe kerültek, mert oroszul vagy ukránul kellett volna tanítaniuk, de azt nem mindenki tudta vállalni.¹⁵⁸ A kárpátaljai magyar közoktatás helyzetét azért is ecseteltem ilyen részletesen, mert önmagában véve magyarázatul szolgál arra, hogy miért volt kiugróan magas a pedagógusok száma a Magyarországra áttelepülő magyar nemzetiségű értelmiségiek között.

7. A kivándorlás mint „mozgalom”

A fentiekben többször is hivatkozott diplomáciai dokumentumokat tanulmányozva arra a követ-

keztetésre jutunk, hogy a kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedésében mind a gazdasági és egzisztenciális kényszerűség, mind pedig a magyar nyelvhasználati jogok degradálása szerepet játszhatott, amelyek összességében a magyar nemzetiségű képzetebb rétegek érvényesülési lehetőségeinek beszűküléséhez és életperspektíváinak romlásához vezettek a brezsnyevi érában (1964–1982), majd az azt követő időszakban. Mindazonáltal úgy vélem, hogy amikor az elvándorlás okait vizsgáljuk, e két tényező közül mégiscsak nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a problémának, hogy milyen nehézségekkel járt a magyar identitás megőrzése a népek barátságát hirdető Szovjetunióban, és milyen akadályok tornyosultak annak az útjában, aki a saját szülőföldjén, Kárpátalján magyar nemzetiségűként kívánt részesülni az állam által szavatolt állampolgári jogokból, oktatási és szellemi javakból. 1989-ben a kérelmek számának 13%-os csökkenését az 1988. évi mennyiséghez képest Páldi András két tényezővel, a peresztrojkának köszönhetően Kárpátalján kialakult szabadabb légkörrel, s a könnyebbé vált utazási és rokonlátogatási lehetőségekkel, illetve Magyarország gazdasági nehézségeivel hozta összefüggésbe.¹⁵⁹ Míg az első indok, amire az előző fejezet utolsó részében én is bővebben kitértem, helytálló lehet, a másodikban már kételkedhetünk. Az anyaország 1989. évi gazdasági krízishelyzete 1990-ben csak tovább mélyült, kedvezőtlen ökonomiai perspektívái pedig tovább romlottak, ennek ellenére ebben az évben szinte „berobban” a Magyarországra irányuló átvándorlási folyamat. A Szovjetunió gazdasági helyzete és a kárpátaljai magyarok egyéni egzisztenciális kilátásai mint motivációs tényezők szerepe csak viszonylagos volt. Ezt jól jellemzi az is, hogy az áttelepülők rendszerint jelentősebb megtakarítással, magyarországi állásajánlattal vagy magyarországi lakásvásárlásra vonatkozó előszerződéssel hagyták el a Szovjetuniót. A Kijevi Főkonzulátuson igyekeztek felmérni, hogy az áttelepülni szándékozó személy milyen anyagi körülményeket hagy maga mögött, milyen munkalehetőségek várják Magyarországon, mekkora ingatlan- vagy

¹⁵⁷ Fedinec, 1999, 86. o.

¹⁵⁸ Az orosz nyelv térhódításával a Művelődési Minisztérium Pusztai Ferenc miniszterhelyettes vezetésével 1989. március 30–31-én Kárpátaljára látogató delegációjának tagjai is szembesültek. Megdöbbenve tapasztalták Nagybereg falu kolhozának művelődési központjában, hogy ott még a magyar nemzetiségű kolhozalapítók nevei is cirill betűkkel voltak kiírva a portréik alatt. Mayer Rita emlékeztetője a Pusztai Ferenc vezette delegáció kárpátaljai látogatásáról. Budapest, 1989. április 14. MNL OL, XIX-J-1-k, 1989/109. d., 4318/1989. sz.

¹⁵⁹ Páldi beszámolója a Kijevi Főkonzulátus 1989. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1990. február 23. MNL OL, XIX-J-1-j, 1990/78. d., 001243/1990. sz.

ingóvagyonnal rendelkezik, sőt, a kérdőíveken be lehetett írni azt is, hogy mekkora készpénzvagyont kíván vagy tud átvinni magával. Az ingó- és ingatlanvagyonról, illetve a saját készpénzmennyiségről nyilatkozni, vagy egy munka- vagy lakásvásárlási szerződést bemutatni taktikai értelemben célszerű lehetett, hiszen ezzel a kérelmező azt bizonyíthatta, hogy meg tudja teremteni maga számára az új élet megkezdéséhez szükséges egzisztenciát. A főkonzulátusi jelentésekhez egyetlen alkalommal, 1980-ban csatoltak önálló táblázatot a szovjet állampolgárok önbevallásán alapuló készpénzállományról. Eszerint az összesen 623 új kérelmező közül 137 fő nyilatkozott a készpénzvagyonáról, ebből 25 személy jelölte be, hogy körülbelül egy családi ház megvásárlásához elegendő 20 000 rubellel, 300 000 forinttal vagy még annál is nagyobb összeggel rendelkezik. A főkonzulátus meglehetősen egyértelmű és markáns konklúziót vont le ebből:

„Az áttelepedést nem anyagi okok motiválják, sőt a kérelmek jelentős részében komoly összegek átutalását, illetve átvitelét tüntetik fel.”¹⁶⁰

Az 1981. évi áttelepülésekről készült jelentés is a későbbi tendenciákat tükrözte:

„Tapasztalataink szerint az 1981-ben áttelepedés iránti kérelmet benyújtottak jobban előkészítették munka- és lakáskörülményeiket. A velük folytatott beszélgetések során 129-en már pontosan tudták, hogy hol fognak dolgozni, mennyi lesz a fizetésük stb. Hetüknek írásbeli igazolásuk is volt leendő munkahelyükről (Viscosa Gyár, Vasipari Kutató Intézet, Hídepítő Vállalat, Veszprémi Szénbányák). A több tagú [sic! – S. A.] családok áttelepedésével pedig egyre gyakoribb a lakásra, házra való [sic! – S. A.] előszerződés, szóbeli megállapodás kötése. Aki egyedül telepszik át, az is rendszerint átviszi a család pénzét, hogy már rájuk [sic! – S. A.] számítva nagyobb ingatlant vásárolhasson. Példa erre a Sz. család esete. Sz. anyja magyar állampolgárhoz ment feleségül, akihez 1980-ban áttelepedett. Itteni házukat, amelyben fiával, menyével és unokájával együtt lakott, eladták, s az átvitt pénzen fiáékra [sic! – S. A.] számítva egy három szoba össz-

komfortos családi házat vett. Fiáék itt most albérletben laknak, áttelepedési kérelmüket beadták.”¹⁶¹

A Magyarországra áttelepedők értékesíthették ingatlanjaikat, az azért kapott vagy más megtakarításból származó pénzeszegek bankon keresztül átutalását a szovjet hatóságok bizonyos megkötésekkel engedélyezték, és az ingóságok vámmentes átszállítását sem akadályozták. Ezek a viszonylag rugalmas szabályok a magyar diplomaták számára is magyarázatul szolgálnak arra, hogy a kárpátaljai magyarok, miután átköltöztek Magyarországra, miért tudtak viszonylag gyorsan ingatlant, telket vagy lakást vásárolni maguknak.¹⁶²

Azok legtöbbször, akik el akarták hagyni a Szovjetuniót, viszonylag kiegyensúlyozott anyagi és egzisztenciális háttérrel rendelkeztek. Ezzel szembeülve a Kijevi Főkonzulátus dolgozói is igyekeztek kideríteni az áttelepedés tömeges jellege mögött rejlő okokat, s amikor a kárpátaljai magyar ügyfelekkel beszélgettek, célzott kérdéseket tettek fel nekik az egyéni motivációikkal kapcsolatban. Ezekből érdekes néhányat szó szerint is idézni, mert elgondolkodtató, milyen mélységű lehetett a magyar kisebbség integrációja Ukrajna szovjetizált társadalmi és gazdasági szervezetében:

„A magyar nemzetiségű kérelmezők némelyike a vele folytatott beszélgetéskor – a kérelemben nem írják meg – arra hivatkozik, hogy azért akar rokonaihoz átköltözni, mert »gyökértelennek«, »idegennek« érzi magát. Van, aki az érvényesülés lehetősége hiányára [sic! – S. A.] utal. Főleg egyetemet végzettek vetettek fel hasonló problémát.”¹⁶³

Ezzel összefüggésben neuralgikus pontnak számított az iskolai végzettség és a foglalkoztatás közötti disszonancia is, többen állították, hogy a kisebbségi mivoltukból fakadóan nem jutnak a képzettségüknek megfelelő munkához a munkaerőpiacon:

„Az iskolai végzettség és a foglalkozás statisztikája ösz-

¹⁶⁰ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 1980/129. d., 002496/2/1980. sz.

¹⁶¹ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1981. évi áttelepülésekről. Kijev, 1982. február 15. Uo. 1982/131. d., 001619/1982. sz.

¹⁶² Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1986. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1987. január 13. Uo. 1987/126. d., 00651/1987. sz.

¹⁶³ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.

szevetésének, a lefolytatott beszélgetésnek a tanulsága szerint több kérelmező, főleg magyar nemzetiségű, iskolai végzettségének nem megfelelő, attól eltérő munkahelyen dolgozik. Ez is lehet az áttelepülés valószínű motivációja.”¹⁶⁴

Más források arra világítanak rá, hogy milyen szilárd volt a kárpátaljai magyarság nemzeti öntudata és az anyaországhoz való kötődése a szovjet érában eltöltött négy évtized ellenére:

„Az áttelepülők sem a kérelmükben, sem az egyéni beszélgetés során, általában politikai motívumokat nem jelölnek meg az áttelepülésük indokaként. Az előző évek során csupán a F. család [itt egy magyar vezetéknev áll – S. A.] hivatkozott politikai okokra. A hazaszeretetre, a magyarságérzetre, az ősök földjére való visszatérésre már többen hivatkoznak. Elsősorban az idősebb korosztályhoz tartozók azok, akik vágyódnak a »szülőföldre«... Az áttelepülést kérők a hazai körülményeinket még mindig jobbnak tartják, mint az ittenit, bíznak a fellendülésben, ugyanakkor még nem tudják, hogy mit eredményez a peresztrojka, a demokratizálódás, a glasznosztj.”¹⁶⁵

„Az áttelepülők több esetben sem családdegysítéssel, sem mással nem tudják kérelmüket indokolni. Nem egy esetben találkozunk olyan személlyel, aki lényegében a Tisza jobb partjáról 20 km-el odébb a bal partjára akart áttelepülni, ahol ugyanazt a rádiót hallgatja, ugyanazt a TV-t nézi, itt kényelmes lakása, elfogadható munkahelye van, de mégis át akar települni, és csak azzal indokolja, hogy ott magyar kenyér van. Egy-két esetben találkoztunk olyan kérelmezővel, aki arra hivatkozott, hogy itt megkülönböztetik őket, nem tartják egyenrangú állampolgárnak őket, nemzetiségük miatt hátrányos helyzetbe kerülnek.”¹⁶⁶

Maklári György kijevei főkonzul az ötéves konzuli munkáját összegző záró beszámolójában ugyancsak utalt az áttelepülők motivációi között megbúvó nemzeti és kisebbségi aspektusra:

„A magyar lakosság körében nem csökken a Magyarországon való végleges letelepedés szándéka. Ennek fő motívumai a Magyarországon való érvényesülés kötetlenebb lehetősége, a külföldre utazás könnyebb-sége, a nemzeti hovatartozáson alapuló vonzalom, olykor nacionalista beállítottság. A közvetlen indok családdegysítés. Nem ritka, hogy egy teljes egészében itt élő családnak előbb egy tagja települ át, s utána más családrészek vagy családok követik. Ez a jelenség az állandó letelepülések egy részének kivándorlás jelleget ad. A szovjet hatóságok nem szólnak róla, de érezhetően gondot okoz számukra az egy-egy áttelepülés körüli hangulat. Valószínű, hogy a politikai munkában sok energiát emészt a nagyobb számú áttelepülési szándék kialakulásának megelőzése. Mivel az áttelepülők között magas a felsőfokú végzettségűek aránya, évről-évre vékonyodik a magyar nemzeti kisebbség értelmiségi rétege.”¹⁶⁷

Páldi András az 1988. január 14–19. közötti kárpátaljai látogatásáról írt jelentésében részletesebben kitért az elvándorlás problémájára, pontokba szedte annak lehetséges kiváltó okait. A dokumentum arról is meggyőz bennünket, hogy akár helytálló is lehet Jekatyerina Szjomocskina axiómája a „potenciális kivándorló népcsoportokról”, amelyek a szülőföldjük elhagyásában a közösségi problémáik megoldásának egyik eszközét látják:

„A beszélgetés során [a magyarság képviselői – S. A.] elmondták, hogy főként az értelmiségiek arra vágyanak, hogy magyarok között legyenek, ne legyen tehertertel számukra magyarságuk. Az értelmiségiek egy része úgy érzi, hogy a magyar értelmiség érvényesülési lehetősége, működési területe a Kárpátalján teljesen beszűkül, ezért a magyarságnak itt nincs jövője. Fel kell adnia magyarságát, csak akkor épülhet be a közéletbe. Akik ezt nem akarják, vagy nem tudják megtenni, azok egy része most kivándorol.”¹⁶⁸

Szabó János első beosztott konzul, kilépve a kijevei irodájából – ahol évente kárpátaljai magyar érdek-

¹⁶⁴ Horváth jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev. 1984. február 3. Uo. 1984/133. d., 001247/1984. sz.

¹⁶⁵ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak az 1987. évi áttelepedésekről. Kijev, 1988. január 14. MNL OL, XIX-J-1-j, 1988/98. d., 00546/1988.

¹⁶⁶ Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevei Főkonzulátus 1988. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1989. január 13. Uo. 1989/86. d., 00375/1989. sz.

¹⁶⁷ Maklári záró beszámolója a Külügyminisztériumnak az öt év alatt Kijevben végzett főkonzuli tevékenységről. Kijev, 1983. július 11. Uo. 1983/119. d., 004320/1983. sz.

¹⁶⁸ Páldi jelentése a Külügyminisztériumnak 1988. január 14–18-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 22. Uo. 1988/96. d., 00621/1988. sz.

lódó ügyfelek, kérelmet benyújtók és honosításra várók százaival találkozott – és a helyszínre utazva maga is szembesülhetett azzal, hogy a kivándorlás milyen súlyos demográfiai következményekkel járt a kárpátaljai magyarság szempontjából:

„Ugyancsak Balla László vetette fel, hogy a magyar nemzetiségű értelmiséget aggasztja a területükről Magyarországra történő áttelepülések megnövekedése – például Beregszászon vannak olyan utcák, ahonnan minden magyar áttelepült és a helyükre már nem magyarok kerülnek.”¹⁶⁹

Itt szeretnék visszakanyarodni arra a gondolatra, amelyet a tanulmány elején megfogalmaztam, miszerint a legális áttelepülés tömegpszichológiájának mélyén valójában a menekülés rejlik. A kárpátaljai magyarok egy része minden eszközt megragadott annak érdekében, hogy – a legális kereteket megragadva, vagy a legalitás látszata alatt – Magyarországra költözhessen.

Van egy figyelemfelkeltő adat, amelyet egyelőre sajnos csak az 1983. évről készített 1984-es, és az 1984. évről készített 1985-ös összesítő jelentésben fedeztem fel. Amennyiben a családegyesítés jogcímét házasság adta, vagyis, ha egy szovjet állampolgár házasodott össze egy magyar állampolgárral, a honosítását kérvényező úrlapon fel kellett tüntetni a magyar állampolgárságú házastárs személyes adatait, többek között a születési adatait, vagyis az életkorát, a legmagasabb iskolai végzettségét és a foglalkozását. 1983-ban 19,¹⁷⁰ 1984-ben pedig 17 felsőfokú (főiskolai vagy egyetemi) végzettségű szovjet állampolgárságú nő volt,¹⁷¹ aki alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező, magyar állampolgárságú szakmunkáshoz ment feleségül. Egy ilyen esetről az 1982. évről készített jelentés is beszámol, ami megdöbbentő képet ad az egész jelenségről:

„Nagy a valószínűsége annak, hogy a három szovjet állampolgár zenetanárnő, F. C., Z. M., A. E. névű házasságot kötött a szabadszállási P. testvérekkel, akik közül az egyik szobafestő, a másik TSZ-tag, a harmadik vízvezeték-szerelő [sic!] kisiparos. A három nő közül kettő már áttelepedett.”¹⁷²

A házasságok kapcsán a korábbi jelentések arra is felhívták a figyelmet, hogy rendkívül magas azok aránya, akik elváltként kötnek újabb házasságot magyar állampolgárral, illetve feltűnő a magas korkülönbségű felek közötti házasságkötések száma, vagyis az olyan jogi kötelékek, amikor a szovjet állampolgárságú nő nála jóval idősebb, számos esetben már nyugdíjas magyar állampolgárságú férfinak fogadott örök hűséget.¹⁷³ Ezek tipikusan olyan kategóriák voltak, amelyeknél a főkonzulátus is névű házasságra gyanakodott. Nyilván erre a magyar belügyi hatóságok is felfigyeltek, ugyanis mint a főkonzulátusnak az 1982. évről készített jelentéséből kitűnik, a kérelmek elutasításának egyik fő oka a magyar szervek részéről a házastársak közötti feltűnő korkülönbség volt. Ezt nyilván egy idő után Ukrajnában, a potens kivándorlók körében is észlelték, ugyanis ettől az évtől kezdődően kismértékben csökkent azok száma, akik náluk 15–20 évvel idősebb magyar állampolgárságú házastársukra hivatkozva próbálkoztak a magyar honosság megszerzésével.¹⁷⁴

Ennek ellenére ez a követő években is egy virulens jelenség maradt.¹⁷⁵ A főkonzulátusnak nem volt

¹⁷² Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.

¹⁷³ „Itt jegyezzük meg, hogy változatlanul igen magas azoknak a szovjet állampolgároknak az aránya, akik elváltként kötnek házasságot magyar állampolgárral. 1981-ben 100 esetben a kérelmezőnek második házassága (1980: 106), 8-ban harmadik házassága, egy esetben a negyedik házassága volt. Három esetben pedig már másodízben kötöttek magyar állampolgárral házasságot. Tehát 33,64%-uk már korábban is házasságban élt.” Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1981. évi áttelepülésekről. Kijev, 1982. február 15. Uo. 1982/131. d., 001619/1982. sz.

¹⁷⁴ Maklári jelentése a Külügyminisztériumnak az 1982. évi áttelepülésekről. Kijev, 1983. március 3. Uo. 1983/118. d., 002069/1983. sz.

¹⁷⁵ „1983-ban 2 esetben 10 évvel, 3 esetben 15 évvel, 2 esetben 15 évnél többel fiatalabb házastárs – nő – kérte áttelepedését. Ezek a házasságok gyaníthatóan névű házasságok. 19 esetben fordult elő, hogy felső és általános iskolai végzettségűek között létrejött házasságra hivatkozva adtak be kérelmet. Majdnem minden esetben az áttelepedést kérelmező házastárs szovjet állampolgárságú pedagógus vagy orvos foglalkozású feleség... Az alacsony iskolai végzettségű, illetve 15–20 évvel idősebb magyar állampolgárral házasságot kötött pedagógusok, főiskolát végzetek többsége magyar nemzetiségű.” Horváth jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev, 1984. február 3. Uo. 1984/133. d., 001247/1984. sz.

¹⁶⁹ Szabó János konzul jelentése az 1987. december 20–21-i kárpátaljai látogatásáról. Kijev, 1988. január 6. MNL OL, XIX-J-1-k, 1988/87. d., 554/1988. sz.

¹⁷⁰ Horváth jelentése a Külügyminisztériumnak az 1983. évi áttelepülésekről. Kijev, 1984. február 3. MNL OL, XIX-J-1-j, 1984/133. d., 001247/1984. sz.

¹⁷¹ Monori jelentése a Külügyminisztériumnak az 1984. évi áttelepülésekről. Kijev, 1985. február 25. Uo. 1985/137. d., 001653/1985. sz.

mérlegelési jogköre, konzuli illetékessége csupán technikai jellegű feladatok ellátására terjedt ki, arra, hogy a kérelmezőktől a honosság igényléséhez minél precízebben kitöltött űrlapokat és hiánytalan dokumentációt vegyen át, illetve azt továbbítsa az illetékes magyar szervek felé. Ezt később Páldi András ekként fogalmazta meg:

„A kérelmek vizsgálata során azt a következtetést lehet levonni, hogy a kérelmezők többsége valós házasságot kötött és ténylegesen családegyesítésről van szó. De néhány esetben feltételezhető, hogy a házasság csak azt a célt szolgálta, hogy ilyen módon teremtsenek lehetőséget a család többi tagja (szülők, testvérek) áttelepüléséhez is. Ezek kiszűrését a főkonzulátus elvégezni nem tudja.”¹⁷⁶

Ez az idézet arra is felhívja a figyelmünket, hogy miért nem szabad pálcát törni a „névházasság intézménye” felett. Ezt a kárpátaljai magyarok 1980-as évekbeli magyarországi áttelepedési mozgalmá során is megmutatkozó jelenséget annak az ismeretanyagának a kontextusában, amire a jelenleg rendelkezésre álló forrásbázis alapján szert tettem, jómagam sem tudom elítélni. Úgy tűnik ugyanis, hogy a névházasság nem elsősorban a házasulandó szovjet állampolgárságú fél, hanem az ő közvetlen családtagjai (gyerekek, szülők stb.) áttelepedésének az egyik hathatós eszköze volt. Dokumentumaink szinte mindegyike kitér arra az általános jelenségre is, miszerint a családegyesítés jogcímén magyarországi letelepedést kérvényező szovjet állampolgár olyan Magyarországon élő családtagját vagy rokonát jelölte meg befogadóként, aki a megelőző fél évtizedben telepedett át a Szovjetunióból és nyert magyar állampolgárságot. Erre az általam használt legkorábbi jelentés is egyértelműen utal:

„Változatlanul érvényesül az a tendencia, hogy a házasságkötés címén áttelepültek 1, 2 év múlva meghívólevelet küldenek a Szovjetunióban maradt családtagjaiknak. Előfordul, hogy így néhány év

alatt szinte a család valamennyi tagja áttelepedik. Az ilyen esetekre hatóságaink figyelmét felhívjuk. Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy az elmúlt évben szembeötlően sok volt a házasságkötés jogcímén áttelepedettek között az 50 év felett (27) és a 60 év felett (7) házasságot kötők száma. Közülük már nem egy meghívólevelet küldött a Szovjetunióban maradt gyermekének.”¹⁷⁷

Azt, hogy a magyarországi beházasodás, családalapítás, családáthozatal és végső soron a „családáttelepítés” nem teljesen spontán történt, hanem kisebb-nagyobb informális körök, hálózatok segítségével, plasztikusan szemlélteti a következő táblázat, amely azt mutatja meg, hogy a magyar honosítást kérvényező szovjet állampolgárok jellemzően melyik magyarországi megyét jelölték meg a befogadó családtagjuk lakhelyéül. (Lásd: 8. táblázat.)

A főváros és az azt magában foglaló Pest megye elsőse az ország gazdasági-társadalmi vízfej-jellege okán talán nem meglepő. Az azonban elgondolkodtató, hogy minden évben a második helyen Szabolcs-Szatmár megye, vagyis az USZSZK Kárpátontúli területével közvetlenül határos magyar földrajzi-közigazgatási egység, a harmadik-negyedik helyen pedig a gazdasági szempontból frekvenciált és a főváros után a két legnagyobb lélekszámú magyar megyeszékhellyel rendelkező Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megye állt. A tágabb értelemben vett és ez utóbbi három megyét felölelő keleti „határ menti régió” a magyar állampolgárságot szerzők – átlagban – legalább harmada számára jelentett végleges „hazát”. Ha Budapest, illetve a másik négy megye, Pest, Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar adatait egyesítjük, akkor azt mondhatjuk, hogy minden évben a Szovjetuniót elhagyók legalább 80%-a ezt az öt közigazgatási egységet választotta letelepedési célterületként, és mindössze 20%-a az összes többi (15) megyét.

¹⁷⁶ Páldi beszámolója a Külügyminisztériumnak a Kijevi Főkonzulátus 1986. évi konzuli tevékenységéről. Kijev, 1987. január 13. Uo. 1987/126. d., 00651/1987. sz.

¹⁷⁷ Maklári jelentése Puja Frigyesnek az 1979. évi áttelepülésekről. Kijev, 1980. március 14. Uo. 1980/129. d., 002496/2/1980. sz.

8. táblázat: A Kijevi Magyar Főkonzulátuson 1980–1985-ben magyar honosítási kérvényt benyújtó szovjet állampolgárok magyarországi letelepedési helye

Év	Teljes létszám ¹⁷⁸	Buda-pest, Pest megye	Szabolcs-Szatmár megye	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Hajdú-Bihar megye	Egyéb megye	Budapest és Pest megye összesen	A határ-menti három megye összesen
1980	495	228	82	53	42	90	48%	36%
1981	380	159	69	39	31	82	42%	37%
1982	761	372	116	62	40	171	49%	30%
1983	293	165	50	35	30	13	56%	39%
1984	193	84	37	15	17	40	44%	36%
1985	143	67	24	20	–	32	47%	31%

Forrás: saját szerkesztés az 1. sz. táblázat lábjegyzeteiben hivatkozott források alapján.

9. táblázat: Az USZSZK Kárpátontúli területének magyar népessége a második világháború utáni szovjet népszámlálásokban 1959–1989

Év	Teljes lakosságszám	Magyar nemzetiségű népesség	A magyar nemzetiségű népesség aránya
1959	920 173	146 247	15,9%
1970	1 056 799	151 949	14,4%
1979	1 155 759	158 446	13,7%
1989	1 245 618	155 711	12,5%

Forrás: saját szerkesztés a www.demoscope.ru vonatkozó statisztikái alapján.

8. Az áttelepülés demográfiai konzekvenciái¹⁷⁸

Végezetül a kárpátaljai magyarság migrációs veszteségeit a tanulmányom kronológiai keretétől szolgáló 1979 és 1990 közötti időszakban érdemes egy újabb perspektívából is megvizsgálni. A második világháború után a Szovjetunióban négy általános (úgynevezett össz-szövetségi) népszámlálást tartottak: 1959-ben, 1970-ben, 1979-ben és 1989-ben.¹⁷⁹ A censusok alapján az USZSZK Kárpátontúli területének nemzetiségi összetételéből a magyarságra vonatkozó eredményeket az alábbi áttekintő táblázat foglalja össze. Ebből könnyen kivehető a magyarság szempontjából legfontosabb népesedési tendencia:

¹⁷⁸ Látható, hogy a magyarországi területi koncentrációra vonatkozó statisztikák nem a fent felsorolt kategóriákból (összes kérvényező létszáma, újonnan beadott kérvények száma, kiadott áttelepedési engedélyek száma stb.) indulnak ki. Az eltérés oka, hogy ezek az adatsorok nem sorolnak fel minden magyarországi megyét, hanem csak azokat, amelyekben legalább tucatnyi magyar települt le, így egy-egy megye és annak létszámadata teljesen hiányzik a táblázatból.

¹⁷⁹ Molnár D., 2018, 102–114. o.

noha 1959-től 1979-ig Kárpátalja magyar népessége népszámlálásonként növekedett, korántsem akkora ütemben, mint a közigazgatási egység teljes lakossága, a gyarapodás ellenére a részaránya népszámlálásonként csökkent a teljes népességen belül. (Lásd: 9. táblázat.)

Mivel tudjuk, hogy az arányok megváltozásához nem kizárólag a többségi autochton szláv (ukrán és ruszin) és a magyar etnikum természetes népszaporulatából fakadó különbségek vezettek, hanem más okok is, mint például az ukrán és a régióban nem őshonos orosz lakosság betelepítése/betelepedése a Kárpátokon túlról, illetve a Szovjetunió oroszországi magterületeiről is,¹⁸⁰ a legfeltűnőbb és leginkább elgondolkodtató változás – főleg a korábbi évek trendjeihez mérten – a magyar nemzetiségűek lélekszámának visszaesése az 1979. és az 1989. évi népesség-összeírás között. Az okokat keresve Csernicskó István két tényezőt említett meg. Felhívta a

¹⁸⁰ Uo. 166–167. o.

figyelmet a nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozásra vonatkozó adatsorok közötti összefüggésekre, s a magyar nemzetiségűek számának csökkenését egyrészt azzal magyarázta, hogy az 1979-ben magukat még magyarnak valló cigányok közül 1989-ben sokkal többen vállalták cigány nemzetiségüket. Ezt bizonyítja az is, hogy az ő lélekszámuk 1979-hez viszonyítva csaknem megduplázódott, 12 000 főre növekedett úgy, hogy közülük közel nyolcezeren még mindig magyar anyanyelvűnek mondták magukat. Másrészt ő is úgy vélte, hogy a magyarok lélekszámának megcsappanása a kivándorlásra is visszavezethető.¹⁸¹

Amennyiben összeadjuk az 1. táblázat utolsó oszlopának rubrikáiban szereplő számokat, az 1979 és 1989 közötti kivándorlási egyenlegként a 3835 fős létszámot kapjuk meg. Még ha figyelembe vesszük az ebben a statisztikában rejlő, fent részletezett bizonytalansági tényezőt, vagyis azt, hogy a főkonzulátusi dokumentumok az adott évben hol pozitívan elbírált kérelmekről/kérelmezőkről, vagyis honosított személyekről, hol a beutazási vízumokat ténylegesen átvett statisztikai alanyokról vallanak, illetve azt a szempontot is, hogy a pozitívan elbírált kérelmezők 75-80%-a volt „csak” magyar nemzetiségű, akkor is arra jutunk, hogy Kárpátalja magyarságának a két utolsó szovjet népszámlálás, azaz 1979 és 1989 közötti – a 7. táblázatból kiszámítható – 2735 fős vérvesztése önmagában csak a kivándorlással is megmagyarázható. Ráadásul, mint fent már utaltunk erre, míg mind a Kárpát-ontúli terület, mind az egész Ukrán SZSZK magyar nemzetiségű lakosságának lélekszáma csökkent, addig a Szovjetunió magyar identitású népességének létszáma közel 900 fővel növekedett ugyanebben az időszakban. Levonhatjuk tehát az alapvető következtetést, hogy ha nincs Kárpátalján a magyarokat különösen sújtó elvándorlás, úgy az országelhagyás, mint az országon belüli migráció, akkor a magyar entitás népességszáma stagnált volna, ha pedig nincs a cigányság „identitásváltása”, akkor a korábbi évtizedek lépcsőzetes tendenciáihoz igazodva még növekedett is volna.

Irodalom

- B. Gy. (2005). Magyarországról Kijevbe – Távolságok nélkül. (Emberek, sorsok.) *Ukrajnai Magyar Krónika*, 2005. június 22., 4. o.
- Balla László (1988a). Itt élned... *Kárpáti Igaz Szó*, 1988. október 28., 4. o.
- Balla László (1988b). Itt élned... *Népszabadság*, 1988. november 26., 16. o.
- Botlik József és Dupka György (1991). *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Budapest–Szeged: Mandátum Kiadó–Universum Kiadó.
- Botlik József (2003). *A hűség csapdjában*. Kovács Vilmos (1927–1977). *Pályakép és korrajz*. Ungvár–Budapest: Inter-mix Kiadó.
- Cornell, Svante (1999). *The Nagorno-Karabakh Conflict*. Uppsala.
- Darcsi Karolina és Dobos Sándor (szerk.) (2013). „A 72-es badvány.” *Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60-as–'70-es években a Szovjetunióban*. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének konferenciakötete. Ungvár: PoliPrint.
- Dupka György (1993). *A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok 1989–1993*. Ungvár–Budapest: Inter-mix Kiadó.
- Császár István (2021a). „Édes élet” szovjet módra: gazdaság és birodalmi eszme. In Csátary György (szerk.), *Kárpátalja története. Örökség és kihívások* (pp. 593–600). Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–RIK U.
- Császár István (2021b). A helyi magyar szellemi mozgástér újraértelmezése és annak következményei. In Csátary György (szerk.), *Kárpátalja története. Örökség és kihívások* (pp. 600–612). Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–RIK U.
- Csernicskó István (1998). A számok tükrében. Kárpátalja lakosságának nemzetiségi megoszlása a legutóbbi szovjet népszámlálás (1989) adatai alapján, némi kitekintéssel. In Csernicskó István (szerk.), *Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról* (pp. 5–12). Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.
- Fedinec Csilla (1999). *Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991)*. Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ.
- Fedinec Csilla és Csernicskó István (2020). *Nyelvi kirkós Kárpátaljáról. Történeti és politikai dimenziók (1867–*

181 Csernicskó, 1998, 7–8. o.

2019). Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Gondolat.

Forró Tamás és Havas Henrik (1988). *Ki tudja merre...* Budapest: Háttér Könyvkiadó.

Franka Tibor (1988). *Most jöttem Erdélyből*. Budapest: Láng.

Heitman, Sidney (1991). *Soviet Emigration in 1990*. Köln: Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien.

Kende Péter (1988). *Erdélyből jöttek*. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.

Komlós Attila (1989). Telve reménységgel és a megújulás vágyával. Kárpátalja: a hűség egyháza. (Szovjetunióbeli változások és az egyházak.) *Reformátusok Lapja*, 1989. április 30., 3. o.

Kaszás Veronika (2015). *Erdélyi menekültek Magyarországon 1988–1989. Út a menekültkérdés tagadásától az 1951. évi genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozásig*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör.

Kopka János (1989): A pártfőtitkár válaszai a Kelet-Magyarországnak. Szabolcs-Szatmár jövőjéről, a lakosság, a párttagság közérzetéről, a felelősségvállalásról és kárpátaljai találkozásairól. *Kelet-Magyarország*, 1989. április 5., 3. o.

MK (1958). A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1958. évi 2. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között a kettős állampolgárságú személyek állampolgárságának rendezéséről Budapesten, 1957. augusztus 24-én aláírt egyezmény kihirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 13 (1), pp. 15–17.

MK (1963). A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 21. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a kettős állampolgárság eseteinek kiküszöbölése tárgyában, Moszkvában, 1963. január 21-én létrejött egyezmény kihirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 18 (63), pp. 469–471.

Molnár D. István (2018). *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézete – Kalligram.

Nemes János (1969). Főkonzulátus Kijevben. *Népszabadság*, 1969. április 27., 2. o.

Parragi Márta (2000). A magyar állampolgársági jog és a külföldön élő magyarság. *Kisebbségkutatás*, 11 (1), pp. 37–50.

Páldi András (1996). *Egyre távolabb Moszkvától. Egy diplomata kijevi emlékei 1986–1992*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó.

Reszler Gábor (1999). A Romániából Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe érkezett bevándorlók néhány demográfiai jellemzője (1985–1995). In Tóth Pál Péter és Illés Sándor (szerk.), *Migráció. Tanulmánygyűjtemény II.* (pp. 209–220). Budapest: KSH Népeségtudományi Intézet.

Seres Attila (2022). „A templomok mindenütt zsúfolásig megteltek”. Magyar levéltári dokumentumok Paskai László 1989. évi kárpátaljai látogatásáról és a „kárpátaljai misszió” kezdeteiről (1988–1990). In Ujváry Gábor (főszerk.) *Lybus Magyarágtudományi Forrásközlmények* (pp. 1033–1085). Budapest: Külgazdasági és Külügyminisztérium – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság.

Seres Attila (2023a). „A nemzeti kérdés sikeresen megoldható a szocializmus keretei között”. Ukrán és magyar levéltári dokumentumok Grósz Károly 1989. április 3-i kárpátaljai látogatásáról. (I. rész.) *ArchívNet*, 23 (2).

Seres Attila (2023b). „A nemzeti kérdés sikeresen megoldható a szocializmus keretei között”. Ukrán és magyar levéltári dokumentumok Grósz Károly 1989. április 3-i kárpátaljai látogatásáról. (II. rész.) *ArchívNet*, 23 (3).

Szamborovszkyné Nagy Ibolya (2013). „A látszat, és ami mögötte volt”. Az oktatáspolitikai irányvonalai a Szovjetunióban az 1960–70-es években. In Darcsi Karolina és Dobos Sándor (szerk.), *„A 72-es Beadvány”. Nemzetiségi és oktatáspolitikai a ’60–’70-es években a Szovjetunióban. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének konferenciakötete* (pp. 36–51). Ungvár: PoliPrint.

Szamborovszkyné Nagy Ibolya (2021). A közoktatás brezsnyevi központosításának időszaka (1964–1982). In Csatáry György (szerk.), *Kárpátalja története. Örökség és kihívások* (pp. 613–619). Beregszász–Ungvár: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–RIK U.

Varga E. Árpád (1992). Az 1992. évi romániai népszámlálás előzetes adatközlése. *Regio*, 3 (3), pp. 74–79.

Waal, Thomas (2003). *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York – London: New York University Press.

Барсенков, Александр és Вдовин, Александр (2005). *История России. 1917–2004*. Москва: Аспект Пресс.

БК (2007). *«Белая книга.» Союз можно было сохранить. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства*. Черняев, Анатолий et al (szerk.). Москва: АСТ–Горбачев-Фонд.

Бромлей, Юлиан (1989). Национальные проблемы в условиях перестройки. *Вопросы истории*, 64 (1), pp. 24–41.

Гельман, Владимир (2006). От «бесформленного плюрализма» к «доминирующей власти»? Трансформация российской партийной системы. *Общественные науки и современность*, 31 (1), pp. 46–58.

КСССР (1977). Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 года. Москва: Верховный Совет СССР.

Лушин, Александр (2013). Советское государство и права человека в СССР. Ретроспективный анализ эмиграционной политики 1960–1980-х гг. *Управленческое консультирование*, 19 (5), pp. 127–135.

Медведева, Татьяна és Бушуева, Светлана (2016). Российское зарубежье XX века. Особенности формирования, адаптации и сохранения национальной идентичности российской эмиграции. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 5 (2), pp. 32–41.

Медушевский, Андрей (2011). Перестройка и причины крушения СССР с позиций аналитической истории. *Российская история*, 53 (6), pp. 3–30.

Мякишев, Анатолий (2017). Национальные элиты в позднем СССР (1985–1991 годы): от кризиса межэтнического доверия к развалу единого государства. In Данилов, Виктор (главный редактор), *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, Том. 17. Выпуск 3 (pp. 321–328). Саратов: Издательство Саратовского университета.

Пальников, Марат (2013). Четвертая волна эмиграции. Особенности и последствия. In Мухачев, Юрий (ред.), *Русское зарубежье. История и современность. Сборник статей* (pp. 253–276). Москва: ИНИОН РАН.

Полян, Павел (2005). Эмиграция. Кто и когда покидал Россию. In Глезер, Ольга és Полян, Павел (ред.), *Россия и её регионы в XX веке. Территория – расселение – миграции* (pp. 493–519). Москва: Издательство «ОГИ».

Попков, Вячеслав (2007). Эмиграция из Российской империи и Советского Союза в Европу. Сравнительный анализ. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 10 (3), pp. 143–159.

Сёмочкина, Екатерина (2008). *История российской эмиграции. XX век*. Челябинск: Издательство Южно-

Уральского государственного университета.

Щербак, Андрей és Болячевец, Лилия és Платонова Евгения (2016). История советской национальной политики: колебания маятника? *Политическая наука*, 20 (1), pp. 100–122.

Ялышев, Ренат (2013). Национальная политика Советского Союза в годы перестройки. *Известия Санкт-Петербургского Государственного Электрического Университета «ЛЭТИ»*, 101 (8), pp. 96–101.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest) = MNL OL

XIX-J-1-j = Külügyminisztérium – TÜK-iratok

1979/123. doboz

1980/129. doboz

1981/140. doboz

1981/141. doboz

1982/131. doboz

1983/118. doboz

1983/119. doboz

1984/133. doboz

1985/137. doboz

1986/140. doboz

1987/126. doboz

1987/130. doboz

1988/96. doboz

1988/98. doboz

1989/86. doboz

1990/78. doboz

1991/65. doboz

XIX-J-1-k = Külügyminisztérium – Adminisztratív iratok
1989/110. doboz

Ukrajnai Társadalmi Szervezetek Központi Állami Levéltára, Kijev

Цетрнальный державний архів Громадських об'єднань України = ЦДАГО

Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottsága (Фонд 1.)
Опис 32.

Справа 2664.

JÁNK ISTVÁN

Nyelvi és nyelvpolitikai helyzet a magyar nyelvközösségben határon innen és túl

1. Bevezetés

Annak ellenére, hogy nagy szükség lenne rá, ma Magyarországon nincs sem explicit nyelvpolitika, sem pedig a nyelvi helyzet pozitív irányú megváltoztatására irányuló nyelvstratégia. Ezzel szemben a környező országokban van nyelvpolitika, történik nyelvi tervezés, s különböző nyelvtörvények szabályozzák a nyelvi kérdéseket, többek között a magyar kisebbség ügyeit.

Ma Magyarországon és a határon túli magyarlakta területeken a legtöbb magyar nyelvhasználó tisztában van a magyar történelem egyik legnagyobb traumájával, a – gyakran „békediktátumnak” nevezett – trianoni békeszerződés jelentőségével. Az első világháborút követően az Osztrák–Magyar Monarchia elbukott, ami egyrészt az ellentétes nagyhatalmi érdekeknek, másrészt a térségben felerősödő nacionalizmusnak volt köszönhető. Az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések rendszerének részeként az első világháborúban vesztes Magyarország (mint az Osztrák–Magyar Monarchia egyik utódállama) és a háborúban győztes antant szövetségesek (pl. Nagy-Britannia, Franciaország, Románia, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) között létrejött a békeszerződés, melyet 1920. június 4-én írtak alá a felek. A trianoni szerződés

nyomán új államhatárok és multinacionális államok jöttek létre részben a nagyhatalmak, részben a háború következtében felerősödő, kialakulóban lévő kisállamok érdekeinek megfelelően. A határok kijelölése nem a természetes etnikai határok figyelembe vételével történt. Több esetében a határok meghúzása a pillanatnyi politikai alkuk és érdekek alapján valósult meg. Ezzel együtt egységes tömbben élő magyarok által lakott területeket is elcsatoltak. Vagyis teljes magyar családok, települések, régiók váltak egyik napról a másikra más ország állampolgáraivá, nagyjából 3–3,3 millió magyar rekedt az új magyar államhatáron kívül, ami a jelenlegi magyarországi lakosság nagyjából egyharmada (vö. ROMSICS 2003). A legutóbbi népszámlálási adatok alapján lélekszámuk 1,9–2,5 millió közé tehető¹, azzal a nem elhanyagolható megjegyzéssel, hogy ez a szám folyamatosan csökken. Tehát a határon túli magyarság és nyelve veszélyeztetettek, még azokban az országokban is, ahol a nyelvpolitika alapvetően kedvezően viszonyul a kisebbségi csoportokhoz és nyelvi jogaik gyakorlásához, ez pedig annak ellenére is így van, hogy a

¹ A legutóbbi népszámlálási adatok alapján a határon túli magyarság lélekszáma összesen kb. 1,9 millió fő. Azonban tudjuk, hogy ez a szám alacsonyabb, mint amennyi magyar él a határon túl, ugyanis sokan nem vállalják fel magyarságukat, mivel tartanak a negatív következményektől.

nemzetközi egyezmények kifejezetten támogatják a kisebbségeket és nyelvüket.

A *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája* (*European Charter for Regional or Minority Language*), valamint a *Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény* (*Framework Convention for the Protection of National Minorities*) deklarálják a különböző kisebbségi jogokat és eredendően támogatják a kisebbségi helyzetben lévőket. Az említett egyezmények mindegyikét ratifikálták azokban az országokban, ahol határon túli magyarok élnek, azonban az, hogy ezek milyen mértékben valósulnak meg, vagy sem, már más lapra tartozik. A *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját* ellenőrző szakértői bizottság például arra a következtetésre jutott, hogy az egyes országok (pl. Szlovákia, Románia vagy Ukrajna) helyi nyelvtörvényei nem felelnek meg a Chartában foglaltaknak (FIALA-BUTORA, 2018; KONTRA, 2021). Ezzel együtt a magyar nyelv minden Magyarországgal szomszédos országban alárendelt szerepet tölt be, és jogilag nincs garantálva, hogy a magyar nyelvnek az államnyelvhez hasonló funkciói legyenek, még regionális szinten sem.

A helyzet súlyosságát tovább fokozza, hogy a fentiekkel párhuzamosan a magyar nyelvközösségben megfigyelhető egy erőteljes nyelvi stigmatizációs folyamat is, amely elsősorban a nem standard nyelvváltozatokat és nyelvi formákat érinti. Így a Magyarországgal szomszédos területeken élő magyarok duplán hátrányos helyzetbe kerülhetnek. Egyfelől az anyanyelvük miatt, ami eltér az államnyelvtől. Másfelől az anyanyelvük általuk beszélt változata miatt, ami eltér a standard nyelvváltozattól. Márpedig a magyar mint kisebbségi nyelv szinte minden esetben a standardtól eltérő nyelvjárást jelent Magyarországhatárain kívül. Vagyis a kisebbségi helyzetben lévő magyar beszélőknek nemcsak az adott ország gyakran asszimilációs nyelvpolitikájával és nyelvtörvényeivel kell szembenézniük, hanem – s ezzel a magyarországi magyaroknak is – saját nyelvi közösségük kirekesztő hozzáállásával és előítéleteivel is. Emiatt a nyelvcseré, valamint a nyelv- és identitásvesztés folyamata egyre nagyobb mértékben sújtja a kisebbségi helyzetben lévő magyarokat.

A határon túli magyar lakosság alatt főként a mai Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország és Szlovénia területén élő magyarokat

értjük. Országok szerint, a legfrissebb hivatalos helyi népszámlálási adatok alapján kerekítve a következő arányban oszlik meg a határon túli magyar lakosság (zárójelben az az év, amelyikben az adott ország legutóbbi népszámlálására sor került)²: Romániában 1.002.151 fő (2021), Szlovákiában 456.500 fő (2021), Szerbiában 184.442 fő (2022), Ukrajnában 151.000 fő (2001), Ausztriában 95.000 fő (2021), Horvátországban 10.315 fő (2021), Szlovéniában 6500 fő (2011). Ezek a számok azonban folyamatosan csökkennek – minimum az egyharmadával, de egyes népességbecslések alapján akár a felével is –, azaz a határon túli magyarság és nyelve egyre nagyobb veszélyben van (vö. *Kárpát-haza Statisztika* Kárpát-medencei magyarság 2011–2051 népesség-előreszámításával³). Igaz ez még az olyan országok esetében is (l. pl. Szlovénia), ahol a nyelvpolitika kifejezetten kedvező a kisebbségi csoportokra, azok nyelvi jogainak gyakorlására nézve.

2. De jure és de facto nyelvpolitika, makro- és mikroszintű nyelvtervezés

Bár a nyelvpolitika fogalmának számos értelmezése és tipizálása lehetséges, mindegyiknél meghatározó, hogy az egyes nyelvpolitikák alapvetően kontinuum jellegűek (SPOLSKY, 2009, 10–19. o.). Ha ehhez egy képzeletbeli skálát társítunk, akkor annak egyik végpontján olyan jellemzők találhatók, mint például a de jure, explicit, nyílt, hivatalos, írott, felülről lefelé szerveződő, illetve makroszintű, míg a másik végén a de facto, implicit, rejtett, nem hivatalos, íratlan, alulról jövő, illetve mikroszintű (NEKVAPIL és NEKULA, 2006; SHIFFMAN, 1996, 1–4. o.). Ezek a megnevezések azonban nemcsak kontinuum jellegűek, hanem bizonyos esetekben összemosódnak, átfedésben vannak egymással (TULLOCH, 2006). Mindazonáltal általában jól érzékelhető különbség mutatkozik a jogilag szabályozott, nyílt (overt) vagy de jure és a valóságban ténylegesen működő, zárt (covert) vagy de facto nyelvpolitika között (SHIFFMAN, 1996: 13).

A 90-es évektől kezdődően a nyelvi tervezéssel és nyelvpolitikával foglalkozó munkákban egyre

² A koronavírus-járvány miatt több országban elmaradt a soron következő népszámlálás, így a korábbi népszámlálási adatok kerültek ismertetésre.

³ A statisztikai adatok a következő oldalon érhetők el: <https://www.karpat-haza-statisztikak.hu/kimutatasok11.html>

nagyobb hangsúlyt kapott a mikro- és makroszintű nyelvi tervezés és nyelvpolitika (l. pl. DAVIES és ZIEGLER, 2015; KAPLAN és BALDAUF, 1997; LIDDICOAT és TAYLOR-LEECH, 2015; TULLOCH, 2006), valamint több szerző felhívja a figyelmet a kettő közötti, köztes mezo (meso) szintre is (l. pl. DAVIES és ZIEGLER, 2015; NEKVAPIL és NEKULA, 2006; SKERRET, 2016). A 'makro', 'mikro' és 'meso' a nyelvi tervezés és a nyelvpolitika azon szintjére vonatkozik, amelyiken az adott folyamat végbemegy vagy aktuálisan zajlik, jóllehet, ezek ahogy Bernard Spolsky (2009, 13. o.) fogalmaz „különböző hatókörben érvényesülnek[...].az egyénitől a nemzetek feletti szintig terjedő kontinuumot alkotnak” (ford. a szerző). Ez gyakorlati szempontból azt jelenti, hogy a fogalmakat és nyelvtervezési folyamatokat egymáshoz viszonyítva és az aktuális társadalmi kontextusban kell meghatározni, ugyanis ezek eltérően lehetnek országtól, társadalomtól, nyelvi helyzettől stb. függően. A tanulmány a továbbiakban makroszintű (egyben overt és de jure) nyelvpolitikának tekinti azokat a nemzetközi dokumentumokban foglaltakat, amelyek elsősorban az európai országok tekintetében bírnak jelentőséggel, s valamilyen módon érintik a magyar nyelvközséget. Ezzel párhuzamosan mikroszintű (egyben covert és de facto) nyelvpolitikaként és nyelvi tervezésként értelmezi a magyar közösségek lokális nyelvi gyakorlatát, nyelvpolitikai, nyelvtervezési törekvéseit, valamint az előbbi szinttel kapcsolatos attitűdjeiket. A kettő közötti szint mezoszintű nyelvpolitikának tekinthető. Ide tartozik minden nyelvpolitikai és nyelvtervezési tevékenység, gyakorlat, döntés és nyelvtörvény, amelyet egy adott ország kormánya hoz az országra vonatkozóan, s amely a magyar ajkú lakosság identitását, nyelvét, nyelvhasználatát befolyásolja.

3. Makroszintű de jure nyelvpolitika Európában

Az elmúlt évszázadban több kezdeményezés is irányult arra, hogy a nyelvi változatosság, valamint az anyanyelvvel kapcsolatos jogok nagyobb hangsúlyt kapjanak a nemzetközi joggyakorlatban. Az UNESCO 1953-ban kijelentette, hogy „a gyermek tanításának legjobb közege az anyanyelve” (UNESCO 1953: 11 – ford. a szerző). Az Európai Tanács (Council of Europe), az Európai Bizottság (European Commis-

sion) és az Egyesült Nemzetek Szervezete (United Nations) szintén többször kiállt a nyelvi változatossághoz pozitívan viszonyuló, az esélyegyenlőséget segítő nyelvi jogok mellett (HATOSS, 2004; McDERMOTT, 2017). Mindezek ellenére a legtöbb európai ország oktatási, hivatali és általános társadalmi gyakorlata nem tükrözi ezt az elvet (vö. LIDDICOAT és CURNOW, 2014), s ezzel együtt a nyelvi emberi jogok még mindig súlytalanok, különösen, ha más emberi jogokkal vetjük össze őket. A nemzetközi emberi jogi rendszer egyik legfőbb dokumentuma, *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata* kimondja például, hogy minden személynek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához, ahogy az oktatáshoz is, de nem beszél nyelvi jogokról (KONTRA, 2021; SKUTNABB-KANGAS és PHILLIPSON, 1998). Arra is történt kísérlet, hogy az ENSZ fogadjon el egy *A nyelvi emberi jogok egyetemes nyilatkozata* (Universal Declaration of Human Rights) című dokumentumot, de azt az UNESCO végül nem támogatta, s a nyilatkozat szakmai körökben is vegyes fogadtatásra lelt (vö. SKUTNABB-KANGAS és PHILLIPSON, 2022, 1–4. o.). A jelenlegi nemzetközi jogi dokumentumok közül főként kettő foglalkozik nyelvi kérdésekkel: a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája* (European Charter for Regional or Minority Languages) és a *Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény* (Framework Convention for the Protection of National Minorities).

Az Európai Tanács által kidolgozott és 1992-ben elfogadott *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája* (továbbiakban: Charta) egy olyan egyezmény, amelynek elsődleges célja a kisebbségi nyelvek védelme. A Charta megkívánja az államoktól, hogy a kisebbségi vagy regionális nyelveket használják az oktatásban, a médiaszolgáltatásokban (így az írott sajtóban, a rádióban, a televízióban) és az államigazgatásban is. A Charta 98 olyan intézkedést sorol fel, amelyek a védendő nyelvek támogatását célozzák. Ezekből legalább 35 vállalást kell alkalmazni a közélet legalább 6 területéről (pl. oktatás, média, bíróságok, kulturális tevékenységek, gazdasági tevékenységek, államigazgatási eljárások) azokban az országokban, ahol ratifikálták az egyezményt. Ez olyan nyelvekre vonatkozik, amelyek egyértelműen különböznek a lakosság többsége által beszélt nyelvtől, nyelvektől, és amelyeket az adott állam területén az állam azon polgárai használnak, akik az

állam fennmaradó népességénél számszerűen kisebb csoportot alkotnak. Viszont a bevándorlók nyelvei és a hivatalos nyelvek dialektusai nem tekinthetők regionális vagy kisebbségi nyelvnek. A Chartát 34 ország írta alá, ebből 25 országban – köztük Magyarországon és az összes szomszédos országban – ratifikálták.

Az 1998-ban hatályba lépett *Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény* (továbbiakban: Keretegyezmény) egy átfogó nemzetközi szerződés, amelynek célja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogainak védelme. Ebből kifolyólag szélesebb hatókörű és nyelvi szempontból általánosabb, mint az előbbieken ismertetett *Charta*, és több tekintetben kiegészíti azt. A Keretegyezmény számos kötelezettséget sorol fel, melyek az egyes kisebbségek nyelvére vonatkoznak. Ezek többek között: a sokszínű médiatér előmozdítása kisebbségi nyelvű rádió- és televíziós műsorokkal, valamint a kisebbségi média támogatásával; a kisebbségi nyelvek használata a hatósági ügyintézésben azokon a területeken, ahol hagyományosan vagy nagyobb számban élnek nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek; a nevek, helységnevek és más földrajzi nevek feltüntetése kisebbségi nyelveken. Ezen kívül tiltja a nemzeti kisebbséghez tartozáson alapuló bármilyen nemű megkülönböztetést, vagyis a nyelvi alapon történő diszkriminációt. A *Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményt* 39 európai országban ratifikálták, köztük Magyarországon és a hét Magyarországgal szomszédos, jelentősebb magyar kisebbséggel bíró országban.

4. A magyar kisebbséget érintő de jure nyelvpolitika

A Kárpát-medencei kisebbségi magyar anyanyelvű lakosság Magyarországon kívül hét Magyarországgal szomszédos országban őshonos (vagy autochton) a mai magyarországi nyelvterülettel nagyrészt egybefüggő területeken. A magyar nyelv jogállása ezekben az államokban különböző. Szlovéniában és Ausztriában regionálisan hivatalos nyelv, a szerbiai Vajdasági Autonóm Tartományban hivatalos regionális nyelv, míg a többi szomszédos államban – Szlovákiában, Romániában, Horvátországban és Ukrajnában – elismert kisebbségi nyelv. Ezekben az

országokban akkor lehet magyar a hivatali nyelvhasználat, ha a település magyar lakosainak aránya eléri az éppen hivatalosnak számító, törvényileg meghatározott küszöbértéket (százalékos arányt). Ez a százalékos arány Szlovákiában 15%, Romániában 20%, Horvátországban 33%, Ukrajnában 10%, Szerbiában települési szinten 25%, nagyobb közigazgatási szinten 15% (vö. EÖRY, 2021, valamint I. a vonatkozó nyelvtörvényekben).

Ausztria bécsi és a burgenlandi tartományaiban a magyar nyelv hivatalos regionális nyelv, viszont Burgenlanddal ellentétben a bécsi magyar diaszpóra esetében a rendszerváltásig a nyelvmegtartásra irányuló – különféle népművészeti és kulturális – intézmények, csoportok mindenekelőtt politikai irányultságúak voltak. Ausztriában korábban az *Oszták Szövetségi Alkotmány* (*Österreichische Bundesverfassung*) deklarálta a német nyelv államnyelvi funkcióját, majd egy későbbi módosításában ezt mérsékelve elismerte az ország növekvő nyelvi és kulturális sokszínűségét, kiváltképp az őshonos népcsoportokra. Ezzel összhangban az 1976-os *Népcsoport-törvény* (*Volksgruppengesetz 396/1976*) autochton kisebbségként ismerte el az őrvidéki magyarságot (vö. SZOTÁK, 2012).

Szlovéniában és Horvátországban a helyi törvényeken kívül Magyarországgal kötött kétoldalú egyezmények szabályozzák a magyar nyelv helyzetét, használatát. Horvátország és Magyarország között több kétoldalú szerződés is fennáll. Ezek közül a legrelevánsabb az 1995. évi *egyezmény a kisebbségi jogok garantálásáról*, ennek értelmében a felek kölcsönösen biztosítják a kisebbségek tagjai számára a magán- és közéletben az anyanyelv és az eredeti vezeté- és utónevek szabad használatát, valamint az anyanyelvi anyakönyvezést (FANCSALY ET AL., 2016). Mindezek alapján – elsősorban Eszék-Baranya megyében – a magyar nyelv elismert kisebbségi nyelvként van jelen (ANDÓCSI, 2012).

A magyar nyelv Szlovénia keleti részén, Muravidéken, regionálisan hivatalos nyelv (KOLLÁTH ET AL., 2011). A *Magyar Köztársaságban élő szlovén nemzeti kisebbség és a Szlovén Köztársaságban élő magyar nemzeti közösség különjogainak biztosításáról szóló egyezmény* alapján a két ország kölcsönösen felelősséget vállal egymás nemzeti kisebbsége, a muravidéki magyar és a rábavidéki szlovén kisebbség

védelméért, rendelkeznek a kisebbségek identitásának megőrzéséhez és tényleges egyenlőségéhez szükséges egyéni és kollektív különjogokról. Azonban a *Szlovén Köztársaság Alkotmányának* 11. cikkelye kimondja, hogy „Szlovéniában a szlovén a hivatalos nyelv”. A *szlovén nyelv nyilvános és hivatalos használatáról szóló törvény* őshonos nemzeti kisebbségek anyanyelvhasználatára vonatkozó rendelkezése ezzel együtt deklarálja, hogy azoknak az önkormányzatoknak a területén, ahol a magyar és az olasz nemzeti közösségek élnek, a magyar és az olasz nyelv mint hivatali nyelv használata aszerint történik, ahogyan a törvények a szlovén nyelv hivatali használatát előírják (SZÉPFALUSI ET AL., 2012).

A fenti országokkal ellentétben Szerbiában sem az alkotmány, sem a tételes jog nem használja az államnyelv kifejezést. A *Szerb Köztársaság Alkotmánya* a szerb nyelvet és a cirill írásmódot jelöli meg hivatalosként, ám kimondja, hogy törvénnyel szabályozható más nyelvek bevezetése is a hivatalos használatba. Az *1991. évi hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény* kisebb-nagyobb módosításokkal mindmáig hatályos Szerbiában, és ma is egyfajta kodifikációja a hivatalos nyelvhasználatnak (BERETKA, 2016). A magyar nyelv a – Bácska, Bánság és Szerémségi régiók alkotta – Vajdasági Autonóm Tartományban öt másik nyelv (szerb, szlovák, horvát, román, ruszin) mellett hivatalos státusszal rendelkezik, tehát hivatalos regionális nyelv (MANDIĆ, 2017). Ez azt jelenti, hogy a szerb nyelv és a cirill betűs írás mellett a Vajdasági Autonóm Tartomány hatóságaiban a magyar, a szlovák, a horvát, a román és a ruszin nyelvek és írásuk a törvénynek megfelelően hivatalos használatban vannak (I. Vajdasági Autonóm Tartományokról szóló rendelet [Statute of the Autonomous Province of Vojvodina] 24. cikkelyét).

A szomszédos országok közül Romániában, Szlovákiában és Ukrajnában a legkedvezőtlenebb a magyar kisebbség helyzete. Románia alkotmánya például nyíltan deklarálja, hogy az ország szuverén, egységes és oszthatatlan nemzeti állam, valamint, hogy a román a hivatalos nyelv. Az ilyen nemzetállami és egy nyelvet a többi fölé rendelő nyelvpolitikában óhatatlanul az asszimilációra való törekvés és ideológia érvényesül (PÉNTÉK és BENŐ, 2020). Romániában a magyarok többsége Erdélyben él, amely már nem pusztán a – Székelyföldet is tartalmazó – tör-

ténelmi Erdélyt foglalja magában, hanem a Bánság, a Partium és Máramaros régiókat is. Romániában a magyar nyelv elismert kisebbségi nyelv, viszont három erdélyi (romániai) megyében – Hargita, Kovászna és Maros megye – hivatalos nyelvi státusszal rendelkezik, így ez a magyar nyelvet mikroregionális szinten teszi hivatalossá. Ugyanakkor a magyar kisebbségnek megvan az az igénye, hogy Erdély egész területén ismerjék el a magyar nyelvet hivatalos nyelvként, valamint hogy Székelyföldnek legyen területi autonómiája. Jelenleg a magyar regionális nyelvként való elismerése Erdélyben (Romániában) reálisabbnak tűnik, mint Székelyföld területi autonómiájának elismerése (CSATA és MARÁCZ, 2016).

Szlovákiában a magyar nyelv elismert kisebbségi nyelv (*Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről*: 10. Cikk), a nemzeti kisebbségek nyelvhasználatának szabályozását pedig mindenekelőtt az *Alkotmány* (460/1992. sz. tv.) és a két nyelvtörvény (az egész országra kiterjedő államnyelvtörvény: 270/1995. sz. tv, valamint a 15%-os nyelvküszöb-értéket elérő településekre kiterjedő kisebbségi nyelvtörvény: 184/1999. sz. tv.) alkotja (FIALA-BUTORA, 2018). Az *Államnyelvről szóló törvény* (270/1995) elméletileg a szlovák nyelv használatát, míg a *Kisebbségi nyelvek használatáról szóló törvény* (184/1999) a kisebbségi nyelvek használatát szabályozza. Azonban az előbbi törvény a szlovák nyelv (általában kizárólagos) használatára vonatkozó szabályai közvetve és de jure a kisebbségi nyelvek használatát is szabályozzák, amit tovább súlyosbít, hogy a többszöri és nem összehangolt módosítások ellentmondásossá vagy értelmezhetetlenné tették ezeket a jogszabályokat (SZABÓMIHÁLY, 2017, 299–303. o.).

Ukrajnát tekintve a magyar nyelv helyzete Kárpátalján vizsgálható, mivel ez az egyetlen olyan régió, ahol a lakosság jelentős része magyar. Kárpátalja a mai Ukrajna egyik nyugati régiója: Magyarországgal, Szlovákiával, Romániával és Lengyelországgal határos, a magyar nyelv pedig jelenleg elismert kisebbségi nyelvi státusszal rendelkezik. Ukrajnában a nyelvhasználatot szabályozó legújabb törvény a 2019. április 25-én elfogadott *Az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról* (Про забезпечення функціонування української мови як державної) című nyelvtörvény, aminek burkolt célja az orosz anyanyelvűek jogainak korlátozása volt, ám az összes

Ukrajnában élő kisebbséget, így a magyar kisebbséget is hátrányosan érinti. A törvény kimondja, hogy a közigazgatás és az oktatás kizárólagos nyelve az ukrán nyelv, valamint azt is, hogy az állami alkalmazottaknak, a pedagógusoknak is nyelvvizsga-bizonyítvánnyal kell igazolniuk ukrán nyelvtudásukat (CSERNICKÓ ET AL., 2020).

Ami Magyarországot illeti, Magyarország *Alaptörvénye* értelmében védi a magyar nyelvet. Az azonban, hogy ez pontosan mit jelent, nincs definiálva a törvényi dokumentumban. Így bár a magyar nyelv védelmébe elméleti szinten az egyes nyelvváltozatok védelme is beletartozna, ez explicit nem jelenik meg sem az alaptörvényben, sem más törvényben, ellentétben más országok – pl. Németország, Finnország, Lengyelország stb. – gyakorlatával, ahol a nyelvjárások védelme külön, explicit módon is deklarálva lett. A fentiekkel együtt explicit és implicit módon általánosságban a hegemonikus nyelvpolitika, az államnyelv elsőbbsége jellemző: a magyar nyelv minden Magyarországgal szomszédos országban alárendelt helyzetben van, hiszen sehol sincs biztosítva jogilag, hogy – akár csak regionális szinten – az államnyelvhez hasonló funkciói legyenek. Bár látszólag, törvénykezési szinten általában eleget tesznek az európai szokásrendnek és a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződésekben vállalt kötelezettségeknek, a törvények egy része nem több pusztán formalitásnál. Az említett törvényekhez rendszerint nem rendelnek végrehajtási utasítást, vagy olyan módon és gyakran módosítják azokat, hogy az eligazodás közöttük problematikus és sokszor jogházagokkal jár együtt. Emellett a jogi szabályozás nemcsak hiányos, hanem némely esetekben túlságosan szigorú, kedvezőtlen is a magyar kisebbségre nézve (EÖRY, 2021).

5. A de jure nyelvpolitika de facto érvényesülése Magyarországon és a szomszédos országokban a hivatalos jelentések alapján

A *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája* 15. cikke értelmében minden ország, amelyik aláírta a Chartát, köteles a dokumentum hatálybalépését követő egy éven belül benyújtani egy jelentést (State Report), majd az első jelentést követően háromévenként újabb jelentéseket a vállalt intézkedések teljesí-

tésével kapcsolatban. A nyomon követési mechanizmus megerősítését célzó, a Miniszteri Bizottság által 2018 novemberében elfogadott reformot követően a Charta részes államainak 2019. július 1-jétől ötévente kell átfogó időszakos jelentést benyújtaniuk az Európa Tanácsnak a szerződés alkalmazásáról, majd ezt követően két és félévente tájékoztatást kell adniuk az azonnali intézkedésekre vonatkozó ajánlásokról. Az időszakos jelentés kézhezvételét követően a Charta Szakértői Bizottságának küldöttsége ellátogat az adott országba, hogy a kisebbségi nyelvű nem kormányzati szervezetekkel (NGO-k) és a kormányzati hatóságokkal beszélhessen, és értékelhesse, hogy az intézkedéseket egyáltalán meghozták-e, ha igen, akkor azok mennyire működnek jól, s mik a további teendők. Ennek következtében a Szakértői Bizottság egy jelentést és ajánlásokat (Committee of Experts' Evaluation and Recommendations) fogalmaz meg, a Miniszteri Bizottság pedig ez alapján tesz ajánlásokat (Committee of Ministers' Recommendation) az egyes országok számára. Mindezek alapján különféle nyelvi és nyelvpolitikai helyzettel szembesülhetünk a magyar nyelvközösséget illetően annak függvényében, hogy melyik országról van szó, így a továbbiakban az egyes országok különbségei külön-külön, röviden összefoglalva, míg a közös, általános nyelvpolitikai jellemzők együttesen kerülnek bemutatásra.⁴

A Magyarországra vonatkozó 2018. november 22-ben elfogadott Szakértői Bizottsági jelentés és ajánlások szerint a nemzetiségek (nemzeti kisebbségek) magyarországi részvétele és képviselete alapvetően példaértékű, a nyelvük védelme és támogatása magas szintű politikai támogatottságot élvez. Ugyanakkor a jelentés azt is megfogalmazza, hogy Magyarországnak hosszú távú stratégiákat kell kidolgoznia az egyes kisebbségi nyelvek (beás, bolgár, görög, horvát, német, lengyel, örmény, roma, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén és ukrán) támogatására különféle színtereken (elsődlegesen az oktatásban, a médiában, a közigazgatásban és az igazságügyben). A magyarországi kétnyelvű oktatás jelenleg elsősorban a kisebbségi nyelvet tantárgyként tanító modell alapján történik, amely kevésbé hatékony a kisebbség

⁴ Az ebben az egységben szereplő összefoglaló elemzés az Európai Tanács (Council of Europe) honlapján közzétett nyilvános jelentések és ajánlások (l. <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages/reports-and-recommendations>) alapján készült.

és nyelve szempontjából, különösen úgy, hogy kevés az adott nyelvet tanító pedagógus (ez kiemelt jelentőségű a cigány nemzetiség, a romani és beás nyelv esetében). A magyar médiában a Charta által lefedett összes nyelvet használják, azonban a beás, horvát, német, roma, román, szerb, szlovák, szlovén televíziós műsorok időtartama meglehetősen rövid. Végül problémát jelent, hogy az igazságügyi és közigazgatási hatóságok alig vagy egyáltalán nem használják a kisebbségi nyelveket, a kisebbség tagjai pedig nincsenek kellően ösztönözve e téren az anyanyelvük használatára.

Az Ausztriát érintő 2017. november 22-én elfogadott szakértői jelentés és ajánlás a következőket alapította meg a magyar kisebbségre vonatkozóan. A nyelvi kisebbségek kultúrája és történelemre mint tantárgy vagy tananyagrész nem jelenik meg az általános tantervben, egyedül a 2014-ben bevezetett *Többnyelvűség tanterv* tesz utalást Ausztria kisebbségi nyelveire, történelemre és kultúrájára. A kisebbségi nyelvek tanítása alapvetően a pedagógusokon múlik: Burgenlandban, azokon a területeken, ahol a társadalomban és az iskolákban a burgenlandi horvát, magyar és roma nyelvek vannak jelen, a kisebbségi nyelvek tanítása általában megtörténik. Fontos viszont, hogy a kisebbségi nyelvek tanítása kiterjedjen a német nyelvű oktatás általános tantervére is. Megemlítendő, hogy bár létezik egy felügyeleti szerv, amely figyelemmel kíséri a magyar nyelv oktatásában elért eredményeket, az észrevételeikről nincsenek nyilvános jelentések. Ami az igazságügyi hatóságokat illeti, bár a magyar nyelv büntető- és polgári eljárásokban való használatának lehetősége továbbra is fennáll, annak tényleges gyakorlati alkalmazására nincs példa.

A Horvátországra vonatkozó 2019. november 7-én elfogadott szakértői jelentésből és ajánlásokból kiderül, hogy a Szakértői Bizottság nem kapott információt arról, hogy a felnőttoktatásban vagy a továbbképzésben tanítanak-e magyar nyelvet, viszont az egyértelmű, hogy az észéki egyetemen van alapképzés a magyartanárok számára. A Szakértői Bizottság nem rendelkezett elegendő információval arról sem, hogy a helyi kirendeltségek és a horvát állami hatóságok helyi szervei használták-e a magyar nyelvet a magyar nyelvűekkel való kommunikáció során, valamint – a korábbi ellenőrzési

ciklusokhoz hasonlóan – arról sem, hogy a helyi és regionális hatóságok a magyar nyelv csupán belső munkanyelvként vagy a hivatalos dokumentumaik nyelveként is használják-e. A jelentés alapján anynyi azonban bizonyos, hogy a vizsgált időszakban a magyar nyelv használatban volt néhány büntető- és polgári peres eljárásban, azonban közigazgatási ügyek eljárásaiban nem. Mindezeket túl a magyar nyelv megjelenése a közszolgálati televízióban rendszertelen és túl kevés ideig tart ahhoz, hogy az megfeleljen a Chartában foglaltaknak, ezért szükséges egy magyar nyelvű televíziós műsor rendszeres és kellően hosszú időtartamú sugárzása.

A romániai nyelv helyzettel kapcsolatos 2017. június 23-án elfogadott értékelésből kiderül, hogy a pedagógusok számára magyar nyelvű továbbképzés biztosított (a Tanárképző Központok, a Magyar Pedagógusok Szakszervezete és a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem által), azonban a magyar nyelvű felnőttképzés és továbbképzés egyéb formáiról nincs rendelkezésre álló információ. A közoktatás kapcsán megállapítható, hogy szerepel a *Nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek történelme és hagyományai* című tantárgy a magyar tantervű iskolák alaptantervében, de nem szerepel a többségi társadalomében, ahogy a nyelvi kisebbségek kultúrája és történelme sem, csupán fakultatív módon. Mindezek mellett továbbra is hiány van magyarul tanító tanárokból az oktatás minden szintjén. Ami az igazságügyi hatóságokat illeti, voltak példák arra, hogy büntető- és polgári peres eljárások magyar nyelven zajlottak, és arra is, hogy román–magyar tolmácsolást alkalmaztak. Egyes esetekben az iratokat magyarra és magyarról is lefordították. Míg azonban a büntetőeljárásokban a fordítást és a tolmácsolást az állami jelentésben szereplő információk szerint biztosítják, addig a polgári és közigazgatási eljárásokban az iratok és bizonyítékok fordításának költségeit az azt kérvényező félnek kell térítenie. A magyar nyelv közigazgatási eljárásokban való használatáról az időszakos jelentés nem tartalmazott információt. A nemzeti hatóságok számára engedélyezett a dokumentumok magyar nyelven történő elkészítése, valamint a magyar nyelvet használják a helyi és a regionális hatóságok ülésein is. Ezen kívül a katasztrófavédelmi főfelügyelőség a polgárvédelmi és a tűzmelegelőzést elősegítő anyagokat román

és magyar nyelven is kiadja. A médiát illetően számos magyar nyelvű nyomtatott és online napi- és hetilap létezik, viszont a Szakértői Bizottság más médiumokkal kapcsolatban nem kapott információt. A könyvek, valamint a színházi és operai darabok románra magyarra és magyarról románra történő fordítása jelen van, viszont más típusú kulturális művekről az állami jelentés nem tett említést. A Kulturális Szakképzési Központ, a román–magyar fordítási tanúsítványok megszerzésére szervez vizgákat a bölcsészettudományok, a természettudományok és a közgazdaságtan különböző tárgyaiból (részletebben I. a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet nyelvészeti és terminológiai kutatásait). A román jogszabályok nem tartalmazznak olyan rendelkezést, amely indokolatlanul tiltaná vagy korlátozná a magyar nyelv használatát.

A Szerbiára vonatkozó 2018. március 22-én elfogadott szakértői értékelés alapján viszonylag kevés a rendelkezésre álló információ a kisebbségi és regionális nyelvekkel kapcsolatos intézkedésekről. A magyar nyelv bíróságokon történő tényleges igénybevétele igazoló adatok nem álltak a Szakértői Bizottság rendelkezésére, ehhez hasonlóan nincsenek információk a nemzeti és igazságügyi hatóságok, valamint a közszolgáltatások magyar nyelvhasználatáról sem. Az igazságügyi hatóságokkal kapcsolatos intézkedések (pl. a vádlott számára garantált magyar nyelvhasználat a büntetőeljárásban vagy a többletköltség nélküli tolmácsolás lehetősége) minősége a jelentés alapján romlott. Ugyanez igaz a közigazgatási területen is, például a nemzeti, helyi és regionális hatóságok dokumentumainak magyar nyelvű közzététele esetében vagy a magyar nyelvű kérvények, kérelmek benyújtásánál. Ugyanakkor a szerb állami jelentésben találhatunk példákat a magyar nyelvű családnevek használatára és elfogadására vonatkozóan. A magyar nyelvű magánrádió- és magán televízió-műsorok általános elérhetősége csökkent, viszont a feliratozás és a szinkronizálás, valamint az irodalmi és színházi művek fordítása kapcsán javult a kisebbségi csoportok helyzete a jelentés előtti években.

A Szakértői Bizottság Szlovákiát érintő, 2019. március 22-én elfogadott jelentése és ajánlása a következőket tartalmazta a magyar kisebbségre nézve. A Nemzeti Kisebbségi Oktatási Miniszteri Tanács feladata a

kisebbségi nyelvoktatás nyomon követése és ajánlások megfogalmazása, ám az nem egyértelmű, hogy ez a testület készít-e olyan jelentéseket is, amelyek nyilvánosak. A rendelkezésre álló adatok és a magyar nemzetiségű állampolgároktól kapott információk szerint a magyar nyelvet használják a polgári és közigazgatási eljárásokban egyaránt. Ami azonban a munkaszerződéseket illeti, a jelenlegi jogi keret még mindig korlátozza a kisebbségi nyelvek használatát, mivel a kisebbségi nyelven megfogalmazott szerződésnek önmagában nincs jelentősége. A média és kultúra területén az előző évekhez képest történt előrelépés: a nemzeti kisebbségek kultúráját támogató program keretében a jelenlegi ellenőrzési ciklusban számos magyar nyelvű kulturális alkotás (pl. CD-k, DVD-k, e-könyvek és dokumentumfilmek) készült el, valamint egy televíziós csatorna (Régió TV) engedélyt kapott a kizárólag magyar nyelvű, feliratozás nélküli országos sugárzásra. Mindazonáltal nincs arra utaló jel, hogy fedeznék a médiumoknak azokat a – pl. feliratozásból származó – többletköltségeit, amelyek a magyar nyelv használatából következnek. Jelenleg a Rádió és Televízió Tanácsának, valamint a Műsorszolgáltatási és Újraközvetítési Tanácsnak vannak nemzeti kisebbségekhez tartozó tagjai, viszont nincs külön jogszabályi rendelkezés, amely biztosítaná ezt a képviselést, valamint nem áll rendelkezésre információ arról, hogy a képviselt hiányában hogyan veszik figyelembe a kisebbségi nyelveket beszélők érdekeit. A termékek, berendezések használati utasításait illetően a szlovák nyelv kötelező, ezzel egyidejűleg viszont más nyelvek is használhatók.

A Szakértői Bizottság Szlovénia számára készült, 2019. november 8-án elfogadott értékelése értelmében több megválaszolatlan kérdés is felmerül a Chartában foglaltakkal kapcsolatban. Homályos, hogy a gyakorlatban az alap-, a középfokú, valamint a szakoktatás, illetőleg a szakképzés jelentős része magyar nyelven folyik-e, ahogy az is, hogy ez ellenőrzés alatt áll-e. A jelentés utal a képzési programok fejlesztésének és korszerűsítésének szükségességére is, különös tekintettel a kétnyelvű oktatás módszereire és tartalmára. Nem egyértelmű, hogy a közsférában szerveznek-e olyan tevékenységeket, amelyek a magyar nyelv gazdasági és társadalmi életben való használatát segítik elő, ám úgy tűnik,

hogy a fogyasztók jogairól szóló írásbeli tájékoztatást nem adnak ki magyar nyelven. Mindazonáltal a hatóságoktól származó információk szerint a szlovén jogszabályok nem tartalmaznak olyan rendelkezéseket, amelyek kifejezetten tiltják a magyar nyelv használatát kizáró vagy korlátozó rendelkezések beillesztését a vállalatok belső szabályzataiba és a magánokiratokba. A hatóságok arról tájékoztatták továbbá a Szakértői Bizottságot, hogy nem találtak olyan gyakorlatot, amely a magyar nyelv gazdasági vagy társadalmi tevékenységekkel kapcsolatos használatának megakadályozására irányult volna.

Az Ukrajnára vonatkozó 2017. március 24-én elfogadott szakértői értékelés szerint Kárpátalján óvodai, általános és középiskolai szinten továbbra is folyik magyar nyelvű oktatás. A magyar nyelvű óvodai oktatásban nőtt a beiratkozott gyermekek száma, viszont a középfokú oktatásban jelentősen csökkent. Ezzel együtt a magyar szakoktatásban és szakképzésben a magyar kisebbség kérése ellenére továbbra sem használják a magyar nyelvet. A magyarajkú beszélőktől kapott információk alapján problémák merültek fel az egyetemi felvételi vizsgákkal kapcsolatban is, amelyeket már csak ukrán nyelven lehet letenni. A bírósági tárgyalásokon, valamint az írásos igazságügyi dokumentumok (pl. ítéletek) esetében valamelyest használják a magyar nyelvet, azonban a magyar anyanyelvűeket időnként arra kéri, hogy a bírósági dokumentumokat a saját költségükön fordítsák le ukrán nyelvre. A gyakorlatban a magyar nyelvet a helyi hatóságok szóban használják a nagyobb magyar lakossággal rendelkező területeken, írásban viszont (beleértve a nyomtatványokat és az iratokat is) alig van magyar nyelvhasználat. A magyar helységnevek használata néhány helységnévtáblára korlátozódik, ezt szükséges lenne kiterjeszteni az összes vonatkozó topográfiai névre és az jelzőtáblákra is. A médiában, a közszolgálati televízióban megnövelték a magyar nyelvű műsorok időtartamát, a közszolgálati rádióban azonban az szinte változatlan maradt. Ezenkívül magyar nyelvű újságok is jelennek meg, valamint számos kulturális rendezvényt szerveznek magyar nyelven.

Összességében elmondható, hogy több nyelvpolitikai probléma is felmerül a határon túli magyar kisebbség nyelvi helyzetét illetően az egyes szakértő jelentések alapján. Bár minden Magyarországgal

szomszédos országban van magyar nyelvű óvodai, általános és középiskolai oktatás, ez nem minden esetben kielégítő, s gyakran hiány van magyarul tanító tanárokból az oktatás egyes szintjein. Mindazonáltal a legtöbb Magyarországgal szomszédos országban a kisebbség kulturális törekvései részben támogatottak, s általánosságban a magyar nyelvű média- és sajtótermékek száma növekedett. Az igazságügyi és közigazgatási nyelvet illetően megállapítható, hogy több helyen hiányoznak az ide vonatkozó adatok, ahol pedig elérhetőek, ott a hatósági szervek alig vagy korlátozottan használják a kisebbségi nyelveket, beleértve a magyart is. Annak ellenére, hogy mindegyik érintett országban a magyar nyelv büntető- és polgári eljárásokban való használatának lehetősége fennáll és elméletileg biztosított, a de facto alkalmazás csak részben vagy egyáltalán nem valósul meg, illetve a fordítás és tolmácsolás rendszerint a kisebbségi nyelven beszélőket terheli. A közigazgatási nyelvi helyzetet illetően a legtöbbször nincs hivatalos információ az egyes országokra nézve, nem hivatalos információk szerint viszont a közigazgatásban nagyon változó a magyar nyelv helyzete, használata akár egy-egy országon belül is. Általánosságban a közigazgatásban leginkább szóban jellemző a magyar nyelv használata ott, ahol van olyan ügyintéző, aki beszél magyarul, míg írásban (beleértve a nyomtatványokat és az iratokat is) kevésbé, több országban egyáltalán nem jellemző a magyar nyelv használata. Vagyis a legtöbb Magyarországgal szomszédos területen mezo- és mikroszintű nyelvtervezési és -politikai problémák lépnek fel a jog és közigazgatás területén a magyar és más kisebbségek nyelvi helyzetét illetően.

A magyar kisebbség nyelvi jogainak megvalósulásának hiánya mögött sokszor az államapparátus érdektelensége és/vagy a kisebbségi nyelvhasználati jogok érvényesülésének szándékos akadályozása áll, nem ritkán asszimilációs célzattal (vö. BERETKA, 2016; CSERNICKÓ és FEDINEC, 2016; FANCSALY ET AL., 2016; FIALA-BUTORA, 2018; PÉNTEK és BENŐ, 2020; SZÉPFALUSI ET AL., 2012). A magyar jogi-közigazgatási terminológia rendszerint hiányos, ezáltal a kisebbségi közösség tagjainak jártassága, ismerete e jogok szempontjából szintén hiányos. Amint fentebb már említve volt, a közigazgatási hivatalokban megfelelő kisebbségi

arány esetén anyanyelven is be lehet nyújtani beadványokat, azonban a magyar nyelvű nyomtatványok nem mindig elérhetőek (vö. BERETKA, 2016; SZABÓMIHÁLY, 2017, 299–303. o.). Még ha van is magyar nyelvű nyomtatvány az adott hivatalban, sokszor hiányzik a magyarul értő, beszélő munkaerő. Ennek oka kettős. Egyrészt az állam – bár legtöbbször vállalja vagy vállalná a magyarul tudó hivatali munkaerő alkalmazását – a képzésükről ritkán vagy egyáltalán nem gondoskodik. Másrészt az igazsághoz hozzátartozik, hogy a magyar kisebbség tagjai gyakran nem kezdeményezik a magyar nyelvű ügyintézés. Egyfelől azért, mert nem ismerik a jogszabályokat, másfelől mert másodrendű állampolgárnak vélik magukat.

A határon túli magyarlakta területek nyelvi tájképe, vagyis a hivatalos útjelző táblák, a reklámtáblák, az utcanévek, a helynevek, a kereskedelmi egységek feliratai és a kormányzati épületek hivatalos táblái (LANDRY és BOURHIS, 1997, 25. o.), valamint az egyéb nyilvános feliratok meglehetősen árulkodóak. Először is azért, mert a kétnyelvű feliratok (pl. helységnévtáblák, utcatáblák esetében) sok helyen hiányoznak. Másodszor, bár lehetőség van kulturális objektumok fenntartására, rendezvények megtartására, de ezek dokumentumait (pl. meghívók, plakátok esetében) a magyar nyelv mellett kötelezően az állam nyelvén is meg kell alkotni. S habár sajtótermékek, könyvek jelennek meg magyar nyelven, viszont a hangzó média általában korlátozott időt biztosít a magyar nyelvű műsoroknak, a nem állami szolgáltatók fenntartása pedig a kisebbség számára gazdaságilag szinte lehetetlen (vö. FANCSALY ET AL., 2016; PÉNTÉK és BENŐ, 2020; SZÉPFALUSI ET AL., 2012). Megemlítendő továbbá, hogy a személynevek formáját, írásmódját többször az államnyelvhez, az adott ország névadási szokásaihoz igazítják (pl. a szlovák női nevek esetében kötelező a vezetéknevhez hozzászóltni az -ová végződést).

A magyar kisebbség esetében az anyanyelv megtartásában meghatározó tényezőnek bizonyul az egyházi élet (DING és GOH, 2020). Ennek anyanyelvűségét nem az állam biztosítja, hanem az egyházak. Azonban több felekezet – magyar lelkészek helyi képzésének hiányában – nem mindig tudja biztosítani a magyar nyelvű szertartásokat, valamint a kétnyelvűség gyakori kísérője a templomi liturgiáknak. Ennek hátterében az áll, hogy az egyház próbálja megőriz-

ni azokat a híveket is, akik nyelvet váltottak, tehát inkább feladja az etnikai, esetünkben a magyar jellegét (MENYHÁRT, 2003; SZOTÁK, 2012).

6. A magyar nyelvjárások szerepe a magyar nyelvközösségben

A magyar dialektológia jelenlegi állása szerint tíz nagyobb magyar nyelvjárasterület⁵ különböztethető meg (JUHÁSZ, 2001). Jelenleg egyetlen olyan magyar nyelvjárasi régió sincs, amely kizárólag Magyarországon területén helyezkedne el, ugyanis az országhatáron mindegyik nyelvjárasi terület átnyúlik, s három (a moldvai, a mezőszéki és a székely) kizárólag Magyarországon területén kívül található meg.

A magyar anyanyelvű oktatásnak az egyes – magyarországi és a határon túli – régiókban közös sajátossága, hogy az írás- és olvasástanítás alapvetően standard nyelv közvetítésén keresztül történik. Ezt a nyelvváltozatot természetesen áthatja egy helyi, regionális nyelvjárás, hiszen a határon túli magyar beszélők, így a pedagógusok is szinte mindegyike nyelvjárásban beszél, ahogy a magyar anyanyelvű szülők nagyobbik része és a gyermekeik is. A probléma, hogy a standardtól eltérő nyelvváltozat a legtöbbször stigmatizált, és még azok is megbélyegzik, akik ezt használják a mindennapok során (JÁNK, 2020, 2021; RÁSI, 2021).

A fentiek nyelvtervezési és nyelvpolitikai vonatkozása, hogy a magyar társadalom – hasonlóan a legtöbb európai társadalomhoz – meglehetősen normatív beállítottságú nyelvre (MILROY és MILROY, 1985; PIENIAŻEK és ŠTĚPÁNIK, 2016). A társadalmi elit nyelvi szabályai a standard nyelvváltozat szabályai, s ezek elsajátítását és használatát várják el a nyelvhasználóktól gyakran kontextustól függetlenül (LIDDICOT és TAYLOR-LEECH, 2015; MYHILL, 2004). Ezzel összefüggésben a nyelvi imperializmus és a nyelvi előítélteesség mértéke jelentős, vagyis a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot használók kiváltságos helyzetben vannak, míg a kisebbségi nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélők gyakran perifériára szorulnak, hátrányba kerülnek, s nem ritkán nyelvi diszkrimináció

⁵ A tíz magyar nyelvjárasi régió: nyugat-dunántúli nyelvjárasi régió, közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárasi régió, dél-dunántúli nyelvjárasi régió, dél-alföldi nyelvjárasi régió, palóc nyelvjárasi régió, Tisza–Körös-vidéki nyelvjárasi régió, északkeleti nyelvjárasi régió, mezőszéki nyelvjárasi régió, székely nyelvjárasi régió, moldvai nyelvjárasi régió.

éri őket (ALBURY, 2014; JÁNK, 2021; LIDDICOAT és CURNOW, 2014; PHILLIPSON, 1997). Mindez társadalmi, oktatási, valamint jogi szempontból is meglehetősen aggalys (vö. SKUTNABB-KANGAS és PHILLIPSON, 2022), valamint a korábban ismertetett jogi dokumentumokkal és egyezményekkel nincs összhangban vagy egyenesen ellentmond azok ide vonatkozó részeinek.

Ebben a kontextusban a nyelvi hátrányos helyzet forrása és a nyelvi diszkrimináció célpontja a nyelvjárás. A nyelvjárás elméleti szinten mint megőrzendő érték, kulturális örökség létezik a nyelvhasználók fejében. Azonban a gyakorlatban sokszor inkább kerülendő, megbélyegzendő jelenséggént tekintenek rá ugyanazon nyelvhasználók, a fiatalabb generáció tagjai éppúgy, mint az idősebb korosztályba tartozók, a standardban beszélők ugyanúgy, ahogy a nyelvjárási beszélők. Vagyis a nyelvhasználók nincsenek tudatában annak, hogy e két álláspont egymással ellentétes, ahogy általában azzal se, ha ők maguk is diszkriminálnak nyelvileg vagy ha őket éri nyelvi diszkrimináció (JÁNK, 2021; KONTRA, 2005; RÁSI, 2020, 2021).

A fentiekben ismertetett problémákat tovább fokozza, hogy a magyar nyelv kétnyelvű és kisebbségi helyzetben mást jelent, másképp értelmeződik, mint a magyarországi magyarok esetében. E kisebbségben lévő magyar közösségek tagjainak etnikai tudatában a magyar nyelvközösséghez tartozás központi helyet foglal el. Ennek következtében a nyelvcseré rendszerint egyben nemzeti-ségváltást is jelent. Vagyis a kisebbségi magyar közösségek fennmaradása szempontjából rendkívül fontos a nyelvmegtartás, ami csak akkor érhető el, ha a magyar nyelv nem szorul vissza a magánéletbe, a magánéleti színterekre (vö. PÉNTÉK, 2001, 7–12. o.). A határon túli magyar kisebbségek túlnyomó része azonban – ahogy egyébként a magyarországi magyarok egy tekintélyes hányada is – nyelvjárásban beszél. Ez a nyelvváltozat általában keveredik a helyi államnyelvvél (pl. a szlovákkal, románokkal), így több szempontból is eltér a magyarországi standard változattól, ezzel együtt erősen megbélyegzett (l. az előbbiekben említett normatív szemléleti hozzáállást). Ennek következtében a kisebbségi helyzetben lévő nyelvhasználók nemcsak az adott ország asszimilációs és elnyomó nyelvpolitikai intézkedéseivel, nyelvtörvényi szabályozásá-

val, hanem a saját nyelvközösségük kirekesztő attitűdjével és előítéletével is szembe kell nézzenek a nyelvjárásuk miatt.

Bár a magyar anyanyelvoktatásban a nyelvi változatosság elméleti szinten egyre nagyobb hangsúlyt kap, a gyakorlatban az egyes nyelvváltozatok, nyelvjárások társadalmi megítélése a köznyelvi változathoz képest továbbra is (nagymértékben) kedvezőtlen (JÁNK, 2021b). Magyarországon az országos média alapvetően a standard nyelvváltozatot használja, s ezt sugározzák a környező magyarlakta településeken is, jóllehet, a regionális médiában a némely vernakuláris (helyi) változat is megjelenik. S habár a nyelvjárásokat némileg megjelenítik és (elméletben) megőrzendő értéknek titulálják, a kulturális és ismeretterjesztő műsorokban a nyelvjárási ismeretek és a nyelvjárási beszélők mégsem kapnak (kellő mennyiségű) helyet, szerepet. Azokban a tévé-műsorokban, amelyek helyi, táji hagyományok megismertetésére szolgálnak, jellemzően standard nyelvváltozatot (ritkább esetben regionális köznyelvet) használnak, a nyelvjárási beszélőket pedig többnyire csak megszólítják, de nem helyezik rájuk a fókuszot. Ráadásul, a nyelvjárási beszélőket számos esetben mezőgazdasági dolgozóként vagy vidéki háztartásbeliként jelenítik meg, ami a róluk alkotott sztereotípiákat felerősíti. Több szociolingvisztikai kutatás (pl. DEKKER ET AL., 2021; HOSODA ET AL., 2007; KIM ET AL., 2011) is kimutatta ugyanis, hogy a nyelvváltozat és a nyelvhasználat különféle társadalmi kategóriákat (sztereotípiákat) aktiválhat. A standard beszélőket kedvezőbben ítélik meg a nyelvi kompetenciák, az intelligencia és a társadalmi státusz mentén, mint a nemstandard beszélőket.

7. Általános nyelvpolitikai és nyelvtervezési lehetőségek a kisebbségi magyar nyelv és a magyar kisebbség fennmaradásáért

Bár a szomszédos államok magyar kisebbségeinek nyelvpolitika helyzete nem állandó, a korábbi és a jelenlegi nyelvpolitikai szituáció eredményeképp a magyar kisebbség és nyelve veszélyeztetett helyzetbe került. Ebből kifolyólag szükségszerű a nyelvi jogi helyzetben bekövetkező változások folyamatos

monitorozása, elemzése, valamint a szükséges lépések szakmai előkészítése, általánosságban pedig az anyanyelv szabad, teljes körű használatának és a nyelvválasztásnak jogi, politikai, nyelvkörnyezeti feltételeinek a megteremtése. Ehhez azonban több feltételnek és nyelvtervezési-nyelvpolitikai lépésnek kell mihamarabb bekövetkeznie makro-, mezo- és mikroszinten egyaránt (BALDAUF, 2006). Az előbbi kapcsán elemi jelentőségű, hogy nemzetközi szinten (makroszint) a nemzeti kisebbségek jogainak korlátozása vagy csorbítása törvényi, végrehajtási és ösztönzői szinten is a rasszizmushoz hasonló megítélés alá essen, s ahhoz hasonló retorziókat vonjon maga után. Ez azonban önmagában nem elégséges feltétel, ahogy a nemzetközi egyezmények helyi megvalósulásának tanulságai is mutatják. Elengedhetetlen a mezo- és mikroszintű nyelvi tervezés és az ez alapján történő nyelvpolitikai lépések meghozatala (vö. HOGAN-BRUN, 2010).

Általánosságban a Magyarországgal szomszédos országokban nagyon fontos lenne a magyar nyelv megjelenésének támogatása legalább regionális szinten. Ez a politikában, a közigazgatásban, a hivatalokban, az oktatásban, a vallás területén és a gazdaságban egyaránt lényeges. Ez csakis a szükséges tárgyi és személyi feltételek (pl. magyar nyelvű úrlapok, nyomtatványok, megfelelő nyelvtudással rendelkező hivatalnokok, tanárok, papok) biztosításával valósítható meg. Kedvező lenne továbbá, ha a menetrendekben, pályaudvari tájékoztatókban, közúti és hivatali táblákon stb. nagyobb arányban vagy egyáltalán megjelenne a magyar néven való közlés is. Ez nem pusztán praktikus okok miatt számít a kisebbség szemszögéből, hanem gesztusértékű is: elfogadóbb nyelvi környezetet, sokszínűbb társadalmi képet közvetít, azzal együtt nyelvpolitikai szempontból rendkívül releváns és szimbolikus hatalmi felosztást, nyelvi dominanciát is kifejez (vö. SPOLSKY, 2009, 65–89. o.).

A szomszédos államokban a kétnyelvűség alapállapot, a kisebbségi magyarság mindennapjainak része. Mindazonáltal a magyar identitás megőrzése érdekében a magyar nyelvnek teret kell biztosítani, a lehetőségekhez és a nyelvi helyzethez mérten törekedve a kiegyenlített és anyanyelvmegtartó kétnyelvűségi programok irányába. Ennek elősegítéséhez különféle népszerűsítő kampányok

és ismeretek terjesztése révén lehet támogatni a magyar tannyelvű óvoda- és iskolaválasztást. Még akkor is, ha az iskolaválasztás legtöbbször mikroszinten, a családban dől el, s a magasabb szocioökonómiai státussal rendelkező szülők nagyobb valószínűséggel képesek, illetve akarnak a választás lehetőségével élni (EÖRY, 2021).

A fentiek alapján nemcsak a magyar iskolaválasztás népszerűsítése releváns, hanem azzal párhuzamosan a magyar értelmiség utánpótlásának biztosítása is. A magyar nyelvű értelmiség folytonos utánpótlása erősíti a magyar kisebbséget, annak öntudatát és képviseletét. Ennek érdekében lényegesek a szakmai megállapodások Magyarország és a környező országok között a továbbképzések szakmai és anyagi támogatásáról, közös tankönyvek, tananyagok, szakmódszertani anyagok írásáról és hivatalossá tételükről. Eredményesen működhet továbbá egy automatikusan beépített magyarországi képzési szakasz vagy teljes egészében magyarországi ösztöndíj az olyan külföldiek számára, akik olyan szakon akarnak továbbtanulni, amely országukban nem indul magyarul.

Egyes kisebbségi magyar beszélőközösségekben a fentiekben említettek önmagukban már nem elegendők, ugyanis a magyar nyelv veszélyeztetett helyzetbe került (l. pl. moldvai csángó; vö. LAIHONEN ET AL., 2020). Hatékony, az adott kisebbségi közösség helyzetét, nyelvi igényeit és céljait figyelembe vevő revitalizációs oktatási programok kidolgozása és bevezetése szükséges azokban a közösségekben, ahol már előrehaladott állapotban van nyelvcsere folyamata (többek között a dél-erdélyi és mezőégi szórványokban, a moldvai, a szlavóniai magyarság körében). A diaszpóra revitalizálása az egyik legfőbb terület, amelyben a magyar állam jelentős segítséget nyújthat, mivel ez a nyelvtervezési tevékenység kívül esik az egyes országok nyelvpolitikai tevékenységének hatókörén.

Mezo- és mikroszintű nyelvtervezési célkitűzésként kiemelt jelentőségű, hogy a magyarországi egyházak szervezeten együttműködjenek a Kárpát-medencei magyar gyülekezetekkel, felsőbb egyházi szervezetekkel, és segítsék őket működésükben. Ugyanis az identitás megtartásának nagyon fontos eszköze az anyanyelvű vallásgyakorlás, a jól működő, anyanyelvű egyházi élet (DING és GOH, 2020).

Mikroszintű nyelvtervezés: a nyelvjárás szerepe a magyar kisebbség fennmaradásában

Ahogy a korábbiakban szó volt róla, a magyar nyelvközség egy jelentős része, s a határon túli magyar kisebbség szinte egésze nyelvjárásban beszél. Ebből következően a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvtervezésénél a nyelvjárással kapcsolatos kérdések központi szereppel bírnak. Mivel a standard presztízse magas, a nyelvjárásoké pedig alacsony a magyar nyelvközségben, ezért a nyelvjárások presztízsének növelése meghatározó a fentiekben említett területeken, az oktatásban éppúgy, mint a médiában vagy a vallás területén. Azt ugyanis több kutatás is kimutatta, hogy a veszélyeztetettebb nyelvek beszélőinek lojalitása az adott nyelv egy-egy változatára irányul, mintsem a nyelv egészére, s a beszélők gyakran kifejezetten megtagadják a magasabb presztízssű változat használatát és tanulását (DORIAN, 1981). Elemi jelentőségű ennek kapcsán, hogy a magyarországi nyelvi tervezés és nyelvpolitika a határon túli régiókban ne elsődlegesen a standard elérésére törekedjék, hanem segítsen a helyi vagy regionális változatok elfogadottságának erősítésében (pl. a helyi rádiókban), ugyanis ez mikroszinten hozzájárulhat a magyar identitás megszilárdításához, azzal együtt a nyelv megtartásához és fennmaradásához.

Egy-egy kisebbségi nyelv többnyelvű környezetben való megmaradásának egyik legfőbb eleme az adott kisebbségi nyelv médiában történő megjelenése, használata (vö. ALIA és BULL, 2005; CORMACK és HOURIGAN, 2007). A határon túl is sugárzott magyarországi médiára a standard nyelv dominanciája jellemző, valamint a nyelvjárások és a nyelvjárási beszélők alárendelt helyzete, ezért fontos nyelvtervezési feladat ennek kedvezőbb irányba történő elmozdítása. Ennek érdekében a magyar médiában dolgozóknak elfogadóbbá kell válniuk a nyelvjárások megítélésével kapcsolatosan, amihez módszertani segédletek és tananyagok kidolgozása, továbbá dialektológiai és szociolingvisztikai modulok beépítése szükséges a média- és színészképzésben, valamint ennek szellemében kell megújítani e szakemberek továbbképzését is. Ezenkívül a köz- és regionális médiában meghatározott rendszerességgel több ismeretterjesztő, gyermekeknek szóló és tudománynépszerűsítő nyelvjárási műsorra lenne szükség. Végezetül fontos,

hogy a regionális műsorok regionális nyelven, meghatározott időközönként jelenjenek meg, s ezzel együtt az is, hogy a nyelvhasználat regionális jellege a médiamunkások számára ne legyen hátrány, vagyis a több területen kiemelt attitűdformálás szerepe a média esetében is elemi jelentőségű.

A magyar nyelv és közösség megmaradásának másik alapfeltétele a megfelelő oktatás és nevelés, ideértve az óvodai, általános- és középiskolai, valamint a felsőoktatási szintet egyaránt. Minden szinten lényeges nyelvtervezési szempontból a nyelvi tolerancia fejlesztése, a nyelvi változatosság elfogadtatásának növelése, valamint az e törekvéseket segítő segédletek, ismeretterjesztő anyagok, interaktív és digitális könyvek, játékok létrehozása, fejlesztése (vö. LIDDICOT és TAYLOR-LEECH, 2015; SKUTNABB-KANGAS, 1995). Ezzel összefüggésben időszerű lenne a magyar nyelvtan-tankönyvek és központi tantervek tartalmának teljes felülvizsgálata, majd a szükséges változtatások beépítése a hozzáadó és kontrasztív jellegű anyanyelvi és általános nevelés jegyében. Ugyanis a konstruktivista alapokon nyugvó, a gyerek előzetes (nyelvi) tudását figyelembe vevő és azt tiszteletben tartó additív módszer és leíró nyelvszemlélet (l. MCGROARTY, 1998) akkor lehet igazán hatékony, ha áthatja a többi tantárgyat is (KAUFMAN és BROOKS, 1996). Ennek hatékonyságát tovább fokozhatja a nyelvjárási és néprajzi-művelődéstörténeti ismeretek megszerzésére irányuló szakkörök, nyelvjárásgyűjtő utak, kirándulások támogatása, programok szervezése, valamint az ilyen tematikájú pályázatok kiírása.

Ahhoz, hogy az előbbiek a gyakorlatban is működhessenek, a magyar felsőoktatásban, elsődlegesen pedig a pedagógusképzésben hasonló irányú és jellegű attitűdformálásra van szükség. A magyar pedagógusjelöltek egy jelentős része ugyanis nem ebben a nyelvszemléletben szocializálódott iskolai éveit alatt, s a preskriptív, standardközpontú felfogás olyannyira mélyen beépült a gondolkodásukba, hogy a korszerű nyelvészeti (tartalmazva pl. dialektológiai és szociolingvisztikai tárgyakat) képzés sokszor kevésnek bizonyul (JÁNK, 2021). Vagyis nem ritka jelenség, hogy a tanított deskriptív és hozzáadó helyett a korábbi „öröklött” preskriptív és felcserélő (szubtraktív) szemlélet és módszer él tovább a pályakezdő pedagógusok munkája során. Éppen ezért a magyar nyelv nyelvi tervezésének egyik alappillére

a felsőoktatási, különösen a pedagógusképzésbeli tananyagtartalom ilyen szemléletű megújítása. Ezzel összhangban nyelvjárások vizsgálatára irányuló egyetemi kutatómunka támogatása is kiemelt jelentőségű legalább mikroszinten, bár a legkedvezőbb, ha nagyobb hatókörben, mezoszinten is megvalósulna mindez.

Jelenleg Magyarország és a szomszédos országok nem mindegyik egyetemén és kutatóintézetében van magyar dialektológiai oktatás vagy kutatás, s ahol van ott sem feltétlen kellő mélységű ez a tevékenység. Ezzel együtt (s részben ennek hatására) számos magyarországi és határon túli nyelvjárási területről elenyésző mértékben vagy egyáltalán nem tettek közzé nyelvjárási adatokat, s e hiány pótlása meglehetősen fontos nyelvstratégiai törekvés lehet. Nyelvtervezési szempontból Magyarország és a szomszédos országok között szükséges a szervezett egyetem- és kutatóintézet-közi szakmai együttműködés fokozása, a teljes magyar nyelvterületre kiterjedő, módszeresen tervezett-szervezett nyelvjárási gyűjtőutak szervezése és megvalósítása, valamint időszerű egy új magyar nemzeti nyelvjárási atlasz létrehozása (mivel az utolsó az 50-es évekből származik).

8. Összegzésképp

A magyar nyelv helyzete, különösen a Magyarországgal szomszédos országokban és a nyelvjárásokra vonatkozóan, meglehetősen aggályos. A hét Magyarországgal szomszédos területen őshonos magyar kisebbség és nyelve az elmúlt évtizedekben veszélybe került, a magyarajkú népesség aránya drasztikusan csökkent. Ez a csökkenés jelenleg is zajlik, s az egyes országok nyelvpolitikáját vizsgálva nem tűnik úgy, hogy az adott kormány ennek megfékezésére törekedne. Sőt, számos esetben éppen a magyar kisebbséggel szembeni asszimilációs nyelvpolitika érvényesül különböző mértékben és megvalósulási formában.

Habár az európai (nyelvi) kisebbségeket védő nemzetközi törvények ratifikálásra kerültek mind Magyarországon, mind a szomszédos országokban, a de facto nyelvi helyzeten mindez kevésbé vagy egyáltalán nem érződik. A mezo- és a mikroszintű nyelvpolitika csak ritkán igyekszik ténylegesen tá-

moogatni a nyelvi, köztük a magyar kisebbségeket: az egyes országokban vagy akadályokba ütközik a kisebbségi nyelvi jogok gyakorlati érvényesítése és érvényesülése (l. Horvátország, Ausztria, Szlovénia, Szerbia), vagy akadályozzák azt (l. Szlovákia), egyes esetekben pedig kifejezetten korlátozzák is a kisebbségi jogok megvalósulását (l. Ukrajna és Románia). Az említettek általában csupán implicit, covert nyelvpolitikaként jelentkeznek az különböző területeken, de előfordul explicit, overt, s akár hivatalos törvényi szintű nyelvpolitikaként is.

A fentiekkel párhuzamosan a magyar nyelvjárások szintén kedvezőtlen helyzetben vannak. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdök a magyar nyelvközségben meglehetősen kedvezőtlenek. Ennek oka egy nyelvi és általános értelemben is erőteljesen standardcentrikus és egynormájú társadalmi berendezkedés, ami a nyelvi különbségeket hibaként kezeli, s stigmával illeti. Ez az attitűd azonban a nyelvmegtartás, azzal összefüggésben a magyar kisebbség megmaradása ellen hat: a határon túli magyar kisebbség közel egésze ugyanis valamilyen nyelvjárásban beszél. Ezáltal nemcsak az adott állam kevésbé támogató vagy egyenesen elnyomó nyelvpolitikájával kell szembenéznie, hanem saját nyelvközségük kirekesztő nyelvi hozzáállásával és előítéleteivel is.

Ami Magyarországot illeti, nyilvánvaló, hogy korlátozott eszköztárral rendelkezik az ország határain kívüli nyelvpolitikai történésekben. Mindazonáltal több, mikroszintű, de akár mezoszintű nyelvstratégiai törekvést tudna támogatni a mindenkor kormány, amennyiben a nyelvi kérdések nagyobb hangsúlyt kapnának a politikai életben. Magyarországnak jelenleg nincs semmiféle explicit nyelvpolitikája, holott több területen is rendkívül nagy szükség lenne egy ilyen jellegű nyelvpolitikai koncepcióra, mivel a környező országok nyelvpolitikai törekvései, nem rendelkeznek kellő pozitív hozadékkal a magyar kisebbségre nézve, vagy kifejezetten kedvezőtlenül érintik a magyar kisebbséget. Ebből kifolyólag rendkívül időszerű és szükséges a megfelelő nyelvstratégiai és nyelvpolitikai döntések meghozatala, aminek nyelvtervezési alapjait igyekeztünk jelen munkában fölvázolni. Ez a jelenlegi jogi, társadalmi és nyelvi helyzetet ismerve leginkább mikroszintű tervezést jelenthet, kiemelt jelentőséget tulajdonítva a

nyelvjárások szerepének, státuszának. Természetesen fontos lenne, hogy a makro- és mezoszintű nyelvpolitikai környezetben is változás következzen be, s a nemzeti kisebbségek jogainak korlátozása törvényi és társadalmi szinten egyaránt komolyabb retorziókat vonjon maga után. Ahogy az is, hogy az egyetemes emberi jogok tárgyalása során ne feledkezzünk meg az egyetemes nyelvi emberi jogokról sem.

Irodalom

- Albury, Nathan J. (2014). Your language or ours? Inclusion and exclusion of non-indigenous majorities in Māori and Sámi language revitalization policy. *Current Issues in Language Planning*, 16 (3), pp. 315–334.
- Alia, Valeria és Bull, Simone (2005). *Media and Ethnic Minorities*. Edinburgh University Press.
- Andócsi, János (2012). Az anyanyelv használatának jogi lehetőségei Horvátországban. A magyar nyelv jogi helyzete Szlovákiában. In Eplényi Kata (szerk.), *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai* (pp. 271–287). Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó.
- Baldauf, Richard B. (2006). Rearticulating the case for micro language planning in a language ecology context. *Current Issues in Language Planning*, 7 (2–3), pp. 147–170.
- Beretka, Katinka (2016). Language Rights and Multilingualism in Vojvodina. *International Journal on Minority and Group Rights*, 23 (4), 505–529.
- Cormack, Mike és Hourigan, Niamh (eds.) (2007). *Minority language media. Concepts, critiques and case studies*. Multilingual Matters.
- Csata Zsombor és Marácz László Károly (2016). Prospects on Hungarian as a Regional Official Language and Szeklerland's Territorial Autonomy in Romania. *International Journal on Minority and Group Rights*, 23, pp. 530–559.
- Csernicskó, István és Fedinec, Csilla (2016). Four Language Laws of Ukraine. *International Journal on Minority and Group Rights*, 23 (4), pp. 560–582.
- Csernicskó, István, Hires-László, Kornélia, Karmácsi, Zoltán, Márku, Anita, Máté, Réka és Tóth-Orosz, Enikő (2020). *Ukrainian language policy gone astray*. Bejegyzés: Termini Egyesület.
- Davies, Winifred V. és Ziegler, Evelyn (2015). Language Planning and Microlinguistics: Introduction. In Davies, W. V. és Ziegler, E. (eds.). *Language planning and microlinguistics. From Policy to Interaction and Vice Versa* (pp. 1–14). Palgrave Macmillan.
- Dekker, Suzanne V., Duarte Joanne és Loerts, Hanneke (2021). 'Who really speaks like that?' – Children's implicit and explicit attitudes towards multilingual speakers of Dutch. *International Journal of Multilingualism*, 18 (4), pp. 551–569. DOI: [10.1080/14790718.2021.1908297](https://doi.org/10.1080/14790718.2021.1908297)
- Ding, Seong, és Goh, Kim (2020). The impact of religion on language maintenance and shift. *Language in Society*, 49 (1), 31–59. DOI: [10.1017/S0047404519000642](https://doi.org/10.1017/S0047404519000642)
- Dorian, Nancy C. (1981). *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. University of Pennsylvania Press.
- Eőry, Vilma (2021). *Nyelvpolitika és nyelvstratégia Európában I. A Kárpát-medencei országok magyar kisebbséget érintő nyelvpolitikája* [Language policy and language planning in Europe I. Language policies of Carpathian Basin countries concerning the Hungarian minority]. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Fancsaly, Éva, Gúti, Erika, Kontra, Miklós, Molnár Ljubić, M., Oszkó, Beatrix, Siklósi, Beáta, és Žagar Szentesi Orsolya (2016). *A magyar nyelv Horvátországban* [The Hungarian Language in Croatia]. Budapest: Gondolat Kiadó – Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.
- Fiala-Butora, János (2018). Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities and the European Language Charter: Unified Standard or Divergence? *Hungarian Journal of Minority Studies*, 11, pp. 7–21.
- Hatoss, Anikó (2004). Promoting Diversity through Language-in-Education Policies: Focus on Australia and the European Union. *Current Issues in Language Planning*, 5 (4), pp. 438–454. DOI: [10.1080/14664200408668268](https://doi.org/10.1080/14664200408668268)
- Hogan-Brun, G. (2010). Contextualising language planning from below. *Current Issues in Language Planning*, 11 (2), pp. 91–94.
- Hosoda, Megumi, Stone-Romero, Eugene F., és Walter, Jennifer N. (2007). Listeners' cognitive and affective reactions to English speakers with standard American English and Asian accents. *Perceptual and Motor Skills*, 104 (1), pp. 307–326. DOI: [10.2466/PMS.104.1.307-326](https://doi.org/10.2466/PMS.104.1.307-326)
- Jánk, István (2021). Linguistic discrimination in pedagogical evaluation. A study of teachers of Hungarian language and literature in Slovakia, Ukraine, Romania and Hungary. *L1 Educational Studies in Language and Literature*, 21, pp. 1–29. DOI: <https://doi.org/10.17239/L1ESLL-2021.21.01.09>

- Jánk, István (2020). Linguistic discrimination and linguistic bias in pedagogical evaluations of Hungarian teachers. In Vančo, I., Muhr, R., Kozmács, I. és Huber, M. (eds.), *Hungarian as a Pluricentric Language in Language and Literature*. (pp. 211–221). Peter Lang.
- Juhász, Dezső (2001). A magyar nyelvjárások területi egységei In Kiss Jenő (szerk.), *Magyar dialektológia* (pp. 262–324). Budapest: Osiris.
- Kaplan, Robert B. és Baldauf, Richard B. (1997). *Language Planning: From Practice to Theory*. Multilingual Matters.
- Kaufman, Dorit és Brooks, G. Jacqueline (1996). Interdisciplinary collaboration in teacher education: A constructivist approach. *TESOL Quarterly*, 30, pp. 231–251.
- Kim, Su Yeong, Wang, Yijie, Deng, Shiyang, Alvarez, Rocio, és Li, Jing (2011). Accent, perpetual foreigner stereotype, and perceived discrimination as indirect links between English proficiency and depressive symptoms in Chinese American adolescents. *Developmental Psychology*, 47 (1), pp. 289–301. DOI: 10.1037/a0020712
- Kolláth, Anna, Gasparics, Judit Gróf Annamária és Horvat Livja (2011). *Hungarian in Slovenia: An Overview of a Language in Context*. Working Papers in European Language Diversity, 2. Mainz: Research consortium ELDIA.
- Kontra, Miklós (2021). (Linguistic) Human Rights and/or Security Policy. *Foreign Policy Review*, 14 (2), pp. 62–72.
- Laihonen, Petteri, Bodó, Csanád, Heltai, János és Fazakas, Noémi (2020). The Moldavian Csángós: the Hungarian speaking linguistic minority in North-Eastern Romania. In L. Grenoble, P. Lane és U. Rønneberg (eds.), *Linguistic Minorities in Europe Online*. De Gruyter Mouton. DOI: 10.1515/lme.12543347
- Landry, Rodrigue és Bourhis, Richard (1997). Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology*, 16 (1), pp. 23–49. <https://doi.org/10.1177/0261927X970161002>
- Liddicoat, Anthony J. és Curnow, Timothy J. (2014). Students' home languages and the struggle for space in the curriculum. *International Journal of Multilingualism*, 11 (3), pp. 273–288.
- Liddicoat, Anthony J. és Taylor-Leech, Kerry (2015). Multilingual education: the role of language ideologies and attitudes, *Current Issues in Language Planning*, 16 (1–2), pp. 1–7. DOI: 10.1080/14664208.2015.995753
- McGroarty, Mary (1998). Constructive and constructivist challenges for applied linguistics. *Language Learning*, 48, pp. 591–622.
- Menyhárt, József (2003). Egyház és nyelv (A katolikus egyház nyelvpolitikája Szlovákiában) [Religion and language (Language policy of the Catholic church in Slovakia)]. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 5 (2), pp. 3–30.
- Milroy, James és Milroy, Leslie (1985). *Authority in Language: Investigating Language Prescription and Standardisation*. Routledge.
- Myhill, John (2004). A parameterized view of the concept of 'correctness'. *Multilingua*, 23 (4), pp. 389–416. <https://doi.org/10.1515/mult.2004.23.4.389>
- Nekvapil, Jiří és Nekula, Marek (2006). On language management in multinational companies in the Czech Republic. *Current Issues in Language Planning*, 7 (2–3), pp. 307–327. DOI: 10.2167/cilp100.0
- Péntek, János és Benő, Attila (2020). *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)* [The Hungarian Language in Romania (Transylvania)]. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó.
- Phillipson, Robert (1997). Realities and myths of linguistic imperialism. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 18 (3), pp. 238–247.
- Pieniążek, Marek és Štěpáník, Stanislav (eds.). (2016). *Teaching of national languages in the V4 countries*. Faculty of Education of Charles University.
- Rási, Szilvia (2020). Language use and dialectal attitude of a Hungarian settlement in Slovakia. In Vančo, I., Muhr, R., Kozmács, I. és Huber, M. (eds.), *Hungarian as a Pluricentric Language in Language and Literature* (pp. 11–23). Peter Lang Verlag.
- Romsics, Ignác (2003). *A trianoni békeszerződés (3. bővített kiadás)*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Shiffman, H. (1996). *Linguistic Culture and Language Policy (1st ed.)*. Routledge. DOI: 10.4324/9780203021569
- Shiffman, Harold (2006). Linguistic Culture. In Ricento, T. (ed.), *An introduction to language policy: Theory and method* (pp. 111–125). Blackwell.
- Skerrett, Delaney (2016). Moving the field forward: a micro–meso–macro model for critical language planning. The case of Estonia. *Current Issues in Language Planning*, 17 (1), pp. 106–130. DOI: [10.1080/14664208.2016.1126216](https://doi.org/10.1080/14664208.2016.1126216)
- Skutnabb-Kangas, Tove (1995). Multilingualism and the education of minority children. In O. García és C. Baker (eds.), *Policy and practice in bilingual education: Extending the foundations* (pp. 40–62). Multilingual Matters.
- Skutnabb-Kangas, Tove és Phillipson, Rboert (eds.) (2022). *Handbook of Linguistic Human Rights*. Wiley-Blackwell.

Skutnabb-Kangas, Tove és Phillipson, Robert (1998). Language in Human Rights. *Gazette (Leiden, Netherlands)*, 60 (1), pp. 27–46. DOI: [10.1177/0016549298060001003](https://doi.org/10.1177/0016549298060001003)

Spolsky, Bernard (2009). *Language Management*. Cambridge University Press.

Szabó Mihály, Gizella (2017). A magyar nyelv használata a közigazgatásban a Magyarországgal szomszédos országokban [The Use of the Hungarian Language in Public Administration in Hungary's Neighbouring Countries]. In G. Tolcsvai Nagy (ed.), *A magyar nyelv jelene és jövője* [The Present and Future of the Hungarian Language]. (pp. 299–320). Budapest: Gondolat Kiadó.

Szépfalusi, István, Vörös, Ottó, Beregszászi, Anikó, és Kontra, Miklós (2012). *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában* [The Hungarian Language in Austria and Slove-

nia]. Budapest–Alsóőr–Lendva: Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet – Gondolat Kiadó.

Szoták, Szilvia (2012). Az osztrák nyelv- és kisebbségpolitika legújabb diskurzusai. In K. Eplényi Kata és Zoltán Kántor (eds.), *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. [Loss of space and demarcation. The challenges of Hungarian language policy in the 21st century.] (pp. 122–143). Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó.

Tulloch, Shelley (2006). Preserving Dialects of an Endangered Language. *Current Issues in Language Planning*, 7 (2–3), pp. 269–286. DOI: [10.2167/cilp098.0](https://doi.org/10.2167/cilp098.0)

UNESCO (1953). *The use of vernacular languages in education*. Paris: UNESCO.

KUCSERA BENCE – VARGA-PÉTERFI PETRA

Társadalmi bizalom határ mentén és nem határ mentén Közép- és Kelet-Európában 2021-ben: egy öt országra kiterjedő vizsgálat

1. Bevezetés

Jelen munka öt közép- és kelet-európai államban megvalósult kutatás empirikus bázisán mutatja be, hogyan alakult 2021-ben az egyéneknek más egyénekbe, közösségekbe, csoportokba vetett bizalma a határ menti és a nem határ menti térségekben. Kifejezett célja azonosítani az egyes államok közötti hasonlóságokat és eltéréseket, rámutatva a határ menti és nem határ menti egyének között kirajzolódó mintázatokra. Előzetesen azt érdemes észrevenni, hogy bár a bizalom egy széles körben kutatott jelenség, a határ menti és nem határ menti dichotómia mentén történő vizsgálódás ritkán kapott eddig szerepet. Mi több, határozottan kevés olyan írás létezik, amely a Covid19 időszakból származna (GIACOMETTI és MEIJER, 2021; GENSCHEL és JACHTENFUCHS, 2021), valamint még kevesebb olyan, amely a közép- és kelet-európai régióra vonatkozna (HAJDÚ és RÁCZ, 2020, FRIEDERY, 2022). A munka ennek a hiánynak a mérsékléséhez kíván eredendően hozzájárulni.

A bizalom kérdése bár számos tudományterületen megjelenik, egységes bizalomdefiníció és bizalomtipizálás nem létezik (KOVÁTS, 2018). A munka eredendően a személyek közötti bizalomból indul ki (kifejezetten ld. HARDIN, 1991), részben tágabban, a társadalmi bizalom fogalmkörében értelmezve

azt. A társadalmi bizalom definíció szerint ugyanis magába foglalja az egyéni, közösségi, csoportos, szervezeti és társadalmi szinteket egyaránt (WELCH ET AL., 2005). Mindamellett, hogy a fókusz nagyrészt e fogalmi körre helyeződik, marginálisan szerepet kap az intézményekbe vetett bizalom is (ld. újból HARDIN, 1991). Mindez pusztán abból az okból kifolyólag és pusztán marginális jelleggel amiatt, hogy a Covid19-járvány során a bizalomnak ez a típusa már rendre több vizsgálat tárgyát képezte (SEDDIG ET AL., 2022; HERRERO-ARIAS ET AL., 2022; YUAN ET AL., 2021), így ettől teljes mértékben eltekinteni nem lehet.

A határmentiség¹ az 1990-es években vált erősen kutatott témává Magyarországon (BARANYI, 1999, 17. o.); részben a külhoni nemzetrészekben élő magyarság és a rendszerváltozás után fokozottan előtérbe kerülő globalizálódási igények miatt (BARANYI, 2004). Ugyanakkor a globalizálódási igénnyel párhuzamosan nem valósult meg a határok könnyű átjárhatósága. A rendszerváltás idején a határok elválasztó szerepe még jelentős maradt, ami hátrányos/ periférikus helyzetbe hozta a határ menti térségeket a határ mindkét oldalán (ÉGER, 1996a, 1996b, HAJDÚ, 2020). Magyarország és a magyarság számára a fordulópontot az Európai Unióhoz történt 2004-es

¹ Határmentiség alatt alapvetően olyan egymás mellett lévő térségi egységeket értünk, melyek et politikai államhatár választ el.

csatlakozás hozta el, amelynek nyomán határozott lépéseket tettek a határok könnyebben átjárhatóságának és egy közös gazdasági tér kialakulásának irányába (BARANYI, 1999; BUSKÓ, 2014, 35. o.). Közép- és Kelet-Európában csak a 2000-es évek második felében, a schengeni egyezményhez való csatlakozást követően nyílt meg a lehetőség a határellenőrzés nélküli mozgásra a jelenlegi formájában (FRIEDERY, 2022).

A határkutatást mint területkutatást – melynek témái közt említhető a határmentiség, a határon átnyúló ingázás vagy a határon átívelő együttműködés – szintén a multidiszciplinaritás és a fogalmi heterogenitás jellemzi (PETE, 2018, 4. o.). A jelenlegi határkutatásokat az európai integráció kontextusa és a határok ellenőrzés nélküli átjárhatósága alakítja (GÜLZAU, 2021). Ez az állítás azonban a szomszédos országok közül Szerbia, Ukrajna és Románia esetében csak korlátozottan értelmezhető (ld. SCOTT, 2022, valamint ld. újból a schengeni egyezményt). Végezetül pedig megjegyzendő, hogy a 2020-as években a Covid19-járvány is számos társadalmi változást generált, amelyek erős hatással voltak a lokális és a nemzetközi mobilitási mintákra (MEGYESI és PÉTI, 2022).

2. Elméleti keret

A bizalom témájában írt tanulmányok bár régóta szerves részét képezik a tudományos szakirodalomnak (ld. például a nem túl korai munkák közül: LUHMANN, 1988, PUTNAM, 1993, vagy FUKUYAMA, 1995), számuk ugrásszerűen csak a kilencvenes évek vége/kétezres évek eleje körül nőtt meg (EBERT, 2009, 72. o.). Ez összefüggésbe hozható azzal az 1960-as és a 2000-es évek között zajlott társadalmi átalakulással, melynek során a korábban jellemzően társaságban töltött idő helyett az emberek egyéni időtöltésbe kezdtek (HARDIN, 2006). Ennek eredményeként a társadalmakon belül egyre nagyobb mértékben jelent meg az egyének egymástól való elidegenedése. Sőt, az elidegenedés mértéke ezt követően is növekedett, egyrészt a technológiai fejlődés hatására (vö. ROTHMAN, 2005; SERNAU, 2012; ADIBIFAR, 2016), másrészt az olyan társadalmi-gazdasági krízisek következtében, mint a 2008-as gazdasági világválság (ld. pl. EARLE, 2009; TONKISS, 2009), a 2020–2022-es Covid19-világjárvány (ld. DEVINE ET AL., 2021), vagy az utóbbi pár évet jellemző polikrízis-időszak (ld. pl.

LAWRENCE ET AL., 2022, 2024; HENIG és KNIGHT, 2023; JØRGENSEN ET AL., 2023).

E jelenségkörben jelenik meg a társadalmi tőke – az egyének közötti kapcsolatokból fakadó kölcsönösség, szolidaritás és bizalom (SIK, 2012, 7. o., valamint ld. még BOURDIEU, 1999) mint egy tag kontextusban vizsgálandó erőforrás, amelyet az egyének jellemzően a lakóközösségekben való részvétellel hoznak létre (PUTNAM, 2000). Ugyanakkor a társadalmi tőke kialakulásának közege egyre inkább kiszélesedni (és felértékelődni) látszik, köszönhetően a széles körben rendelkezésre álló technológiai feltételeknek, amelyek a távolságtól függetlenné teszik a társadalmi tőke kialakulását.

A bizalom a társadalmi tőke egy fontos alkotóeleme (OSTROM és WALKER, 2003). A bizalom kialakulhat egyrészt racionális alapon (az emberek bíznak azokban, akik azt állítják, hogy az érdekeiket a lehető legjobb módon képviselik), másrészt spontán tanult módon (a másokkal szembeni erkölcsös viselkedés eszméjét elfogadva) (GOLDSTEIN és WIEDEMANN, 2022). Azon egyéneknek, akik megbíznak más egyénekben, könnyebbé válik a személyes érdekérvényesítésük: könnyebben alakítanak ki társas kapcsolatokat és könnyebben érik el céljaikat (BODOR és GRÜNHUT, 2015). Az egyének közötti kapcsolatok és a társadalmi hálózatok összességében is erősítik a bizalom kialakulását (PUTNAM, 2000). A társadalmi bizalom leggyakrabban olyan közösségekben alakul ki, ahol az egyének legalább egy közös tulajdonsággal rendelkeznek (jellemzően pl. ha megegyezik a nemzetiségük, azonos az iskolai végzettségük vagy hasonló a jövedelmi helyzetük) (ALESINA és LA FERRARA, 2000). A magas társadalmi bizalommal rendelkező közösségekben társadalmi elvárás, hogy az egyének kölcsönösen a közös érdekek szerint cselekedjenek, és el tudják fogadni, hogy kiszolgáltatottak egymás irányában (OSTROM, 2003, MIN, 2020). Azokban a közösségekben, ahol az egyének bizalmi szintje magas, a társadalom jobban működik és az össztársadalmi jólét érdekében magasabb a tenni akarás (COOK és COOPER, 2003; BODOR és GRÜNHUT, 2015).

A bizalom pozitív hatással van a kreativitásra, az innovációs készségre, a vállalkozókészségre, a gátlások leküzdésére, a közösségi szellemre, a részvételi és együttműködési hajlandóságra, a kollektív gondolkodásra, az interakciók sűrűségére, az intimitására és

a kapcsolathálózatok bővülésére (vö. SZTOMPKA, 1998, 1999). Továbbá a társadalmi bizalom magas szintje erősíti az identitástudatot, a szolidaritási készséget, valamint támogatón hat a toleranciára, az el- és befogadásra, a nyitottságra, a közvetlenségre, a megismerési hajlandóságra (ld. uo.) és a becsületességre (MIN, 2020). A társadalmi bizalom alacsony szintje negatívan hat e fentiekre, és felerősíti a rutin követését, a konformizmust, a passzivitást és a tekintélynek való alárendelődést, teret adva az izolációnak, a kollektív felelősségvállalás hiányának, a defenzivitásnak, a kiakasztásnak, a sztereotípiáknak és a xenofóbiának, valamint alássa a kollektív érdekek előmozdításában való társas együttműködést (SZTOMPKA, 1998, 1999; BODOR és GRÜNHUT, 2015).

A nemzetiségek egymással szembeni bizalmi foka az előítélet kontextusában is tetten érhető. A bizalmat és az előítéleteket leginkább a történelmi események és a kulturális sztereotípiák alakítják. Míg a homogén társadalmakban kevésbé van jelen a bizalmatlanság és az előítélet, a heterogén társadalmakban erőteljesebben (FISKE, 2017, 797. o.). Értsd: minél több és egymástól különböző csoport van jelen egy társadalomban, annál magasabb lesz a bizalmatlanság és az előítélet mértéke (vö. SÓLYOM, 2020), legyen akár szó több eltérő nemzetiségű vagy több eltérő társadalmi státuszú osztályról. Így például a (többségi) társadalmi elvárásokkal azonosulni nem tudó közösségekkel, vagy épp a szegényebb rétegekkel, illetve a más vallással rendelkező egyénekkel szemben általában nagyobb az előítélet és alacsonyabb a bizalom irányukba (FISKE, 2017, 794–796. o.).

A munka fókuszában megjelenő Covid19-járvány globálisan is hatással volt a társadalmakon belül azonosítható bizalmi szintekre (vö. AASSVE ET AL., 2021). Az intézményekbe vetett bizalom világszerte javult (BARRAFREM ET AL., 2021). Hasonlóképp javult a szakértőkbe és tudósokba vetett bizalom is, a társadalmak elfogadták a szakértői iránymutatásokat (BOL ET AL., 2020). A demokratikus társadalmakban a tudósok, a kormányzati vezetők és a helyi közösségek iránti bizalom is emelkedő pályát járt be.²

² Ld. itt <https://news.gallup.com/poll/311015/americans-rank-halting-covid-spread-medical-privacy.aspx>, itt <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-poll/uk-leads-fall-in-global-trust-in-government-covid-responses-poll-idUSKBN23B0H4>, itt <https://www.kantar.com/uki/expertise/policy-society/political-and-public-opi->

Összességében kijelenthető, hogy az egészségügyi válságok során bekövetkező társadalmi bizalmváltozás a politikai válaszlepek függvénye (KYE és HWANG, 2020), vagyis a kritikus események kezelésének egyik előfeltétele a társadalmon belüli magas bizalmi szint (HAIG ET AL., 2020).

3. Kutatási kérdések és hipotézisek

Az előzőekben bemutatott áttekintő alapján kijelenthető, hogy a Covid19-járvány idején a társadalmi bizalom a korábbiakhoz képest globális szinten is erősödött (BOL ET AL., 2020; AASSVE ET AL., 2021; BARRAFREM ET AL., 2021). A főként demokratikus berendezkedéssel rendelkező államokban rendre nőtt a különböző intézményekbe/ entitásokba vetett bizalom (vö. újból BOL ET AL., 2020; HAIG ET AL., 2020). A bizalom azonban nem csak intézményi szinten érhető tetten, ugyanis annak előfeltétele, hogy az a társadalom legtöbb rétegében növekedjen (HAIG ET AL., 2020). Továbbá kijelenthető az is, hogy a társadalmi bizalom szintje és a határmentiség között összefüggés mutatható ki: az államhatárok közelében élő egyének esetében jellemzően alacsonyabb társadalmi bizalmi szint azonosítható, mint az államok belsőbb régióiban élő egyének esetében (OPPONG ET AL., 1988; MCKAY ET AL., 2024). Ugyanakkor bizonyíték nem áll rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy a Covid19-járvány idején eltérő mértékű/ arányú bizalmi szintbeli elmozdulás azonosítható az államhatárok mentén és a belső régiók között, vagy megegyező.

A fentiek alapján a munka két kérdésre keresi a választ. Nevezetesen, hogy (KK1): mennyiben tértek el a vizsgált közép- és kelet-európai államok lakosainak 2021 első félévében mért társadalmi bizalmi szintjei a korábbi, 2018-as szintektől? Valamint, hogy (KK2): milyen eltérések azonosíthatók a 2021-ben mért társadalmi bizalmi szintekben a vizsgált közép- és kelet-európai államok között?

Mindent összegezve a munkában két hipotézis lett deriválva. Az első szerint (H1): a társadalmi bizalom leírására használt ismérvekben minden vizsgált országban magasabb értékek azonosíthatók a Covid19-időszak második évében, mint azt megelőzően, 2018-ban. A második szerint (H2): a társadalmi

nion/public-opinion-polling, valamint itt <https://www.edelman.com/research/trust-2020-spring-update>.

bizalom leírására használt ismérvekben megegyező értékek azonosíthatók a határ menti és nem határ menti régiókban.

4. Módszertan

Az alábbiakban a szokásosnál bővebb keretek között kerül bemutatásra a jelen munka mögött meghúzódó módszertan. Ennek oka, hogy a felhasznált 2021-es adatfelvétel eredményei most először kerülnek tudományos folyóiratcikkekben publikálásra.

A munka egy primer kérdőíves kutatáson alapuló nagymintás online kérdőíves adatfelvétel társadalmi bizalomra vonatkozó eredményeit mutatja be. Az adatfelvétel öt közép- és kelet-európai ország (Magyarország, Románia, Szerbia, Szlovákia és Ukrajna) népességére terjedt ki.

Az esetválasztás indoklása, területi és időbeli lehatárolás

A munka a benne megjelenő mintákra rendre magyar, román, szerb, szlovák és ukrán almintaként hivatkozik. Az alminták melletti esetválasztás indoka többértű. Azonban eredendően egy szervezeti adottságra vezethető vissza. Nevezetesen arra, hogy a kutatást jegyző szerzők által affiliált szervezetben megvalósuló munkák jellemzően ezekre az országokra terjednek ki. E szervezeti adottság abból adódik, hogy a közép- és kelet-európai régióban Magyarország mellett a fentebb felsorolt országokban élnek releváns számban és régiós szinten relatív többségben magyar nemzetiségűek (vö. PÉTI ET AL., 2016, 22–35. o.). Hangsúlyos, hogy míg a kutatás tárgyát a munkák többségében a magyar nemzetiségű lakosság jelenti, jelen esetben ez az országok teljes lakossága.

A munka időbeli lehatárolása és egyben az adatfelvétel időtartama 2021. február–június. Ez az időszak a Covid19-járvány második évének első felévé. Az időbeliség megválasztásának elsődleges indoka az volt, hogy teret adjon más (akár korábbra, akár későbbre datált) munkák adatainak Covid19 fókuszú összevetéséhez.

A kérdőív nyelvváltozatai

A több országra kiterjedő kutatás szükségessé tette a kérdőívek több nyelven történő lekérdezését. Ebből adódóan a kérdőívek az almintáknak megfe-

lelően öt államnyelven kerültek lekérdezésre. A kérdőívek különböző nyelvváltozatai közt érdemi eltérések nincsenek.

A kérdőív szerkezete

A kérdőív több tématerületet tartalmazott. Jelen munka fókusza ennek társadalmi bizalomra vonatkozó része. A társadalmi bizalomra vonatkozó kérdések kialakítása során egyrészt vettük a European Social Survey (ESS) bizalomra, segítőkészségre és korrektségre vonatkozó kérdéseit (A4–A6)³, másrészt meghatároztunk további, az egyének saját nemzetiségükhöz való tartozás milyenségét leíró, valamint a más nemzetiségekkel szemben meglévő rokonszenv és ellenszenv azonosítására vonatkozó kérdéseket.

A mintavétel

A kérdőíves felmérés átfogóan, több témára kiterjedő módon vizsgálja az öt közép- és kelet európai államban élő egyéneket. A mintavétel törekedett arra, hogy a négy ismerv tekintetében tükrözze az egyes alminták populációinak a nem, korcsoport, végzettség, valamint a határ mentén (10 és 30 kilométer) és nem határ mentén (belső régiók) élők szerinti valós összetételét. Módszerét tekintve a munka egy nem véletlenszerű kvótás mintavétel (a véletlenszerű/valószínűségi random rétegzett mintavétel nem véletlenszerű alternatívája), amely bár az egyszerű kényelmi mintavételnél megbízhatóbb mintavételi eljárásnak tekinthető, szigorú értelemben mégsem biztosítja a reprezentativitást. Ugyanis az előre definiált részcsoporthoz osztott populációkból nem véletlenszerűen kerülnek kiválasztásra az elemek (BABBIE, 2008; BONCZ, 2015, 27–28. o.). A mintába került egyéneket online közösségi médiafelületen a négy ismerv szerinti célzással és folyamatos nyomon követés mellett értük el.

A módszertani korlátokat szem előtt tartva fontos megjegyezni, hogy mivel a jelenleginél jobb és tartalmilag jobban illeszkedő, friss és reprezentatív adatfelvételre nem volt lehetőség, valamint, hogy más ilyen adatfelvétel a jelenlegin kívül nem létezik, az azokból származó eredmények korlátozottan, de alkalmasnak

³ Lásd itt <https://www.europeansocialsurvey.org>, valamint részletesen itt https://stessrelpubprodwe.blob.core.windows.net/data/round9/fieldwork/source/ESS9_source_questionnaires.pdf

tekinthetők arra, hogy érvényes következtetéseket vonjunk le belőlük a populációkra vonatkozóan.

A minta meghatározása

Az adatfelvételnél egy kb. 5000 fős teljes mintanagyság került meghatározásra (1000 fő per almintá), ez a tárgyalt négy ismérv szerint a már említett módon került rétegezésre. A rétegekben az egyes alpopulációk egymáshoz viszonyított súlyát az egyes országok nyilvános, online elérhető nemzeti statisztikai oldalainak adatbázisai alapján határoztuk meg: Magyarország, Románia, Szlovákia, Szerbia és Ukrajna legutóbbi (2019 előtti) cenzusai alapján a teljes népességre, a népesség nemek (férfi és nő), korcsoport (18–34 éves, 35–54 éves és 55+ éves) és végzettség szerinti megoszlására (alapfokú: ISCED 0–2, középfokú: ISCED 3–4 és felsőfokú: ISCED 5–8)⁴, valamint az államhatár mentén (legfeljebb 10, valamint legfeljebb 30 kilométerre) és nem az államhatár mentén (értsd: a belső régióban) élők megoszlására vonatkozó 2019. évi továbbvezetett adatokat (ld. 1. táblázat). Utóbbi esetben a magyar, román, szerb és szlovák

almintákban az EU helyi közigazgatási egységbesorolás települési szintjei (LAU Level 2), míg az ukrán almintában a járási/ kerületi besorolás jelenik meg (RAION Level 2) a még nem kiforrott ukrán decentralizációs reform és annak LAU rendszerhez való megfeleltetés gyermekbetegségei miatt (vö. UDVOYCHENKO ET AL., 2017; DUDLEY, 2019; SÍRYK ET AL., 2021). E negyedik munkafolyamatban külön meghatározásra kerültek azok a területi egységek és települések, amelyek az államhatárok 10 és 30 kilométeres sávjában találhatók, valamint azok, amelyek ezeknél beljebb.

Nyers adatok, adattisztítás és súlyozás, adatbázis-építés

Az adatfelvételt követő adattisztítási folyamatokból előállt teljes minta 4611 elemet tartalmazott. Az egyes alminták elemszámát és rétegek szerinti összetételét az alábbi táblázat mutatja (ld. 2. táblázat). Az egyes almintákban szereplő kitöltők nem, végzettség, korcsoport, valamint határ menti és nem határ menti terület szerinti megoszlása a legtöbb (de nem minden) esetben jól közelítette a vizsgált országok teljes lakosságára vonatkozó megoszlásokat (vö. 2. és 3. táblázatokat).

⁴ Bővebben lásd az oktatás nemzetközi szabványos osztályozását (angolul: International Standard Classification of Education; ISCED).

1. táblázat: A vizsgált országok lakosságának nem, végzettség, korcsoport, valamint határ menti és nem határ menti terület szerinti megoszlása

	19stat:HU		19stat:RO		19stat:RS		19stat:SK		19stat:UA	
	Σ 8 061 304fő		Σ 18 260 308 fő		Σ 5 750 985fő		Σ 4 438 180 fő		Σ 34 198 849 fő	
Nem	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
férfi	405697	0,47	8818156	0,48	2768212	0,48	2142090	0,48	15463174	0,45
nő	455607	0,53	9442152	0,52	2982773	0,52	2296090	0,52	18735675	0,55
Iskolai végzettség	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
ISCED 0-2	172261	0,20	4583337	0,25	1270968	0,22	643536	0,15	14192674	0,42
ISCED 3-4	495250	0,58	10755321	0,59	3295314	0,57	2769424	0,62	14812081	0,43
ISCED 5-8	193793	0,23	2921649	0,16	1184703	0,21	1025219	0,23	5194094	0,15
Korcsoport	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
18–34 év	213711	0,25	4852563	0,27	1408573	0,24	1195731	0,27	9009400	0,26
35–54 év	309391	0,36	7019559	0,38	1922068	0,33	1632955	0,37	12183842	0,36
55+ év	338202	0,39	6388186	0,35	2420344	0,42	1609494	0,36	13005607	0,38
10 km-es határ	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
határ menti:10	126415	0,15	1987237	0,11	1211416	0,21	1055777	0,24	3804975	0,11
nem határ menti	734889	0,85	16273071	0,89	4539569	0,79	3382402	0,76	30393874	0,89
30 km-es határ	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
határ menti:30	326904	0,38	4720402	0,26	2390509	0,42	2841772	0,64	7539291	0,22
nem határ menti	534400	0,62	13539906	0,74	3360476	0,58	1596407	0,36	26659558	0,78

Forrás: saját szerkesztés az egyes államok statisztikai honlapja alapján

2. táblázat: Az egyes alminták nem, végzettség, korcsoport, valamint határ menti és nem határ menti terület szerinti megoszlása

	21:HU		21:RO		21:RS		21:SK		21:UA	
	Σ 1005fő		Σ 631 fő		Σ 931fő		Σ 950fő		Σ 1094 fő	
Nem	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
férfi	496	0,49	319	0,51	260	0,28	361	0,38	403	0,37
nő	509	0,51	312	0,49	671	0,72	589	0,62	691	0,63
Iskolai végzettség	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
ISCED 0-2	91	0,09	10	0,02	42	0,05	33	0,03	19	0,02
ISCED 3-4	566	0,56	258	0,41	631	0,68	486	0,51	550	0,50
ISCED 5-8	348	0,35	363	0,58	258	0,28	431	0,45	525	0,48
Korcsoport	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
18–34 év	90	0,09	73	0,12	293	0,31	193	0,20	99	0,09
35–54 év	233	0,23	193	0,31	419	0,45	376	0,40	360	0,33
55+ év	682	0,68	365	0,58	219	0,24	381	0,40	635	0,58
10 km-es határ	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
határ menti:10	157	0,16	29	0,05	164	0,18	255	0,27	132	0,12
nem határ menti	848	0,84	602	0,95	767	0,82	695	0,73	962	0,88
30 km-es határ	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
határ menti:30	364	0,36	172	0,27	410	0,44	664	0,70	233	0,21
nem határ menti	641	0,64	459	0,73	521	0,56	286	0,30	861	0,79

Forrás: saját szerkesztés primer kutatás alapján

3. táblázat: Az egyes alminták esetén alkalmazott súlyszámok

	súly:HU	súly:RO	súly:RS	súly:SK	súly:UA
Nem	Súlyszámok				
férfi	0,95	0,96	1,72	1,27	1,23
nő	1,04	1,05	0,72	0,83	0,87
Iskolai végzettség	Súlyszámok				
ISCED 0-2	2,21	15,83	4,89	4,17	23,89
ISCED 3-4	1,02	1,44	0,85	1,22	0,86
ISCED 5-8	0,65	0,28	0,74	0,51	0,32
Korcsoport	Súlyszámok				
18–34 év	2,77	2,30	0,78	1,33	2,91
35–54 év	1,55	1,26	0,74	0,93	1,08
55+ év	0,58	0,60	1,79	0,90	0,66
10 km-es határ	Súlyszámok				
határ menti: 10	0,94	2,37	1,20	0,89	0,92
nem határ menti	1,01	0,93	0,96	1,04	1,01
30 km-es határ	Súlyszámok				
határ menti: 30	1,05	0,95	0,94	0,92	1,04
nem határ menti	0,97	1,02	1,04	1,19	0,99

Forrás: saját szerkesztés az egyes államok statisztikai honlapjai, valamint primer kutatás alapján

Az alapfokú végzettséggel rendelkező kitöltők száma és aránya nagy mértékben eltért az előre definiált kívánatos szinttől. Ennek oka egyrészt, hogy a korábban bemutatott mintavételi eljárás részlegesen tette csak lehetővé az alapfokú végzettséggel

rendelkező egyének megfelelő számban történő elérését, másrészt pedig, hogy az elimináció során nagyarányú lemorzsolódás volt tapasztalható az alminták ezen csoportjaiban.

Súlyszámok

Az adatfelvétel során használt ismérvek szerinti súlyozást követően előállt számok alapján két különböző összevont súlyszámot alkalmaztunk a táblákban megjelenő rekordokra, amely a változók szerint az alábbiak voltak:

A nem (*sex_w*), korcsoport (*age_w*), iskolai végzettség (*edu_w*), valamint az országhatároktól legfeljebb 10 km-re és a határtól 10 km-nél messzebb, a belső régióban élők (*10_w*) súlyszámai alapján kalkulált 10 km-es teljes súlyszám (*total_10_w*):

$$total_10_w = \frac{sex_w + age_w + edu_w + 10_w}{4}.$$

A nem (*sex_w*), korcsoport (*age_w*), iskolai végzettség (*edu_w*), valamint az országhatároktól legfeljebb 30 km-re és a határtól 30 km-nél messzebb, a belső régióban élők (*30_w*) súlyszámai alapján kalkulált 30 km-es teljes súlyszám (*total_30_w*):

$$total_30_w = \frac{sex_w + age_w + edu_w + 30_w}{4}.$$

Almintákként így 36 különböző teljes súlyszámot képeztünk, melyeket rekordszinten alkalmaztunk az egyes kitöltők ismérvekhez kötött válaszai alapján (az egyes almintákban előforduló legalacsonyabb és legmagasabb, itt négy tizedesjegyre kerekített 10 és 30 km-es teljes súlyszámokat az alábbi 4. táblázat szemlélteti).

Látható (vö. a 3. és a 4. táblázatokat), hogy az alacsony iskolai végzettségűek nem elégséges mértékben történő eléréséből fakadó magas súlyszámok torzító hatása a teljes súlyszámokban már kevésbé tűnik kritikusnak (ld. a 4. táblázat pirossal és narancsárgával szedett részeit). Az alapfokú végzettséggel rendelkezők egyes almintákhoz viszonyított aránya

meglehetősen alacsony volt, ez a magas súlyszámot kapott rekordok darabszámában és többi rekordhoz viszonyított arányában is megmutatkozik.

A fenti táblázatban megjelenő 10 és 30 km-es teljes súlyszámokból kitűnik, hogy közöttük nincs nagyságrendi eltérés, így alapvetően nem indokolt az elemzésben az együttes közlésük. Ezért a jelen munkában, bár önkényesnek tekinthető módon, a 30 km-es teljes súlyszámok alkalmazása kerül érvényesítésre.

Elemzési módszerek

Az elemzés leíró jellegű. Benne általános statisztikai mutatókat használva kerülnek összevetésre és bemutatásra az egyes alminták közötti eltérések és egyezőségek. Az elemzésben a vezérfonalat a társadalmi bizalom kérdésköre adja, amely a közép- és kelet-európai térségi sajátosságokat figyelembe vevő, a jelentős arányban és számban e tágabb régióban élő nemzetiségekre vonatkozó megállapítások felől van közelítve. A kérdőívelemzés során kiemelésre kerül a kutatásban résztvevő országok államalkotó nemzeteinek magukról, egymásról, valamint a saját államukon belül meghatározó számban élő nemzetiségekre vonatkozó meglátásai a rokonszenv és ellenszenv, valamint a bizalom, a segítőkészség és a korrektség kontextusában. A bizalom, segítőkészség és korrektség viszonyrendszerében teszi mindezt összehasonlító jelleggel; egyrészt a határ menti és nem határ menti régiók vonatkozásában, másrészt a 2018-as ESS felmérésből származó adatokkal való összevetésben. Ezen a ponton újfent érdemes felhívni a figyelmet arra a már fentebb nevesített módszertani korlátra, hogy a 2021-es adatfelvétel során alkalmazott nem valószínűségi, kényelmi mintavételből származó adatok 2018-as reprezentatív mintával történő összevetése korlátozott. Ugyanakkor alkalmasnak is tekinthető, azokból érvényes következtetések vonhatók le. Fontos

4. táblázat: A rekordszinten alkalmazott 10 és 30 km-es teljes súlyszámok minimális és maximális értékei az egyes alminták vonatkozásában

	HU		RO		RS		SK		UA	
	Min	Max	Min	Max	Min	Max	Min	Max	Min	Max
total_10_w	0,7805	1,7587	0,6930	5,0287	0,7909	2,4018	0,7835	1,9530	0,6902	7,2612
total_30_w	0,7889	1,7679	0,6966	5,0500	0,7873	2,3639	0,7909	1,9913	0,7073	7,2561

Forrás: saját szerkesztés

észrevenni ugyanis, hogy a 2021-es adatfelvételnél jobb és a 2018-as ESS felmérés eredményeihez illeszkedő munka a vizsgált régióra és a vizsgált időszakra vonatkozóan nem létezik.

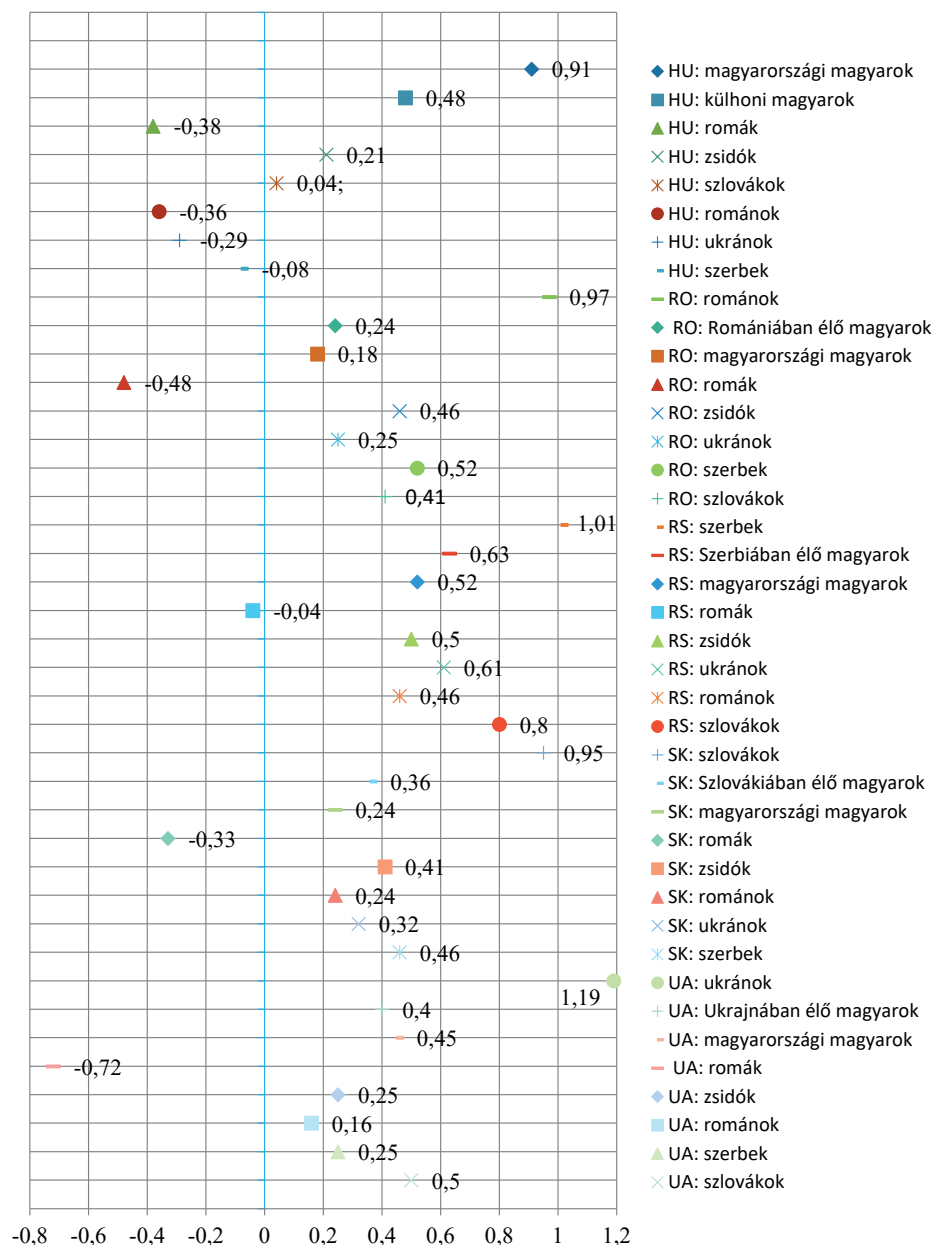
5. Elemzés

A munka a társadalmi bizalom szintjét elsődlegesen az államalkotó nemzetiségeknek a más nemzetiségekhez fűződő előítéletei felől közelíti (teszi mindezt

egy -2 és +2 közötti ötfokú skálán, ahol a -2 az adott nemzetiséggel szembeni abszolút ellenszenvet, míg a +2 az abszolút rokonszenvet jelöli), ugyanis mint arról az irodalmi áttekintésben is szó volt, a nemzetiiségek egymással szembeni bizalmi foka az előítélet kontextusában is tetten érhető.

A nemzetiségekkel kapcsolatos rokonszenv és ellenszenv viszonyrendszerében (ld. 1. ábra) a leginkább rokonszenves csoportként minden vizsgált államban a többségi nemzetiségek jelentek meg,

1. ábra: A nemzetiségekkel kapcsolatos rokonszenv és ellenszenv egymáshoz viszonyított relatív erőssége; alminták szerinti bontásban (N=4611)



Forrás: saját szerkesztés

míg a leginkább ellenszenvesként a romák: +0,91, és +1,19, valamint -0,72 és -0,04 közötti értékekkel.⁵ A legnagyobb szórás az ukrán (a romák és az ukránok közötti 1,91 pontnyi eltéréssel), a legkisebb a szerb almintában volt (1,05 pontnyi eltérés a romák és a szerbek között). Az államalkotó nemzetek közül a legellenszenvesebbnek a román, míg a legrokonszenvesebbnek a szlovák nemzetiségűek bizonyultak. A legtöbb nemzetiséggel szembeni ellenszenv a magyar al minta esetén volt azonosítható (összesen négy esetben: a romákkal, a románokkal, az ukránokkal és a szerbekkel szemben), míg a legkevesebb nemzetiséggel szembeni a szerb al minta esetén (mindössze egy esetben). Mindez erősen kitűnik az alábbi, összesített átlageredményeket bemutató ábrából is (ld. 2. ábra). A magyar almintánál határozottan alacsonyabb átlagértékek azonosíthatók, mint a többi almintánál, mi több, pozitív átlagértékeket csak a magyarországi magyarok számításba történő beemelése esetében látni.

Hangsúlyos megállapítás, hogy kölcsönös ellenszenv figyelhető meg magyar–román és ellentétes irányú rokonszenv a magyar–ukrán nemzetiség

⁵ A romák negatív megítélése egy világszinten általános jelenség (Csepeli et al., 1998).

viszonylatban. Magyarországon a romániaiak, míg Romániában a magyarországi magyarok voltak ellenszenvesek, Ukrajnában a magyarországi magyarok rokonszenvesnek, Magyarországon az ukránok ellenszenvesnek bizonyultak. Szintén hangsúlyos, hogy a magyar nemzetiség esetében minden almintában rokonszenvesebbnek bizonyultak a külföldi magyarok a magyarországi magyaroknál. Ennek magyarázata visszavezethető arra, hogy azokról a magyarokról, akik helyben élnek, több és árnyaltabb információ áll rendelkezésre a nem magyar almintákban szereplő kitöltőknek, így róluk előítéletektől kevésbé terhelten, sztereotip és xenofób értékítéletektől mentesen tudnak véleményt alkotni (KOHUT-FERKI, 2018, BINDORFFER, 2006).

Összevetésben a 2018-as ESS adatokkal⁶ (ld. 3. ábra), érdekes megállapítások tehetők a nemzetiségek viszonyrendszerében.

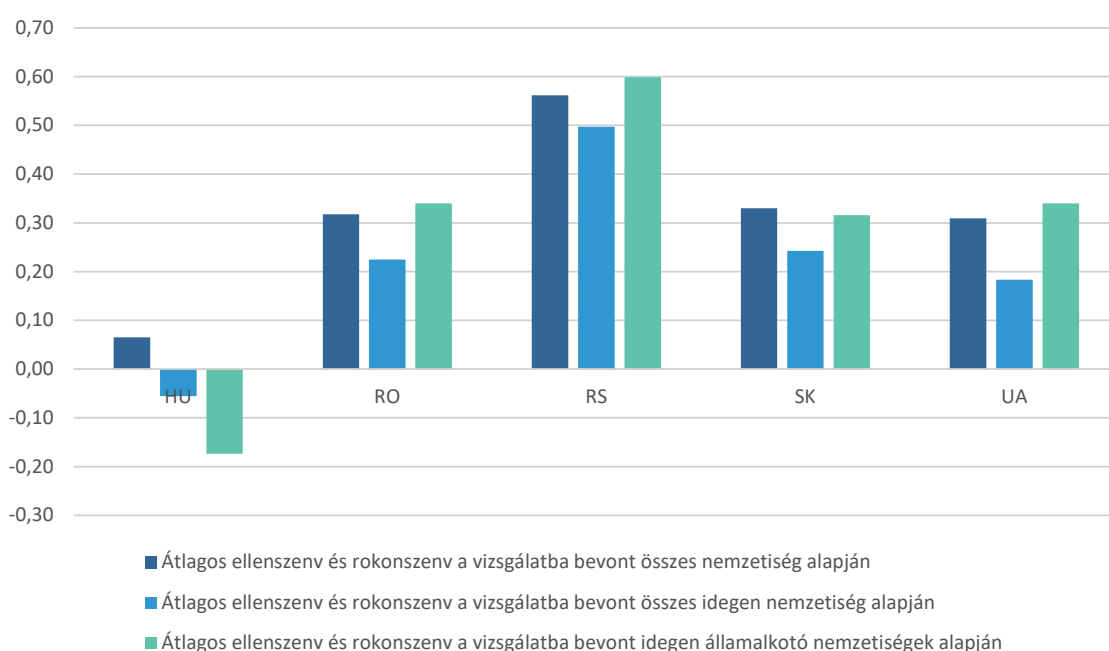
A segítőkészség⁷ és a korrektség⁸ témaköreiben a

⁶ Tekintettel arra, hogy a 2018-as ESS adatfelvételbe Szerbiát, Szlovákiát és Magyarországot vizsgálták, az összehasonlítást is csak három államról lehet tenni.

⁷ {...} az emberek többnyire csak magukkal törődnek (0) vagy leggyakrabban megpróbálnak segítőkészek lenni (10)

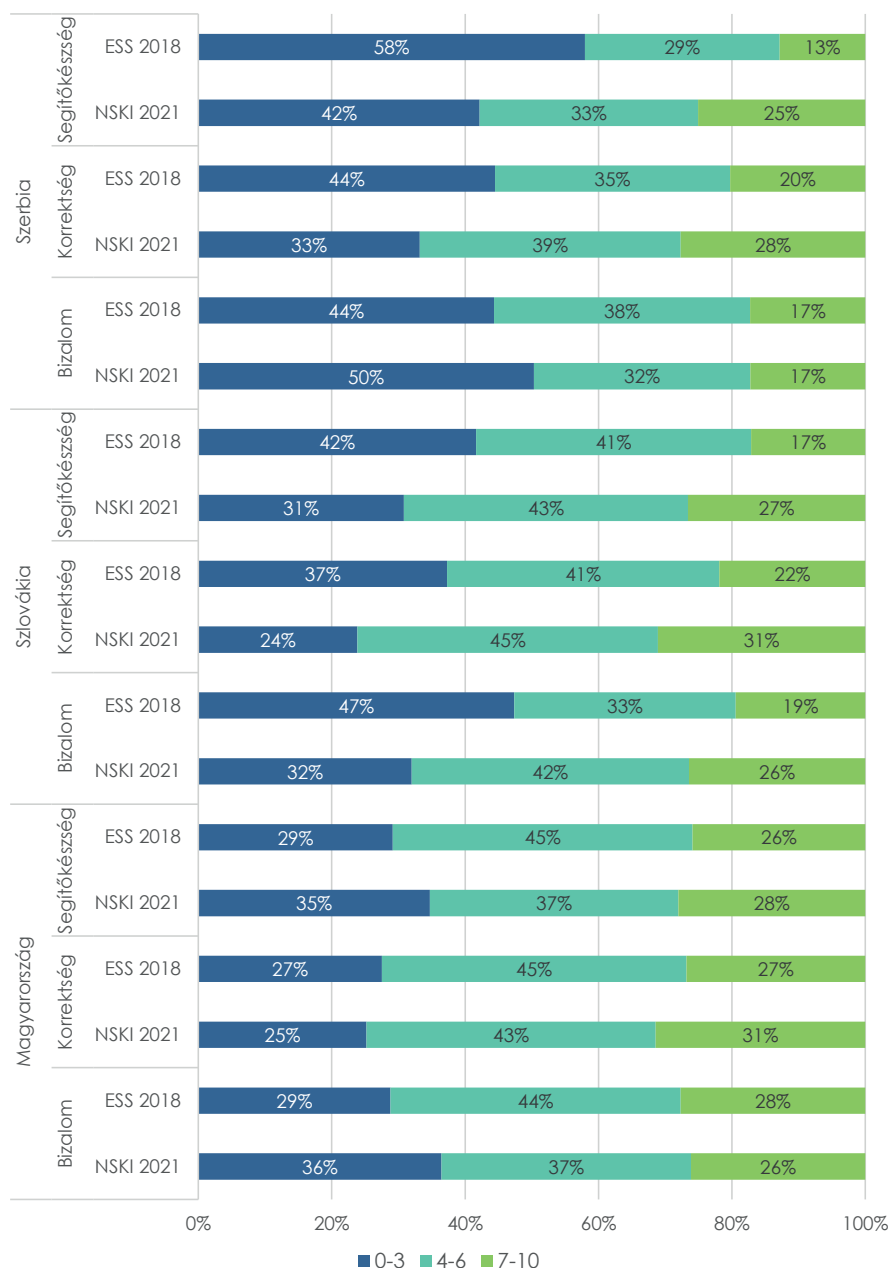
⁸ {...} a legtöbb ember megpróbálja kihasználni Önt (0) vagy megpróbál tisztességes maradni (10)

2. ábra: A nemzetiségekkel kapcsolatos átlagos rokonszenv és ellenszenv erőssége; alminták szerinti bontásban



Forrás: saját szerkesztés

3. ábra: Bizalom, segítőkészség és korrektség megítélésének összehasonlítása az ESS (2018) és az NSKI (2021) alapján



Megjegyzés

Elemzések: Segítőkészség: $N_{ESS:RS}=1264$, $N_{ESS:SK}=1081$, $N_{ESS:HU}=1660$, $N_{NSKI:RS}=931$, $N_{NSKI:SK}=763$, $N_{NSKI:HU}=994$; Korrektség: $N_{ESS:RS}=1261$, $N_{ESS:SK}=1076$, $N_{ESS:HU}=1651$, $N_{NSKI:RS}=931$, $N_{NSKI:SK}=789$, $N_{NSKI:HU}=995$; Bizalom: $N_{ESS:RS}=1265$, $N_{ESS:SK}=1080$, $N_{ESS:HU}=1659$, $N_{NSKI:RS}=931$, $N_{NSKI:SK}=761$, $N_{NSKI:HU}=997$.

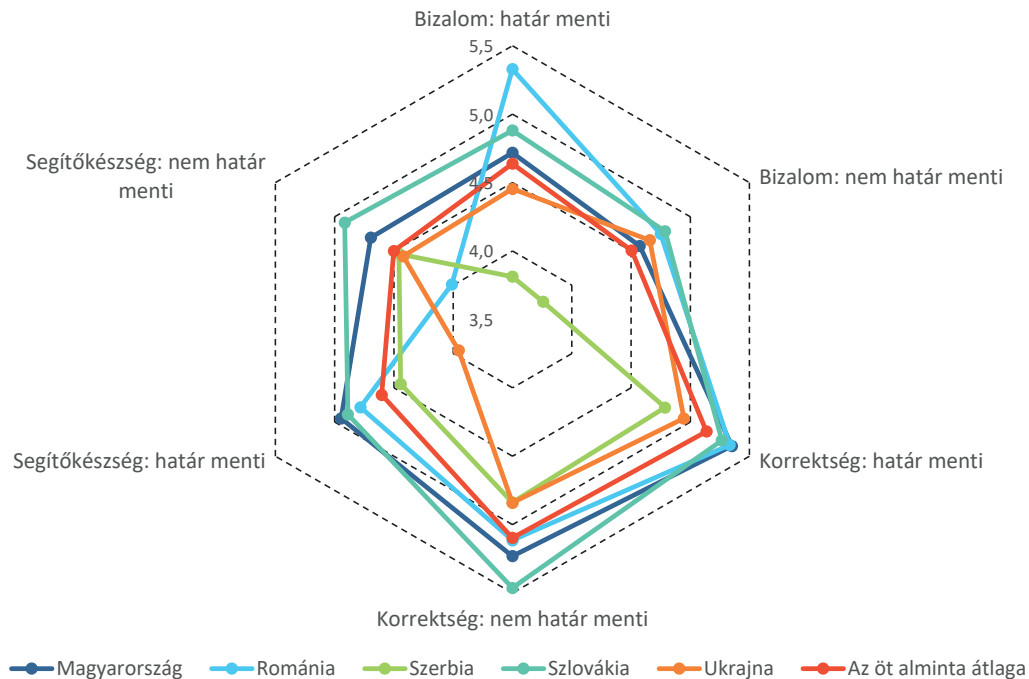
Forrás: saját szerkesztés

Covid19 időszakában rendre magasabb értékek azonosíthatók a korábbi eredményekhez képest. Az eredmények alapján a szerb, a szlovák és a magyar almintákban segítőkészebbnek és korrektebben vélték a kitöltők az embereket, ugyanakkor a bizalom⁹

⁹ {...} a legtöbb ember megbízható (10) vagy érdemes óvatosságnak lenni az idegenekkel (0).

esetében nem azonosítható egy ugyanilyen, mindhárom államra egységesen megmutatkozó pozitív irányú elmozdulás. Ugyanis míg a szlovák almintában az általános bizalom javult 2018 és 2021 között, a magyar és szerb eredmények romló tendenciát mutatnak. A Covid19-járvány magyarázatul szolgálhat ezekre az elmozdulásokra: a társadalmi

4. ábra: Bizalom, segítőkészség és korrektség megítélése határ menti és nem határ menti térségekben 2021-ben, alminták szerinti bontásban



Megjegyzés

Elemzések: Segítőkészség: *határ*: $N_{HU}=369, N_{RO}=157, N_{RS}=407, N_{SK}=528, N_{UA}=195$; *nem határ*: $N_{HU}=625, N_{RO}=417, N_{RS}=524, N_{SK}=235, N_{UA}=797$; Korrektség: *határ*: $N_{HU}=370, N_{RO}=157, N_{RS}=407, N_{SK}=551, N_{UA}=195$; *nem határ*: $N_{HU}=625, N_{RO}=418, N_{RS}=524, N_{SK}=238, N_{UA}=799$; Bizalom: *határ*: $N_{HU}=371, N_{RO}=157, N_{RS}=407, N_{SK}=532, N_{UA}=195$; *nem határ*: $N_{HU}=625, N_{RO}=418, N_{RS}=524, N_{SK}=229, N_{UA}=799$.

Forrás: saját szerkesztés

összefogás mértéke jellemzően nőtt, a segítőkészségnek és a korrektségnek egy magasabb szintje azonosítható. Az ESS eredményei alapján 2018-ban a segítőkészség szintjét Magyarországon értékelték a legjobbra, és 2021-ben is a magyar almintában volt a legkisebb a segítőkészséget alacsonynak és a legnagyobb a segítőkészséget magasnak gondolók aránya (29 és 26 százalékkal) szemben a szerb almin-ta 58 és 13, valamint a szlovák almin-ta 42 és 17 százalékaival.

A határ menti és nem határ menti dichotómia vo-natkozásában elsődlegesen kiemelendő, hogy a ha-tárok 30 kilométeres körzetében rendre magasabb volt a bizalom, korrektség és segítőkészség teljes minta által adott átlaga, mint amit a nem határ men-tén élők körében azonosítani lehetett (ld. 4. ábra). Az átlagos eltérés a bizalmi szint esetében volt a leg-magasabb (0,13 pont a határ menti és a nem határ menti értékek között). Ugyanakkor az egyes almin-

ták eredményei között határozott különbségek lát-szanak (ld. uo.).

A szerb almintában a bizalom kiugróan alacsony volt mind a határ mentén mind a belső régiókban mért értékek esetében (3,76 és 3,81), valamint a ro-mán almin-ta esetében egy kiugróan magas bizalmi érték volt azonosítható a határ menti térség vonat-kozásában (5,3). A többi esetben az átlag közelítette a teljes minta átlagát: határ mentén 4,4 és 4,9, míg nem határ mentén 4,5 és 4,8 közötti értékekkel. A se-gítőkészség vonatkozásában Szlovákiában, Magyar-országon és Szerbiában nem volt érdemi különbség a határ menti és a nem határ menti eredmények kö-zött. Ugyanakkor Romániában és Ukrajnában jelen-tős és ellentétes irányú különbség állt fent: a két al-min-tában a határ mentén és a belső régiókban mért érték 4,78 és 4,01 (román almin-ta), valamint 3,95 és 4,42 volt (ukrán almin-ta). Végül, ami a korrekt-séget illeti, ebben az esetben látható a legkevésbé

szignifikáns eltérés az alminták között (a teljes minta határ menti és nem határ menti átlagai közötti különbség 0,04 pont volt). Ugyanakkor az uniós tagországok esetében rendre valamivel magasabb értékek láthatók, mint a két nem uniós állam esetében.

6. Konklúzió

A munka célja a társadalmi bizalom határ menti és nem határ menti szintjének azonosítása volt öt közép- és kelet-európai államban, 2021-ben. A munka hipotéziseivel történő összevetés alapján nem jelenthető ki egyértelműen, hogy a társadalmakon belüli bizalom leírására használt ismérvekben egyértelmű pozitív irányú elmozdulás lenne azonosítható. Bár a segítőkészséggel és a korrektséggel kapcsolatban minden államban javult az ezekre vonatkozó társadalmi megítélés, a kifejezetten a bizalomra vonatkozó eredmények két almintában is negatív irányú elmozdulást mutatnak 2018 és 2021 között. Hasonlóan, a második feltételezés sem igazolható egyértelműen, ugyanis a társadalmi bizalom leírására használt ismérvek eredményeiben különbségek azonosíthatók az egyes alminták között. Ugyanakkor észre kell venni, hogy ezek az eredmények nem mutatnak egyértelműen szignifikáns különbséget sem az alminták között, sem a határ menti és nem határ menti dichotómiában.

Irodalom

Aassve, Arnstein; Guido Alfani; Francesco Gandolfi és Marco Le Moglie (2021). Epidemics and trust: The case of the Spanish Flu. *Health Economics*, 30 (4), pp. 840–857. DOI: <https://doi.org/10.1002/hec.4218>.

Adibifar, Karam (2016). Technology and Alienation in Modern-Day Societies. *International Journal of Social Science Studies*, 4 (9), pp. 61–68. DOI: <https://doi.org/10.11114/ijsss.v4i9.1797>.

Alesina, Alberto és Eliana La Ferrara (2000). Participation in Heterogeneous Communities. *The Quarterly Journal of Economics*, 115 (3), pp. 847–904. DOI: <https://doi.org/10.1162/003355300554935>.

Babbie, Earl (2008). *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassa Kiadó.

Baranyi Béla (1999). A „periféria perifériáján”. A határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Észak-

kelet-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 13 (4), pp. 17–44. DOI: <http://doi.org/10.17649/TET.13.4.542>.

Baranyi Béla (2004). Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. *Tér és Társadalom*, 18 (2), pp. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.18.2.942>.

Barrafrem, Kinga; Gustav Tinghög és Daniel Västfjäll (2021). Trust in the government increases financial well-being and general well-being during COVID-19. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 2021/31, pp. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2021.100514>.

Bindorffer Györgyi (2006). Sztereotipizáció az interneti kapcsolatokban. In Bakó Boglárka; Papp Richárd és Szarka László (szerk.), *Tér és Terep. Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák* (pp. 9–35). Budapest: Balassi Kiadó.

Bodor Ákos és Grünhut Zoltán (2015). Társadalmi rétegződés Magyarországon a bizalom mentén. *Századvég*, 20 (78), pp. 19–48.

Bol, Damien; Marco Giani; André Blais és Peter John Loewen (2020). The effect of COVID-19 lockdowns on political support: Some good news for democracy? *European Journal of Political Research*, 60 (2), pp. 497–505. DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12401>.

Boncz Imre (szerk.) (2015). *Kutatásmódszertani alapismeretek*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar.

Bourdieu, Pierre (1999). Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.), *A társadalmi rétegződés komponensei* (pp. 156–177). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

Buskó Tibor László (2014). Az államhatárok átjárhatóságáról – politikai földrajzi vázlat. *Acta Humana – Emberi Jogi Közlemények*, 2 (4), pp. 21–38.

Cook, Karen S. és Robin M. Cooper (2003). Experimental Studies of Cooperation, Trust, and Social Exchange. In Ostrom, Elinor és James Walker (eds.), *Trust and Reciprocity. Interdisciplinary Lessons from Experimental Research* (pp. 209–244). New York: Russell Sage Foundation.

Csepli György; Fábián Zoltán és Sik Endre (1998). Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás; Tóth István György és Vukovich György (szerk.), *Társadalmi riport 1998* (pp. 458–489). Budapest: TÁRKI.

Devine, Daniel; Jennifer Gaskell; Will Jennings és Gerry Stoker (2020). Trust and the Coronavirus Pandemic: What are the Consequences of and for Trust? An Early Review of the Literature. *Political Studies Review*, 19 (2), pp. 274–285. DOI: <https://doi.org/10.1177/1478929920948684>.

- Dudley, William (2019). Ukraine's decentralization reform. *SWP Working Papers*, 3 (1), pp. 1–34.
- Earle, Timothy C. (2009). Trust, Confidence, and the 2008 Global Financial Crisis. *Risk Analysis*, 29 (6), pp. 785–792. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1539-6924.2009.01230.x>.
- Ebert, Tara A. E. (2009). Facets of Trust in Relationships – A Literature Synthesis of Highly Ranked Trust Articles. *Journal of Business Market Management*, 3 (1), pp. 65–84. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12087-008-0034-9>.
- Éger György (1996a). Kettős tükörben. Etnikai preferenciák néhány közép-európai határtérségben. *Pro Minoritate*, 5 (3), pp. 95–106.
- Éger György (1996b). Gyepű vagy periféria? Néhány közép-európai határ menti térség hosszú távú demográfiai iránya. *Iskolakultúra: Pedagógusok Szakmai-tudományos Folyóirata*, 1996/9, pp. 34–37.
- Fiske, Susan T. (2017). Prejudices in Cultural Contexts: Shared Stereotypes (Gender, Age) Versus Variable Stereotypes (Race, Ethnicity, Religion). *Perspectives on Psychological Science*, 12 (5), pp. 791–799. DOI: <https://doi.org/10.1177/174569161770820>.
- Friedery Réka (2022). Pandémia és szabad mozgás: a Schengeni határ-ellenőrzési kódex és az uniós digitális COVID-igazolvány. In Gárdos-Orosz Fruzsina és Lőrincz Viktor Olivér (szerk.), *Jogi diagnózisok, II. A COVID-19-világjárvány hatásai a jogrendszerre* (pp. 235–250). Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet.
- Fukuyama, Francis (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Simons and Schuster.
- Genschel, Philipp és Markus Jachtenfuchs (2021). Post-functionalism reversed: solidarity and rebordering during the COVID-19 pandemic. *Journal of European Public Policy*, 28 (3), pp. 350–369. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501763.2021.1881588>.
- Giacometti, Alberto és Mari Wøien Meijer (2021). Closed borders and divided communities: status report and lessons from Covid-19 in cross-border areas. *Nordregio Report*, 2021/6, pp. 1–60. DOI: <http://doi.org/10.6027/R2021.6.1403-2503>.
- Goldstein, Daniel. A. N. és Johannes Wiedemann (2022). Who Do You Trust? The Consequences of Partisanship and Trust for Public Responsiveness to COVID-19 Orders. *Perspectives on Politics*, 20 (2), pp. 412–438. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1537592721000049>.
- Gülzau, Fabian (2021). A “New Normal” for the Schengen Area. When, Where and Why Member States Reintroduce Temporary Border Controls? *Journal of Borderlands Studies*, 38 (5), pp. 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1080/08865655.2021.1996260>.
- Haig, Christian Stirling; Habiba Ahmed; Henry Newton és Samuel Brannen (2020). *Covid-19 Reshapes the Future*, 28 July 2020, <https://www.csis.org/analysis/covid-19-reshapes-future>. Letöltés: 2024. 03. 06.
- Hajdú Zoltán (2020). *Államhatárok, perifériák, határvilágok a Kárpát-medence északkeleti szegletében a kétpólusú világ összeomlása után, az európai uniós csatlakozások előtt*. In Péti Márton; Schwarcz Gyöngyi és Ress Boglárka (szerk.), *Multidiszciplináris tanulmánykötet a Kárpát-medence és magyarságának egyes társadalmi, gazdasági, környezeti jelenségeiről és kihívásairól* (pp. 149–155). Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet.
- Hajdú Zoltán és Rácz Szilárd (2020). Államhatár-politikák az Európai Unióban és Magyarországon a globális koronavírus-válság kezdeti időszakában. *Tér és Társadalom*, 34 (2), pp. 202–210. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.34.2.3260>.
- Hardin, Russel (2006). *Trust*. Cambridge: Polity Press.
- Hardin, Russel (1991). Trusting persons, trusting institutions. In Richard J. Zeckhauser (eds.), *Strategy and Choice* (pp. 183–209). Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Henig, David és Daniel M. Knight (2023). Polycrisis: Prompts for an emerging worldview. *Anthropology Today*, 39 (2), pp. 3–6. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12793>.
- Herrero-Arias, Raquel; Gaby Ortiz-Barreda; Elżbieta Czapka és Esperanza Diaz (2022). The evolvement of trust in response to the COVID-19 pandemic among migrants in Norway. *International Journal for Equity in Health*, 21 (154), pp. 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12939-022-01747-9>.
- Jørgensen, Peter Søgaard; Raf E. V. Jansen; Daniel I. Avila Ortega; Lan Wang-Erlandsson; Jonathan F. Donges; Henrik Österblom; Per Olsson; Magnus Nyström; Steven J. Lade; Thomas Hahn; Carl Folke; Garry D. Peterson és Anne-Sophie Crépin (2023). Evolution of the polycrisis: Anthropocene traps that challenge global sustainability. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 379 (1893), pp. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1098/rstb.2022.0261>.
- Kohut-Ferki Julianna (2018). Empirikus találkozások és sztereotípiák párhuzamos együttélése a Beregdédán élők etnicitásban. *Erdélyi Társadalom*, 16 (2), pp. 93–107. DOI: <https://doi.org/10.17177/77171.218>.
- Kováts Gergely (2018). A sokszínű bizalom. *Educatio*, 27 (4), pp. 531–547. DOI: <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.001>.

Kye, Bongoh és Sun-Jae Hwang (2020). Social trust in the midst of pandemic crisis: Implications from COVID-19 of South Korea. *Research in Social Stratification and Mobility*, Vol. 68, pp. 1–5.

DOI: <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2020.100523>.

Lawrence, Michael; Scott Janzwood és Thomas Homer-Dixon (2022). What Is a Global Polycrisis? And how is it different from a systemic risk? *Cascade Institute*, Sept. 2022, <https://cascadeinstitute.org/wp-content/uploads/2022/04/What-is-a-global-polycrisis-v2.pdf>. Letöltés: 2024. 03. 06.

Lawrence, Michael; Thomas Homer-Dixon; Scott Janzwood; Johan Rockström; Ortwin Renn és Jonathan F. Donges (2024). Global polycrisis: the causal mechanisms of crisis entanglement. *Global Sustainability*, 7 (6), pp. 1–16. DOI: <https://doi.org/10.1017/sus.2024.1>.

Luhmann, Niklas (1988). Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. In Gambetta, Diego (eds.), *Trust*. Oxford: Blackwell.

McKay, Lawrence; Will Jennings és Gerry Stoker (2024). Social ties, trust and the geography of discontent. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2024 (17), pp. 17–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/cjres/rsad043>.

Megyesi Zoltán és Péti Márton (2022). Nemzetközi mobilitási magatartás és lehetséges járványhelyzeti jövője a Kárpát-medencei magyarság körében, 2020. *Területi Statisztika*, 62 (6), pp. 698–731. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS620604>.

Min, Jungwon (2020). Does social trust slow down or speed up the transmission of Covid-19? *PLoS One*, 15 (12), pp. 244–273. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0244273>.

Oppong, J. R.; R. G. Ironside és L. W. Kennedy (1988). Perceived Quality of Life in a Centre-Periphery Framework. *Social Indicators Research*, 20 (6), pp. 605–620. DOI: <https://doi.org/10.1007/bf03359560>.

Ostrom, Elinor (2003). Toward a Behavioral Theory Linking Trust, Reciprocity, and Reputation. In Ostrom, Elinor és James Walker (eds.), *Trust and Reciprocity. Interdisciplinary Lessons from Experimental Research* (pp. 19–79). New York: Russell Sage Foundation.

Ostrom, Elinor és James Walker (2003). *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons for Experimental Research*. New York: Russell Sage Foundation.

Péti Márton (2018). A magyarországi határkutatás három évtizede. Szakirodalmi áttekintés. *Tér és Társadalom*, 32 (3), pp. 3–19. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.32.3.3048>.

Péti Márton; Csata Zsombor; Schwarcz Gyöngyi és Borbély Mátyás (2021). Hogy élnek a magyarok? A Kárpát-medencei magyarság életminőségének átfogó vizsgálata. *Magyar Tudomány*, 182 (6), pp. 755–768. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.182.2021.6.4>.

Putnam, Robert (2000). *Bowling Alone*. New York: Simon and Schuster.

Putnam, Robert (1993). *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. New York: Basic Books.

Rothman, Robert A. (2005). Inequality and stratification: Race, class, and gender. Upper Saddle River, New York: Routledge.

Scott, James (2022). Hungarian Border Research as a reflection of European integration and regional transformation. *Tér és Társadalom*, 36 (3), pp. 28–46. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.36.3.3428>.

Seddig, Daniel; Dina Maskileysen; Eldad Davidov; Icek Ajzen és Peter Schmidt (2022). Correlates of COVID-19 vaccination intentions: Attitudes, institutional trust, fear, conspiracy beliefs, and vaccine skepticism, *Social Science & Medicine*, Vol. 302, pp. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.114981>.

Sernau, Scott R. (2012). *Global Problems: The Search for Equity, Peace, and Sustainability*. South Bend: Indiana University South Bend

Sik Endre (2012). *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest: Eötvös Kiadó.

Siryk, Zinovi; Nazarii Popadynets; Mykhaylo Pityulych; Olha Chakii; Inna Irtysheva; Olena Panukhnyk; Vasyl Hyk; Yana Fedotova; Yuliia Rohozian és Nataliia Lysyak (2021). Decentralization of Local Self-government under the Conditions of Administrative-territorial Reform in Ukraine. *Accounting*, 7 (4), pp. 781–790. DOI: <https://doi.org/10.5267/j.ac.2021.2.006>.

Sólyom, Andrea (2020). About the System of Prejudices among the Hungarian Youth in Romania, Slovakia, Serbia, and Ukraine. *Acta Univ. Sapientiae, Social Analysis*, 2020/10, pp. 27–55 DOI: <https://doi.org/10.2478/ausoc-2020-0002>.

Sztompka, Piotr (1999). *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sztompka, Piotr (1998). Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy. *European Journal of Social Theory*, 1 (1), pp. 19–32. DOI: <https://doi.org/10.1177/136843198001001003>.

Tonkiss, Frann (2009). Trust, confidence and economic crisis. *Intereconomics*, 44, pp. 196–202. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10272-009-0295-x>.

Udovychenko, Volodymyr; Anatoliy Melnychuk; Oleksiy

Gnatiuk és Pavlo Ostapenko (2017). Decentralization Reform in Ukraine: Assessment of the Chosen Transformation Model. *European Spatial Research and Policy*, 24 (1), pp. 23–40. DOI: <https://doi.org/10.1515/esrp-2017-0002>.

Welch, Michael R.; Roberto E. N. Rivera; Brian P. Conway; Jennifer Yonkoski; Paul M. Lupton és Russel Giancola (2005). Determinants and Consequences of Social Trust.

Sociological Inquiry, 75 (4), pp. 453–473.

DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.2005.00132.x>.

Yuan, Hang; Qinyi Long; Guanglv Huang; Liqin Huang és Siyang Luo (2022). Different roles of interpersonal trust and institutional trust in COVID-19 pandemic control. *Social Science & Medicine*, Vol. 293, pp. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114677>.

HORECZKI RÉKA

A közösség ereje a fejlesztéspolitikában. A társadalmi tőke megjelenési mintázatai a Kárpát-medence országában

Jelen tanulmány célja, hogy vázlatos áttekintést adjon a társadalmi tőke fejlesztéspolitikai változásairól és bemutassa a népességmegtartó képességre gyakorolt hatását ezen tőkefajtának, azaz a közösség összetartó erejének befolyásoló tényezőit a Kárpát-medence országában. A tanulmány első része a társadalmi tőke fogalom fejlesztéspolitikai értelmezési keretét vetíti elő, a második részben a vizsgált országok társadalmi tőkájére vetünk egy pillantást. Mivel a társadalmi tőke az alapja a gazdasági szereplők és a fejlesztéspolitika képviselői közötti – főként bizalmon alapuló – kapcsolatoknak, a szoros együttműködés komoly gazdasági előnyt jelent(ene) az adott térségnek. Ha ez hiányzik, azt nagyon nehéz fejleszteni, hiszen endogén tényező, viszont mindenképpen szükséges az okok feltárása és – amennyiben lehetséges – a változtatás. Mivel a magyar–magyar kapcsolatok az európai uniós támogatáspolitikai jobb kihasználtságát segíthetnék, a tanulmányt tekinthetjük egy olyan kérdőíves kutatás előkészítő munkájának, amely a Kárpát-medencében élő külhoni magyar népesség körében mérné és hasonlítaná össze a nemzetrészek közötti társadalmi tőkét (annak egyes elemeit) és hatását a közösség felépítésére és megtartására vonatkozóan, a forrásabszorpció vizsgálata érdekében.¹

¹ A tanulmány az NSKI Tudományos Alkotás 2023 pályázatra beadott azonos című kutatás keretében készült.

1. A társadalmi tőke szerepe a fejlesztéspolitikai fordulatban

Az ezredfordulón a társadalmi tőke a területi politika és a regionális gazdaságtan egyik kulcsfogalmává vált; mivel mind versenyképességi, mind helyi fejlesztési elemzésekben jól érvényesíthető; a lokalizált adottságok és relációk mérésére alkalmazható.

A Robert Putman féle „Bowling Alone” és az azt követően sorjában születő szakirodalmak nagy hatással voltak a fejlesztési koncepciókra világszerte. A társadalomtudományokban a neo-tocquevilliánus tézis (BERMAN, 1997) révén került a figyelem középpontjába: Robert Putnam (1993, 1995, 2000) és Francis Fukuyama (1995) azt állították, hogy az erős civil társadalommal, nagyfokú spontán társas készséggel bíró társadalmak stabilabb demokráciát és prosperálóbb gazdaságot tesznek lehetővé, míg a civil társadalmak gyengesége, a vállalatok közötti együttműködések és az innováció alacsonyabb mértéke kevésbé biztosít előnyös társadalmi környezetet a stabil demokrácia és a gazdasági prosperitás számára. Az elmélet iránti tudományos érdeklődéssel párhuzamosan a közéleti szereplők körében is bevett kategóriává vált a társadalmi tőke fogalma, ami alkalmat adott arra, hogy az Egyesült Államokban, ahol a fejlesztéspolitikának szűk mozgásteret van, a gyakorlati

életben is hatással bíró szemléletmóddá alakuljon ez a tőkefajta. Az amerikai do-it-yourself mentalitásnak mindenben megfelelő módon Robert Putnam, aki azonosította a társadalmi tőke erodálódását, személy szerint is kezdeményező szerepet vállalt a társadalmi tőke erősítését (is) célzó programok kialakításában, támogatásában. Kezdetben az Egyesült Államokban ezen mozgalomnak (Saguaro Seminar és Better Together) köszönhetően, valamint amiatt, hogy az angolszász területeken a fejlesztési szerveknél felismerték, hogy a társadalmi tőke erősítésére szükség van, melyben a helyi szereplők komoly részt vállalhatnak, a társadalmi tőke fejlesztése releváns szakpolitikai irány lett.

A társadalmi tőke első és talán legteljesebb fogalom-meghatározása a Világbankhoz (World Bank) köthető: „... az intézményekre, kapcsolatokra és normákra utal, amelyek adott társadalom társas interakcióinak mennyiségét és minőségét alakítják.” (WORLD BANK publikációk és GROOTAERT, 1999). A Világbank által megvalósított projektek és a megjelentetett tanulmányok alapján öt fő kategória képezhető a társadalmi tőke fogalma köré: 1) mint általánosságban jelen lévő társadalmi jelenség (GROOTAERT, 1998; AGRAWAL, 2003, FANTHORPE et al., 2014); 2) mint a bizalom, azaz a helyi kormányzásba vetett bizalom (EVANS et al., 2019); 3) mint a hátrányos helyzetű fiatalok vállalkozói attitűdjeire hatást gyakorló tényező (FIALHO LOPES, 2019); 4) a környezetvédelemmel kapcsolatos kérdések egyik alapköve mint az egyén attitűdjéhez, habitusához kapcsolódó tevékenység; 5) a harmadik világbeli országok, valamint a hátrányos helyzetű térségek jövőjével kapcsolatos faktor, amely képes a jólét felé mozdítani a társadalmat (GROOTAERT, 1999; HAMILTON et al. 2016; FÜZÉR et al., 2005). A Világbank a társadalmi tőkét a gazdaságfejlesztés egyfajta „csodafegyverének” tekintette (1999). Amennyiben endogén erőforrásként hivatkozunk ezt a tőkefajta, az OECD (2001) definícióját is alapul vehetjük: a csoportokon belüli vagy a csoportok közötti együttműködést elősegítő közös normákkal, értékekkel és megértéssel rendelkező hálózat. Hasonlóan fogalmaz Woolcock, aki szerint a társadalmi tőke azokat a normákat és hálózatokat jelenti, amelyek a kollektív cselekvést elősegítik (2001, 9).

A nagyobb nemzetközi szervezetekhez igazodva az Európai Unió is használja a társadalmi tőke fogalmát,

amelyet az európai integrációs folyamat egyik és máig fejlődő sarokkövei a fejlesztési együttműködések köré szervezett. Az Európai Bizottság megfogalmazása szerint a társadalmi tőke „... egy közösség vagy társadalom kooperációs és kollektív cselekvési képessége” (2005). Az Unióban a csatlakozások olyan területi egyenlőtlenségeket eredményeztek, amelyeknek kezelésére alakították ki a regionális politika eszközrendszerét. Számos társadalmi feszültséget kívántak azáltal megszüntetni, hogy növelték a szakpolitikák és a tényleges fejlesztések területi harmonizációját és tudatosan gyakoroltak hatást a folyamatokra. (HORVÁTH, 1998). A területfejlesztés Nyikos és társai (2017) megfogalmazása alapján a különböző tevékenységek térbeli megoszlására, térbeli változás indukálására irányul, emiatt alkalmas gazdaság- és társadalompolitikai szempontok érvényesítésére. Az Unió belső fejlesztési politikája a regionális politika, amely a pénzügyi szolidaritás egyik eszközévé vált, ezáltal a kohézió és a gazdasági integráció hajtómotorja. Az Európai Unió regionális politikája egy lentől felfelé és egyidejűleg fentről lefelé induló és ható folyamat, amelynek célja a közösség gazdasági és szociális összetartozásának erősítése és a fejlődés elősegítése (HORVÁTH, 1998). A fejlesztéspolitika fő célja a hátrányok és az elmarginalizáltság leküzdése, a látható és valódi változást generáló fejlesztések támogatása (Európai Bizottság sajtóközleményei alapján).

A 1260/1999/EK tanácsi rendelet 8. cikke értelmében „... az intézkedések nemcsak kiegészítik, hanem hozzá is járulnak a tagállamok megfelelő nemzeti lépéseikhez”. A tagállamok a nemzeti és a fennálló uniós szabályozásnak megfelelően kijelölt regionális, helyi, valamint egyéb közigazgatási hatóságok, gazdasági és szociális partnerek, valamint minden illetékes szerv bevonásával széles körű és hatékony társulást hoznak létre, figyelembe véve a nemek közötti esélyegyenlőség és a fenntartható fejlődés horizontális szempontjainak érvényesítését.

A regionális fejlődés vizsgálata kiemelt figyelmet fordít a társadalmi tőke egyes tényezőinek egymásra hatása és a fejlesztési alternatívák során a civil szerveződésekre. A civil kezdeményezések és a szervezetek a területfejlesztési programok végrehajtásában játszanak döntő szerepet (FINTA és PÓLA, 2020; HORVÁTH, 2003), lehetőséget teremtve az alulról szer-

veződő kezdeményezések által létrejövő fejlesztési gyakorlatoknak, az együttműködés kialakulásának és megerősödésének az adott térségben (KOVÁCH, KUČEROVÁ és MEGYESI, 2005; CHEVALIER, MAUREL és PÓLA, 2015). A fejlesztéspolitikai dokumentumok előkészítésének szakaszában a társadalmi egyeztetések kiemelt fontosságúak. A demokratikus berendezkedésű államok működési alapja a képviseleti demokrácia rendszere, ahol behatárolt és korlátozott mértékű politikai beleszólás nyerhet teret (KULCSÁR, 1997). Megfigyelhetünk Unión belül felerősödő polgári igényeket, ez azt mutatja, hogy a választások közötti ún. köztes időkben is bele kívánnak szólni a közügyekbe, befolyásolni kívánják a róluk szóló döntéseket. A képviseleti formák mellett előtérbe kerültek a részvétel közvetlen esélyei. Az új öngazgatási koncepció a partnerség lett, amely hidat képez a kormányzati szervek, a gazdasági és a társadalmi szervezetek között. Amikor az EU-n belül a társadalmi tőke fejlesztéspolitikai vonatkozását vizsgáljuk, a dokumentumok több helyen inkább szétbontják és kisebb elemeit értelmezik a tőkefajtáknak: értékek, intézmények – helyi, regionális, nemzeti, nemzetközi viszonylat; identitás, hatalmi és egyéb más társas kapcsolatok, részvétel, társadalmi egyenlőtlenségek, bizalom valamilyen csoport vagy személy/intézmény iránt, kirekesztődés és kirekesztés. Ezen tőkeelemek általánosságban a középkelet-európai országok esetében nagyon hasonlóak, megfigyelhető ezeken belül egy város–vidék különbségtétel (BODOR, GRÜNHUT és HORECZKI, 2017).

2. A közösség-vezérelt fejlesztéspolitika

Az 1980-as évektől kezdődött Nyugat-Európában egy jelentős gazdasági szerkezetváltás, és a regionális gazdaságfejlesztésben szemléletváltás ment végbe (HORVÁTH, 1998). A korábbi felülről lefelé szerveződő programokat felváltotta a belső erőforrásokra építő ellentétes irányú helyi gazdaságfejlesztés gyakorlata (LENGYEL és DEÁK, 2002; MEZEI, 2007). A helyi gazdaságpolitika a lokális differenciák felerősödése révén tudott megerősödni és egységes álláspontot kifejezni, a helyi sajátosságokat a globalizmus folyamata egyre inkább felértékelte. Az alulról építkező stratégiakészítés folyamatának társadalmi folyamatnak kell lennie, ahol a szerep-

lők mobilizálása, aktivizálása a fő szempont (REISINGER, 2011). Az ilyen típusú fejlesztési modellek a szereplők hálózatára, együttműködésére épülnek, ezekben a helyi kulcsszereplők megtalálása az út a sikerességhez (HORECZKI és PÓLA, 2023; PÓLA, 2014). A társadalmi tőke vizsgálatok a közgazdasági és regionális gazdaságtani elemzésekben a gazdaság és társadalom kapcsolatrendszerének értelmezését is befolyásolhatják (PÓLA, 2014). Az Európai Unió leginkább célkitűzéseivel és prioritásaival összhangban álló, többéves nemzeti programokat támogat. Ezek közül a társadalmi tőke fogalmához és típusaihoz leginkább a városfejlesztési-városrehabilitációs és a helyi közösség-fejlesztés témájában működő helyi akciócsoportok állnak a legközelebb.

Az alulról jövő kezdeményezéseket fő prioritásként kezelő LEADER program úgy is felfogható, mint egy új szemléletmód az európai vidéki társadalmak számára. A módszer megjelenése és elterjedése egy olyan policy modellváltásként írható le, amelynek lényege, hogy a felülről vezérelt top down területfejlesztési politikát a helyi, endogén erőforrások feltárására és mobilizálására építő bottom up típusú fejlesztés váltja fel (FINTA, 2022; FINTA és HORECZKI, 2023; PÓLA, 2014). Ebben a folyamatban egyre nagyobb hangsúly helyeződik az immateriális tőkeelemekre, a gazdasági szereplők közötti kapcsolatokra, hálózatokra, a már többször említett társadalmi tőke tényezőire. A LEADER mozaikszó, a vidéki gazdaság fejlődésére, a különböző tevékenységek közötti szinergiák, az együttműködés fontosságára utal. Az EU fejlesztéspolitikájának fő áramába a 2007–2013-as költségvetési periódusban került be ez az 1991-ben induló sikeres kezdeményezés. A program sikerére számos hazai és EU-s példa megtalálható (KOVÁCS et al., 2011; FINTA, 2008; PÁMER et al., 2023).

A program a vidéki közösségek erejére építkezik, amely ha kompetens, szervezett és együttműködő, erős társadalmi tőkével rendelkezik; ezáltal a külső források hatékonyabb felhasználása is megvalósulhat. A társadalmi tőke így előfeltételként jelenik meg a vidékfejlesztés sikerében (Kis, 2006). Schucksmith (2002) kutatása a vidék problémáit tárta fel, olyan innovatív megoldásokat kívánt nyújtani, amelyek a toleranciára és a társadalmi tőke kapcsolatára helyezik a hangsúlyt. A kelet-közép-európai térségben több projekt valósult meg ennek szellemében,

amelynek tapasztalatai alapján, a LEADER programok a társadalmi tőke építését és a kirekesztés leépítését segítették elő. A marginalizálódott csoportok kevésbé voltak képesek részt venni a programokban, ha mégis, az külső befolyás eredménye volt. A területi identitás, a közösségépítés kezdeményezéseivel próbáltak választ találni arra a kérdésre, hogy a putnami kollektív értelemben vett társadalmi tőke (mint bizalom, norma, hálózat) átalakítható-e; ha igen olyan módon, hogy ne tegyen „szimbolikus erőszakot” a Bourdieu-i értelemben a marginalizált csoportok felé. Felismerve azt, hogy a domináns csoportok határozzák meg a területi azonosságokat, azaz a fejlődés, fenntarthatóság, és vidéki térség meghatározása is ezen csoportokhoz kapcsolódott. Emiatt a LEADER programokban ezt a tőkefajtát mint a társadalom osztatlan tulajdonát azonosították, amely magában foglalja a társadalmi kapcsolatok, a szervezett oktatás, az egyéni ízlés, és az egyéni társadalmi és kulturális tőke halmazát. A Kárpát-medence országaira az utóbbi húsz évben erőteljes diverzifikáció jellemző.

A koncentráció uniós alapelveiben a források, az erőfeszítések és a kiadások koncentrációja kerül a figyelem középpontjába. Társadalmi tőke szempontjából szerintem a források koncentrációja lehet érdekes: a strukturális alapok forrásainak nagy részét (a 2014–2020-as időszakban 70 %) a legszegényebb régiók-

szak eredménye, amely a hátrányos helyzetű térségekben élő emberek esetére különösen igaz. A rövid távú programok (az éves, öt éves ciklusok is rövid távnak tekinthetők) az egyéni társadalmi tőkére hatást gyakorolhatnak, lehet változásokat elérni, de a közösség számára ez mindenképpen hosszabb időszakot vesz igénybe (CAMAGNI, 2007; COCHRANE, 2007; SCHUCKSMITH, 2002). Az EU felzárkózást célzó politikáját 2006 után számos támadás érte, a régiók közötti fejlettségbeli különbségek a jelentős támogatások ellenére sem mérséklődtek az Európai Bizottság versenyképességi rangsorai alapján. Az országos adatsorokban erőteljes növekedés tapasztalható (1. táblázat), viszont regionális bontásban már jelentős különbségek vannak. Az országok között ki-egyenlítődés tapasztalható: Románia felzárkózott a Visegrádi Négyekhez, s ez az átlagérték 2022-re már Horvátországban is megfigyelhető. Az EU átlagához viszonyított GDP egy főre eső értékének vizsgálata során viszont az országok közötti kisimuló görbék a régiók tekintetében óriási különbségeket fednek el. Az első húsz (legjobb) és az utolsó húsz (legrosszabb) régió közötti különbségek megsokszorozódtak, ez Magyarországra és a környező régiókra kiemelten igaz (2. táblázat).

A területi kohéziót Camagni (2007) szerint nem jól értelmezi az Unió. Felveti, hogy egy minőségileg megfelelőbb mutatókészlettel mérhetőbbé válnának a különbségek: a minőségi jelzők soft elemei között határozza meg a többi között a közösségi társadalmi tőkét. Hasonló álláspontot fogalmazott meg Cochrane (2007), aki a régiók által bejárt egyedi fejlődési útra helyezte a hangsúlyt, a fejlesztéspolitikai beavatkozásokat épp ezért a helyi adottságokhoz igazítaná. A gazdasági fejlődés/fejlettség kizárólagosságán kívül felismerték, hogy a siker záloga a „legjobb gyakorlatok” használata, illetve az alulról építkező, intenzív és komplex szempontrendszerre kiterjedő együttműködés. A társadalmi problémák megoldásához a helyi adottságok figyelembe vétele és a helyi erőforrásokat (legyen az humán, kulturális stb.) felhasználó stratégiák szükségesek (LENGYEL, 2000). A vidéki társadalom problémáinak megoldása mellett a mindenkori fejlesztéspolitika elkötelezett a városi népesség gazdasági, társadalmi és környezeti életének, életminőségének javítása mellett. A városrehabilitációs intézkedéssorozat

1. táblázat: A GDP per fő alakulása Magyarországon és a szomszédos államokban, 2020–2022, %

Ország	EU=100%		
	2020	2021	2022
Ausztria	125	123	125
Szlovénia	89	90	92
Magyarország	74	75	77
Románia	73	74	77
Szlovákia	72	71	68
Horvátország	65	70	73
Szerbia	43	44	44

Forrás: Eurostat 2023a

ba és országokba tervezték összpontosítani. De mit is jelent ez pontosan? Putnam munkái azt mutatták meg, hogy a társadalmi tőke felépítése hosszú idő-

2. táblázat: Magyarország és a szomszédos országok regionális GDP-je*, 2010–2021, millió euróban NUTS2 szinten
(*2021. évi GDP alapján csökkenő sorrendben)

Terület	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021
Wien	78 130	81 982	84 750	91 942	97 153	99 673	95 385	101 961
Oberösterreich	49 592	53 979	57 137	60 754	66 135	68 000	65 816	69 994
Bucuresti - Ilfov	32 344	36 904	39 568	45 415	55 306	61 660	61 000	65 995
Niederösterreich	46 286	49 803	52 049	55 571	60 471	63 016	59 861	65 035
Budapest	37 747	38 134	39 282	41 828	49 360	54 789	51 001	56 514
Steiermark	37 576	40 956	42 711	45 543	48 774	50 900	49 015	51 595
Tirol	25 591	28 191	29 853	32 355	34 826	36 075	33 995	34 593
Nord-Vest	14 686	15 692	17 260	19 679	24 824	27 395	27 311	29 948
Salzburg	21 867	23 887	24 505	26 805	28 648	29 758	28 553	29 926
Západné Slovensko	21 625	23 716	24 153	25 028	27 195	29 304	28 848	29 840
Zahodna Slovenija	20 426	20 275	21 054	22 756	25 988	27 445	26 617	29 783
Bratislavský kraj	19 612	20 469	21 518	23 471	25 693	26 540	26 481	27 963
Centru	14 679	15 865	16 610	18 903	23 514	25 223	25 090	27 604
Sud - Muntenia	15 977	16 783	19 757	20 556	24 361	25 528	24 865	27 404
Nord-Est	13 726	14 270	15 281	16 916	21 513	23 632	23 810	26 093
Sud-Est	13 591	15 109	16 997	17 524	21 161	22 189	21 211	23 299
Kärnten	16 582	17 772	18 420	19 094	20 863	21 429	20 877	22 692
Vzhodna Slovenija	15 938	15 979	16 580	17 688	19 888	21 089	20 404	22 426
Vest	13 048	13 765	13 969	16 229	19 338	21 097	20 305	22 357
Beogradski region	n.a.	13 372	13 741	14 772	17 736	19 362	19 717	21 423
Východné Slovensko	13 637	15 025	15 717	16 804	19 335	19 803	19 904	21 028
Vorarlberg	13 444	14 584	15 861	17 060	19 307	18 952	18 440	20 717
Grad Zagreb	15 795	15 239	14 943	16 050	18 082	19 208	17 647	20 284
Stredné Slovensko	13 891	14 439	14 967	15 963	17 652	18 791	18 181	19 692
Sud-Vest Oltenia	10 074	10 824	10 974	12 156	15 895	17 298	16 740	18 406
Jadranska Hrvatska	14 432	14 144	14 136	15 250	17 041	17 785	15 133	17 934
Pest	10 794	10 238	11 034	11 971	13 947	15 290	14 717	16 987
Közép-Dunántúl	9 473	9 514	10 371	11 931	13 680	14 649	13 516	15 648
Észak-Alföld	9 418	9 758	10 217	11 003	13 036	13 919	13 439	14 757
Nyugat-Dunántúl	10 145	10 127	11 219	12 668	14 047	14 427	13 280	14 343
Dél-Alföld	8 706	8 995	9 747	10 691	12 639	13 365	12 835	13 972
Region Vojvodine	n.a.	9 151	9 715	9 820	11 111	11 757	11 985	13 743
Észak-Magyarország	7 137	7 107	7 898	9 044	10 834	11 157	10 659	12 156
Panonska Hrvatska	8 931	8 646	8 219	8 776	9 390	9 877	9 311	10 589
Region Sumadije i Zapadne Srbije	n.a.	6 409	7 054	7 148	7 960	8 473	8 553	9 973
Burgenland (AT)	6 698	7 365	7 737	8 352	8 961	9 228	8 958	9 498
Sjeverna Hrvatska	6 606	6 592	6 691	7 263	8 234	8 775	8 334	9 447
Dél-Dunántúl	6 351	6 374	6 497	7 119	8 513	8 930	8 379	9 381
Region Juzne i Istocne Srbije	n.a.	4 724	4 936	5 015	6 063	6 390	6 540	8 167

Forrás: Eurostat 2023b (n.a.=nincs adat)

fenntartható módon törekszik egy átfogó jövőkép megvalósítására (EURÓPAI BIZOTTSÁG, 1997). Az intézményközi partnerkapcsolatok és az integrált megközelítés elengedhetetlen szempontnak minősült (Soóki-Tóth, 2005). Az Európai Unió fejlesztéspolitikájában a *részvételi fordulat*² előbb a vidékfejlesztés, majd az összes helyi fejlesztéspolitikai beavatkozás

és uniós forrásfelhasználás alapelvevé vált. A helyi társadalmak társadalmi tőkéjére és egyéb erőforrásaira építő, a társadalmi tőke készleteket kifejezetten erősíteni törekvő LEADER, URBAN, illetve CLLD programok az Unió tagállamainak polgárai körében erősítik a társadalmi tőkét a célkitűzések szerint. A CLLD programokban tetten érhető a társadalmi tőke direkt továbbgyűrűző hatása.

² A participatory turn kifejezés tükörfordításaként használjuk.

Magyarországon az innovációs tevékenységhez kötődő – sok esetben hibásan – rögzült társadalmi értékek és attitűdök – úgymint a bizalom, az érvényesülési képesség, az állam szerepe – megnehezítik az együttműködési formák kibontakozását és a fejlesztéspolitikai intervenció sikerét (KELLER, 2010; TÓTH, 2009, 2010). A társadalmi értékek és attitűdök a közösségi fejlődésre és ezáltal a versenyképességre is hatást gyakorolnak (ORBÁN és SZÁNTÓ, 2005). A társadalmi tőke individuális és kollektív értelemben is hathat a rendszer működésére, ez alatt a hagyományok, a vallás, a közösségi értékek, a történelmi tényezők befolyását értjük. De mindezen tényezőkre a kormányzat csak korlátozott hatással bír.

A társadalmi tőke nemzetközi trendjei Magyarországon és a környező országokban is hamar megjelentek és beépültek a koncepciók révén a fejlesztések világába; a társadalmi tőke elemei megjelentek a különböző policykben, projekt leírásokban, törekvésekben. A területfejlesztési törvény lehetőséget teremtett az önkormányzati társulások létrehozására, amelyek a civil szerveződés egyik típusának tekinthetők. 2004-től kormányrendelet szabályozta a civil szervezetek döntéshozatali (helyi és térségi), érdekérvényesítési szándékait (NAGY, 2005). Több előcsatlakozási EU-s program része volt a társadalmi tőke, mint a PHARE, SAPARD, ISPE, melyek 1998-1999 környékén indulnak el (KOVÁCH, 2007). Az Európai Unióhoz való csatlakozás előtti I. és II. Nemzeti Fejlesztési Terv előmunkálatai során is felmerült többször a fogalom (FÜZÉR, 2005; FÜZÉR és MONOSTORI, 2012). Úgy tűnik a fejlesztéspolitikai dokumentumokból, hogy a társadalmi tőke gyakorlati használata iránti lelkesedés a 2008-as gazdasági világválság után megcsappant, ám ez nem jelenti azt, hogy el is tűnt volna. A városfejlesztések esetében napjainkig működik például a Máltai Szeretetszolgálat tevékenysége révén, melynek együttműködést és alulról jövő szerveződést serkentő volta abszolút a megkötő és összekötő társadalmi tőke erősítésére hivatott.

A társadalmi koncepció fejlesztéspolitikai beágyazódása az elmúlt években visszafogottabb mértékben jelenik meg mind nemzetközi, mind hazai viszonylatban. Nem lehet azonban a teljes eltűnésről beszélni, a gyakorlati példák sora (a Magyar Művelődési Intézet programjai, a Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács feladatai, a Közösségfejlesztők

Egyesülete és a Civil Kollégium Alapítvány szervezete) azt mutatja, hogy van még kimutatható hatása a társadalmi tőkének a fejlesztések világában. A fő különbség a korábbi társadalmi tőke megjelenések és a jelenlegiek között a szerveződés szintjein keresendő. Az alulról jövő kezdeményezések helyét átvették a felülről szerveződők, ebben a formában is megvalósulni látszik a koncentráció.

3. Társadalmi tőke jellemzők a Kárpát-medence országában

A társadalmi tőke vizsgálatok egyik kiemelt területe a bizalom és a multikulturális együttélés kapcsolata (BLALOCK, 1967; CHEONG et al., 2007; LEIGH, 2006; HOOGHE et al., 2008), ebben a vonatkozásban a magyarországi és a külföldi magyarság kapcsolatát még nem elemezték kellő mértékben. Érdekes eredményeket hozhat az, ha feltárássra kerülnek nemcsak Magyarország, hanem a szomszédos országok társadalmi tőkéjét befolyásoló egyes tényezők regionális és nemzeti szintű különbségei is. Ezt az eredményt mind a fejlesztéspolitikában, mind pedig a régiókat érintő társadalmi-gazdasági helyzetfeltáró javaslatoknál is fel tudnák használni.

A tanulmányban pár jellegzetes mutatóval kívánom szemléltetni az országos különbségeket és párhuzamosságokat, amelyek alapján a későbbiekben a regionális, illetve a nemzeti szintű vagy tömbmagyarság által lakott területek közötti eredményekkel összehasonlíthatóvá válnak a társadalmi tőke típusok. Primer adatfelvétellel (kérdőíves kutatással), vagy amennyiben nagyobb adatbázisok regionális adatai széles körben hozzáférhetővé válnak, pl. European Social Survey Erdély blokk, World Value Survey regionális és települési interjúválaszok, ezek adatainak felhasználásával lehet majd a tanulmányt tovább fejleszteni. A kiinduló hipotézisem, hogy a Kárpát-medencében található társadalmi tőke elemek tekintetében szoros korreláció fedezhető fel a magyarországi és a szomszédos országokban található magyar nemzetiségek között.

Az egyes területi egységek között a közösségi funkció mint a társadalmi tőkének az integráció és kohézió fenntartásában nyomon követhető eleme az egyik legfontosabb vizsgálati tényező. A bridging (összekötő) tőketípus esetében a kapcsolatok száma

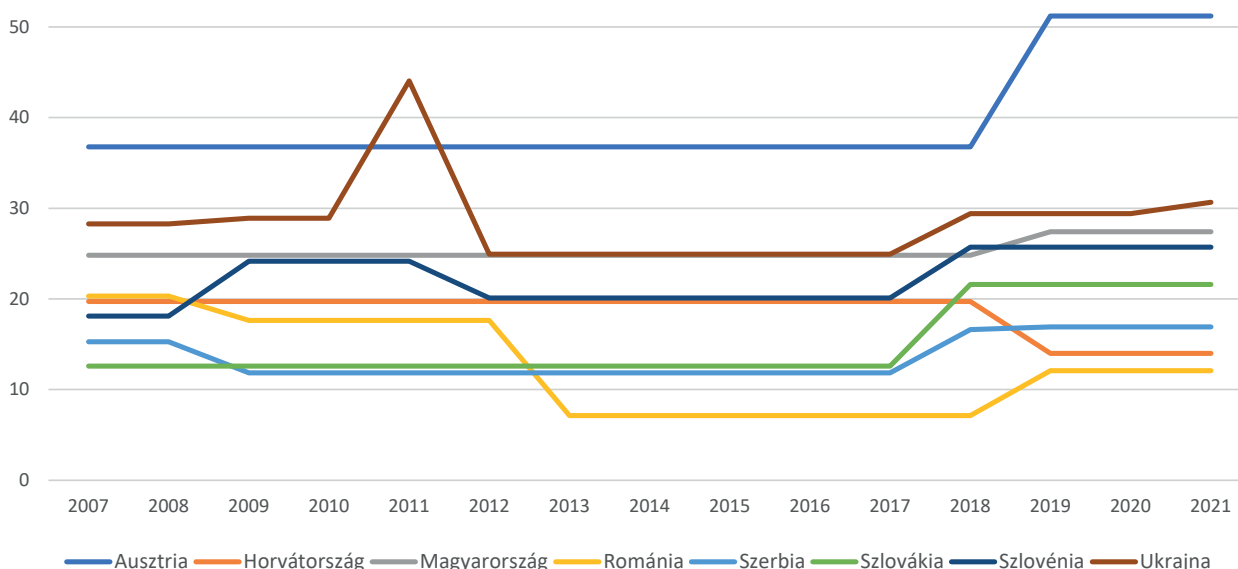
és minősége, a részvétel típusa valamilyen csoportosulásban, a mindennapi társas interakciók számítanak. A bonding (összetartó) tőketípuson belül elsősorban a szoros kapcsolatok intenzitása, a család, barátok, szomszédokkal kapcsolatos attitűdök és normák vizsgálata a döntő. Ezen erős kötelékek gazdaságilag is mérhetővé tehetők (amennyiben túl erősek ezek a család, barátok és céges kapcsolatok korrupcióhoz közeli állapotról beszélhetünk), a társadalmi tőkét anyagi tőkévé alakítják (HORECZKI, 2023). Az erős kötelékek a közösségek számára számos előnyt jelenthetnek (BODOR et al., 2019; FÜZÉR, 2015; KRAJNYÁK, 2019; PÁLNÉ KOVÁCS, 2014; WESTERN et al., 2005 alapján):

- a demokrácia fennmaradását, jobb struktúrákat a kormányzásban, a helyi önkormányzat területén;
 - erősebb és diverzebb civil társadalmat;
 - hatékonyabb együttműködést a gazdaság számos területén, ami a tranzakciós költségek csökkentését eredményezheti;
 - az információ áramlás javulását;
 - a humán tőke javuló hatékonyságát;
 - az innovációs készség emelkedését;
 - csökkenő előítéletet és növekvő tolerancia-szintet.
- Mindegyik hálózatot, kötést valamilyen szinten a

bizalom fogja össze. Emiatt hangsúlyozott vizsgálati elem az általánosított (embertársakba vetett) bizalom és az intézményi bizalom a társadalmi tőke tényezők elemzése során. Az általánosított bizalom Európán belül kelet-nyugat törést mutat: a jóllét, az anyagi biztonság erőteljes befolyásoló tényezője a bizalomnak (MEDVE-BÁLINT és BODA, 2016). Emiatt a szomszédos országok közül kiemelkedik Ausztria országos bizalom értéke; ugyanakkor a fent bemutatott GDP eredmények alapján meglepő Szlovákia alacsony értéke. A bizalom mértékének trendjei a vizsgált országokban nagyon hasonlóak, a választási hullámokhoz, egyes katasztrófákhoz, válságokhoz igazodnak. A 2008-as gazdasági és pénzügyi válság mind az intézményi, mind az általánosított bizalom értékeiben visszaesést, viszont a Covid-19 időszaka egyfajta stabilitást mutatott: visszaállt a válság előtti szintre a bizalom mértéke.

Az egyének számára egy közösséghez való tartozás mindig nagyobb választást generálhat, megnövelheti a bizalmat mind a társadalom, mind annak egyes intézményei között. Az egyének közösséghez való tartozása növeli a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális részvételüket. Ausztria – a térségben jelen lévő – igen magas általánosított bizalma

1. ábra: Az általánosított bizalom mértéke, 2007–2021, (a megkérdezettek %-ban)



Forrás: WVS összevont adatsorai alapján

előrevetíti azt, hogy a társadalmi tőke szempontjából azonosított további tényezői is magasabb értékeket (vagy helyezést) mutatnak. Tipikus példának tekinthető a parlamenti választásokon való részvétel, ahol az állampolgár közvetlenül fejezheti ki akaratát. Az utolsó választáson (országoként eltérő évben) a lakosság közel kétharmada megjelent Ausztrián kívül Magyarországon, Szlovéniában és Szlovákiában. A tömb déli, délkeleti országokban ezzel szemben a lakosok kevesebb mint fele élt ezen jogával.

A közösségek erejére vonatkozóan számos adatot találunk a civil aktivitásra, a civil szervezetek számára az adott országokon belül. A részvételt és a civil aktivitást együttesen megjelenítő adatsor azt mutatja, hogy az adott országban a legjobb becslés szerint milyen mértékben konzultálnak rendszeresen a főbb civil társadalmi szervezetekkel a politikai döntéshozók, hányan vesznek részt ezen szervezetekben, a nők is részt vehetnek-e, illetve hogy a pártokon belüli jelöltállítás a törvényhozásban decentralizált, vagy előválasztásokon keresztül történik. Az elmúlt harminc évben az index értéke rendkívül érzékenyen reagált a sokkokra, minél erőteljesebb változást észleltek a társadalom szövetében, a döntéshozók annál inkább bevonták a további folyamatokba a civil szervezeteket, az állampolgárokat.

Azt tapasztalhatjuk, hogy minden vizsgált ország esetében rendkívül erős a részvételi index, hasonlóan Európa többi országához. Ezt támasztják alá a szakirodalmi részben említett pozitív LEADER, CLLD és részvételi városfejlesztési tapasztalatok.

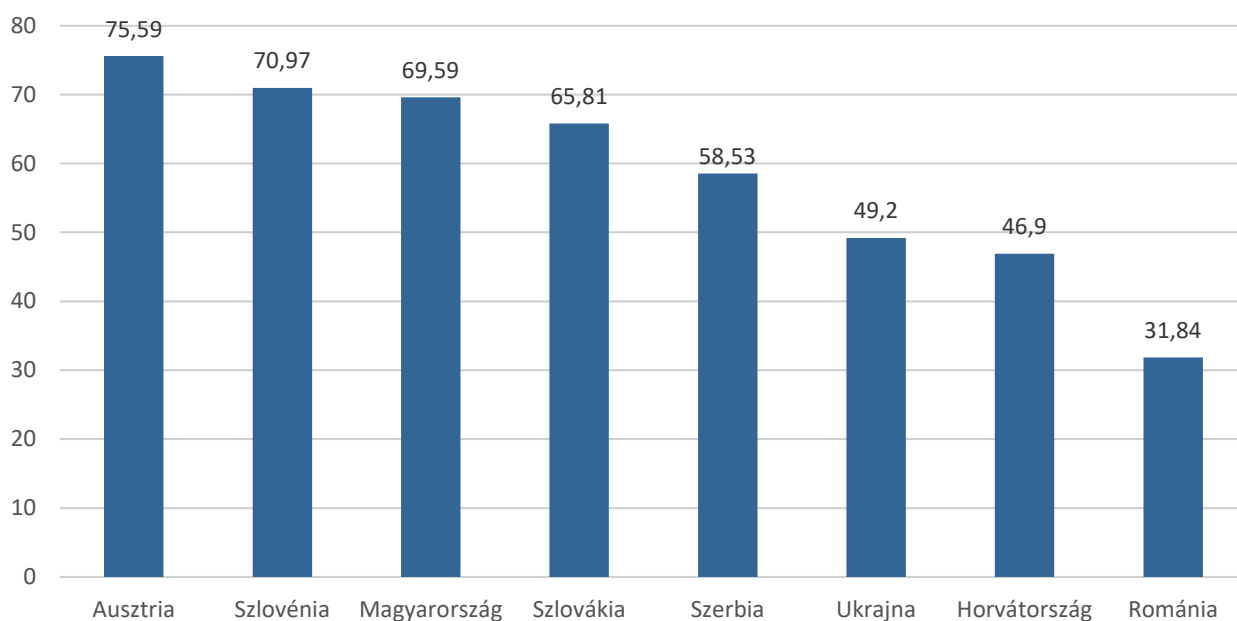
Ennek az indexnek egyfajta kontroll változója az intézményi bizalom azon komponense, amely a politikusokba vetett bizalmat vizsgálja. A pénzügyi-gazdasági válság hosszútávú hatása a bizalom ezen típusában is megmutatkozik, az állampolgárok megrendült bizalmát a közigazgatásba nehéz visszaállítani. Ausztria kivételével a görbék

3. táblázat: A civil társadalom részvételi indexe*

Ország	1992	2008	2022
Ausztria	0,96	0,93	0,88
Horvátország	0,53	0,74	0,72
Magyarország	0,82	0,8	0,52
Románia	0,6	0,73	0,67
Szlovákia	0,77	0,73	0,79
Szlovénia	0,83	0,85	0,81
Szerbia	0,18	0,71	0,58
Ukrajna	0,47	0,61	0,8

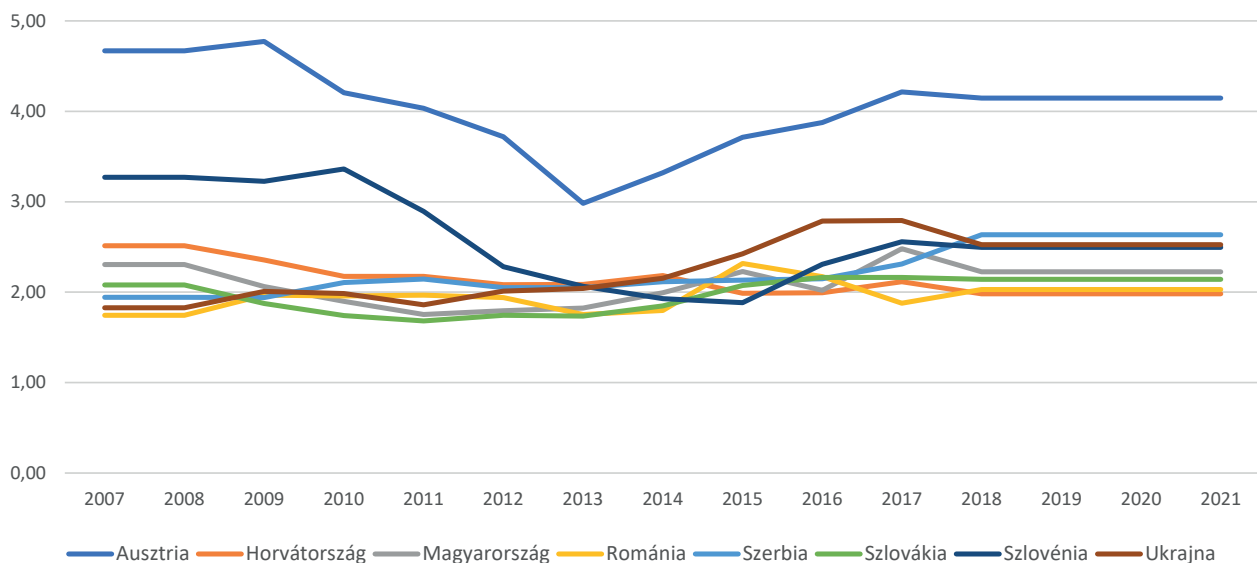
Forrás: V-Dem adatbázisa (*0-1 közötti érték)

2. ábra: Az utolsó parlamenti választásokon való részvétel aránya, 2018–2022, a választásra jogosultak arányában



Forrás: OWID, 2022

3. ábra: A politikusokba vetett bizalom átlagos értéke*. 2007–2021



Forrás: HDI alindex (*az 1-től 5-ig terjedő skálán megadható pontszámok átlagos, súlyozott értéke adja)

együtt mozognak, nagyon hasonló – átlagosan közepes – a politikusokba vetett bizalom mindegyik országban. A legalacsonyabb Horvátország és Románia esetében, Magyarország minden évben egy átlagosan köztes pozíciót foglalt el. Ez azt mutatja, hogy nem megfelelő a bizalom a politikusok felé, viszont egy-egy politikus irányába meglehetősen magas lehet a bizalom szintje.

A közösség erejét számos egyéb mutató is mérheti: 1) bizalom az egyéb intézményekben, civil szervezetekben: pl. a vallással kapcsolatban, a rendőrségben, az oktatásban, a helyi önkormányzatban; 2) nyitottság és tolerancia (SERC, 2002 és ONEX és BULLEN, 2000 tanulmányai alapján); 3) az informális kapcsolatok intenzitását (a WVS-ben található családra, barátokra vonatkozó kérdések alapján); 4) a biztonságérzet; 5) civil aktivitás; 6) közösségi megosztottság (KRISHNA és SHRADER, 1999 kutatásai alapján); 7) közösségi szellem (STONE és HUGHES, 2001 alapján) mutatók segítségével. A kutatás további fázisában a közösséget meghatározó társadalmi jellemzők együttes vizsgálata történik, ez a támogatáspolitikai két lezárt ciklusában megtalálható adatokkal kerül összevetésre. A nagyobb adatbázisokban található regionális adatokra vonatkozó adatkikérés után opcionálissá válik az egyes

magyarországi és külföldi magyarságra vonatkozó célzott vizsgálat is.

4. Konklúzió

A fejlesztéspolitikában mind tagállami, mind regionális viszonylatban gyakorta alkalmazzák hatékonyan a társadalmi tőke egyes elemeit. Amennyiben a társadalmi kötődéseket egyfajta előnyként azonosítjuk, a hálózatokat a társadalom töredezettségének, tagoltságának enyhítésére is használhatjuk. A Kárpát-medencében erre kiemelten szükség lenne. A meglévő (gazdasági, baráti, rokoni) kapcsolatok erősítése, újak létrehozása egyben a közösségek fennmaradásának kérdésévé is vált. A külföldi támogatáspolitikát kiegészítendő EU-s fejlesztéspolitika tevőlegesen is hozzájárulhatnak a magyarság egyben tartásához. Az alapvető normák és attitűdök erősítésével a magyar–magyar kapcsolatokat gazdasági és társadalmi előnyökké konfigurálhatók, a külföldi magyar részvétel elősegítésével.

A társadalom ezen soft elemeinek feltárása elősegítené a soknemzetiségben rejlő lehetőségek kibontakoztatását, mivel ez a sokszínűség egyszerre toleranciára és elfogadásra ösztönöz; ezáltal a gazdaságközvetítő (híd) szerepe is erősödne ezen

közösségeknek. Az informális hálózatok, kapcsolatok a fejlesztéspolitikában a közösségek erőforrásként azonosíthatók, általuk számos új alternatíva nyílhat meg a magyar nemzetrészek előtt.

Irodalom

Agrawal, Arun (2003). Community-driven development, social capital, and empowerment: conceptual and operational links. <http://documents.worldbank.org/curated/en/101971468779417221/Community-driven-development-social-capital-and-empowerment-conceptual-and-operational-links> Letöltés: 2019.10.10

Berman, Sheri (1997). Civil society and the collapse of the Weimar Republic. *World Politics*, 49 (3) pp. 401–429. <https://doi.org/10.1353/wp.1997.0008>

Blalock, Hubert (1967). *Toward a theory of minority-group relations*. New York: John Wiley.

Bodor Ákos, Grünhut Zoltán és Horeczki Réka (2017). Városi bizalmatlanság, vidéki bizalom. Esetleg fordítva? – A bizalom és a településtípus összefüggései Európában. *Területi Statisztika*, 57 (4), pp. 406–421.

Bodor Ákos, Füzér Katalin, Szerb László és Varga Attila (2019). A társadalmi tőke szerepe a magyarországi gyors növekedésű vállalatok innovációs tevékenységében. *Replika*, (111), pp. 9–22. <https://doi.org/10.32564/111.2>

Camagni, Roberto (2007). The rationale for territorial cohesion and the place of Territorial Development Policies in the European Model of Society. In Faludi, Andreas (ed.). *Territorial Cohesion and the European Model of Society* (pp. 129–144). Cambridge: Lincoln Institute of Land Policy.

Cheong, Pauline Hope, Edwards, Rosaling, Gouldbourne, Harry és Solomos, John (2007). Immigration, social cohesion and social capital: A critical review. *Critical Social Policy*, (27), pp. 24–49. <https://doi.org/10.1177/0261018307072206>

Chevalier, Pascal, Maurel, Marie-Claude és Póla, Péter (2015). Le programme LEADER en Hongrie, un pilotage de l'action publique sous contrôle. *Bulletin de la Societe Geographique de Liege*, 64, pp. 41–55.

Cochrane, Allan (2007). *Understanding urban policy. A critical approach*. Oxford: Blackwell. https://www.researchgate.net/publication/42792761_Understanding_Urban_Policy_A_Critical_Approach Letöltés: 2020.01.23.

Európai Bizottság (2003). *Partnership with the Cities. The URBAN Community Initiative*.

Evans, David K., Holtemeyer, Brian és Kosec, Katrina (2019). Cash transfers increase trust in local government.

World Development, (114) pp. 138–155. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.08.020>

Fanthorpe, Richard, Gabelle, Christopher C. és Laure, Alexandre H. (2014). *Growth poles program: political economy of social capital* (English). Washington, DC: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/857311468303549965/Growth-poles-program-political-economy-of-social-capital> Letöltés: 2020.01.23.

Fialho Lopes, Ana Paula (2019). *Disclosable Version of the ISR – Strengthening micro-entrepreneurship for disadvantaged youth – P144134 – Sequence No 11*. Washington, D.C.

Finta István (2008). A vidéki települések fejlesztési lehetőségei az ÚMVP és az ÚMFT tükrében. In Buday-Sántha Attila, Hegyi Judit és Rácz Szilárd (szerk.), *Önkormányzatok gazdálkodása – helyi fejlesztés* (pp. 416–423). Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.

Finta, István (2022). The impact of EU development policy on the governance capability of peripheral regions. *Eastern European Countryside*, 28, pp. 25–49. , 25. <https://doi.org/10.12775/eec.2022.002>

Finta István és Horeczki Réka (2023). Vidékfejlesztési programok jellegzetességei a periférius térségekben. *Tér és Társadalom*, 37 (3), pp. 53–76. <https://doi.org/10.17649/tet.37.3.3504>

Fukuyama, Francis (1995). *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.

Füzér Katalin, Gerő Márton, Sik Endre és Zongor Gábor (2005). *A társadalmi tőke növelésének lehetőségei fejlesztéspolitikai eszközökkel*. Fejlesztéspolitika társadalmi hatásai, 4. Budapest: TÁRKI.

Füzér Katalin és Monostori Judit (2012). Social capital, social exclusion and rehabilitation policy in the Hungarian urban context. In Gregory W. Streich and Joseph D. Lewandowski (ed.), *Urban Social Capital: Civil Society and City Life*. <https://doi.org/10.4324/9781315548708-9>

Füzér Katalin (2005). A társadalmi tőke szerepe a városrehabilitációban. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, 1 (1), pp. 5–17. <https://doi.org/10.15170/as.2005.1.1.1>

Füzér Katalin (2015). A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológiaelmélete. *Századvég*, 78 (4), pp. 5–16.

Grootaert, Christiaan (1998). *Social capital: the missing link?* Social Capital Initiative working paper series, 3. Washington, DC: The World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/902971468764409654/Social-capital-the-missing-link>

Grootaert, Christiaan (1999). *Social capital, household welfare, and poverty in Indonesia*. Local Level Institutions working paper 6. Washington: The World Bank. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-2148>

Hamilton, Kirk; Helliwell, John és Woolcock, Michael (2016). *Social capital, trust, and well-being in the evaluation of wealth*. Policy Research working paper; 7707. Washington: World Bank Group. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198803720.003.0012>

Hooghe, Marc, Reeskens, Tim, Stolle, Dietlind és Trappes, Ann (2008). Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe: A Cross-National Multilevel Study. *Comparative Political Studies*, 42 (2) pp. 198–223. <https://doi.org/10.1177/0010414008325286>

Horeczki Réka (2023). A társadalmi tőke a kisvárosok rejtett tartaléka? *CITY.HU – Várostudományi Szemle*, 3 (1), pp.79–93.

Horeczki Réka és Póla Péter (2023). Fejlesztési lehetőségek a periférián egy Baranya megyei felmérés tükrében. *Tér és társadalom*, 37 (3), pp. 77–97. <https://doi.org/10.17649/tet.37.3.3503>

Horváth Gyula (1998). *Európai Regionális Politika*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

Keller Tamás (2010). Magyarország helye a világ értékterképén. In Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.), *Társadalmi riport 2010* (pp. 227–253). Budapest: TÁRKI

Kis Krisztián (2006). A társadalmi tőke, mint a társadalomban fellelhető nem anyagi erőforrás. *Parola*, 1 (17), pp. 2–4.

Kovács Imre (2007). A fejlesztéspolitika projektjesítése és a projekt osztály – Hozzászólás a projektjesítés következményei vitához. *Szociológiai Szemle*, (3–4), pp. 214–222.

Kovács Imre, Kuczerová Eva és Megyesi Boldizsár (2005). Civil szervezetek az Európai területfejlesztésben. In Kovács Imre (szerk.), *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. Műhelytanulmányok, Digitális Archívum, 4 (pp. 109–139). Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete. <http://buster.mtapti.hu/mtapti/templates/mtcivil.pdf>

Kovács Imre és Megyesi Boldizsár (2018). A vidék harminc éve. A magyar vidék alakulása az erőforrások, a társadalmi tőke és fejlesztéspolitikai változásainak tükrében. *Erdélyi Társadalom*, 16 (1), pp. 83–104.

Kovács Dezső, Finta István és Póla Péter (2011). A LEADER program és az alulról építkező vidékfejlesztés néhány tapasztalata Magyarországon. *Gazdaság és Társadalom*, (3–4), pp. 81–108.

Krajnyák Emma (2019). A társadalmi tőke egyes elemeinek jelentősége a vidéki települések fejlődésében. *Comi-*

tatus Önkormányzati Szemle, (tavasz), pp. 16–23.

Krishna, Anirudh és Shrader, Elisabeth (1999). *Social capital assessment tool*. Conference paper at the Social Capital and Poverty Reduction – World Bank.

Kulcsár Kálmán (1997). Politikai rendszer és politikai kultúra. In Glatz Ferenc (szerk.), *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon* (pp. 11–31). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Leigh, Andrew (2006). Trust, inequality and ethnic heterogeneity. *Economic Record*, 82, pp. 268–280. <https://doi.org/10.2139/ssrn.539322>

Lengyel Imre és Deák Szabolcs (2002). Klaszter – a helyi gazdaságfejlesztés egyik sikeres eszköze. In Buzás Norbert és Lengyel Imre (szerk.), *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek*. Szeged: JatePress.

Lengyel Imre (2000). A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12, pp. 962–987.

Medve-Bálint Gergő és Boda Zsolt (2016). Az egyenlőtlenség és a jövedelem hatása az intézményi bizalomra. In Boda Zsolt (szerk.), *Bizalom és közpolitika. Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük? Tanulmányok* (pp. 23–54). Budapest: Argumentum – MTA TK Politikatudományi Intézet

Mezei Cecília (2007). A helyi gazdaságfejlesztés elméleti hátteréről. In Horváth M. Tamás (szerk.), *Piacok a főtéren. Helyi kormányzás és szolgáltatásszervezés* (pp. 121–159). Budapest: KSzK.

Nyikos Györgyi, Hajdu Szilvia, Kondor Zsuzsanna, Kondrik Kornél, Miklós-Molnár Marianna és Sódar Gabriella (2017). *Kohéziós politika 2014–2020 – Az EU belső fejlesztéspolitikája a jelen programozási időszakban*. Budapest: Nemzeti Közszerológiai Egyetem.

OECD (2001). Are trust and civic engagement declining in OECD countries? In *The well-being of nations: the role of human and social capital* (pp. 99–103). Paris: OECD.

Onyx, Jenny és Bullen, Paul (2000). Sources of social capital. In Winter, Ian (ed.), *Social capital and public policy in Australia* (pp. 105–135.). Melbourne: Australian Institute of Family Studies.

Orbán Annamária és Szántó Zoltán (2005). Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 3 (2), pp. 55–70. <https://doi.org/10.17177/77171.54>

Pálné Kovács Ilona (2014). *Jó kormányzás és decentralizáció*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Pámer Zoltán, Finta István, Horeczki Réka, Pénzár Árpád és Dombi Péter (2023). Területfejlesztési források fel-

használása Baranya megyében. *Tér és Társadalom*, 37 (3), pp. 98–118. <https://doi.org/10.17649/tet.37.3.3491>

Póla Péter (2014). Helyi erőforrások, vidékfejlesztési stratégiák. In Lukovics Miklós és Zuti Bence (szerk.), *A területi fejlődés dilemmái* (pp. 267–276.) Szeged: SZTE, Gazdaságtudományi Kar.

Putnam, Robert (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Putnam, Robert (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6 (1), pp. 65–78. <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>

Putnam, Robert (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.

Reisinger Adrienn (2011). A társadalmi részvétel és annak technikái. In Nárai Márta és Budai István (szerk.), *Közösségi munka – társadalmi bevonás – integráció: Szöveggyűjtemény* (pp. 171–185). Győr: Széchenyi István Egyetem.

SERC (2002). *Assessing Community Strength: A proposed set of indicators and measures*. Report for the Department of Family and Community Services, Social and Economic Research Centre, in Association with the Aboriginal Environments Research Centre. Brisbane: University of Queensland.

Shucksmith, Mark (2002). Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: perspectives from leader in the UK. *Sociologia Ruralis*, 40 (2), pp. 208–218. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00143>

Soóki-Tóth Gábor (2005). *Városrehabilitáció az Európai Unióban*. Elérés: <http://www.varosrehabilitacio.net/media/files/Varosrehabilitacio/varosrehabestarsadalmcikk/3So-kicikk.pdf> Letöltés: 2020.01.10

Stone, Wendy és Hughes, Jody (2001). *Families, Social capital an citizenship survey*. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.

Tóth István György (2009). *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságerzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. Budapest: TÁRKI

Tóth István György (2010). A társadalmi kohézió elemei: a bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségerzet. In Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.), *Társadalmi riport*. Budapest: TáRKi

Western, John; Stimson, Robert; Baum, Scott és van Gelcum, Yolanda (2005). Measuring community strength and social capital. *Regional Studies*, 39 (8), pp. 1095–1109. <https://doi.org/10.1080/00343400500328222>

Woolcock, Michael (2001). *The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes*. Paper Presented at the Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Well-Being, Ottawa. <https://scirp.org/reference/referencespapers.aspx?referenceid=1412346> Letöltés: 2020.01.10

Források

1260/1999/Európai Közösségi tanácsi rendelet 8. cikke <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002R2012&from=BG> Letöltés: 2020.01.10

CLLD programok leírása: https://enrd.ec.europa.eu/leader-clld_en Letöltés: 2023.01.10

Európai Bizottság sajtóközleményei: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-11-1184_hu.htm Letöltés: 2023.10.10.

Európai Bizottság (1997). Towards an urban agenda in the European Union. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/communic/pdf/urban/urban_197_en.pdf Letöltés: 2020.01.10.

Eurostat 2023a: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=GDP_per_capita_consumption_per_capita_and_price_level_indices#Relative_volumes_of_GDP_per_capita Letöltés: 2023.05.10.

Eurostat 2023b: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tgs00003/default/table?lang=en> Letöltés: 2023.05.10.

HDI=Human Development Index adattáblái. <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> Letöltés: 2023.05.10.

OWID=Our World in Data adatbázis. <https://ourworldindata.org/grapher/voter-turnout> Letöltés: 2023.05.15.

V-Dem adatbázis: <https://v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/> Letöltés: 2023.05.20.

World Bank (1999). What is Social Capital? Elérés: www.worldbank.org/poverty/scapital/whatsc.htm Letöltés: 2020.01.10.

World Bank publikációk. <http://documents.worldbank.org/curated/en/783131550162670105/Disclosable-Version-of-the-ISR-Strengthening-micro-entrepreneurship-for-disadvantaged-youth-P144134-Sequence-No-11> Letöltés: 2020.01.10.

WVS=World Value Survey. <https://www.worldvaluesurvey.org/WVSONline.jsp> Letöltés: 2023.05.20.

BALI JÁNOS

Az alföldi pásztorhagyományok továbbélése a magyarságképben

1. Bevezetés

Tanulmányomban egy nagymintás kérdőíves kutatás¹ eredményeit elemezve azt a kérdést járom körül, hogy a magyar néprajzi kutatásokban is felülreprezentált, a Magyar Alföldhöz köthető pásztorhagyományok milyen szerepet töltenek be a kortárs magyar nemzettudatban. A jelenlegi helyzet megértéséhez szükséges a témát – egy szakirodalmi elemzés alapján – a maga történetiségében is röviden áttekintenünk. A nemzeti identitás, a magyarságtudat több, egymásra ható dimenzióban értelmezhető. A legfontosabb kérdés, hogy mi magyarok hogyan

alkotunk képet magunkról (autosztereotípiák). Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy más népek és nemzetek hogyan alkotnak képet rólunk (heterosztereotípiák). S létezik egy harmadik dimenzió is, az első kettő keveréke, vagyis hogyan alkotunk képet magunkról „kifelé”, a külföldiek számára (nevezzük ezt exosztereotípiáknak), amelynek főbb terei a turizmus és az országimázs kampányok. A kérdőíves kutatás magyar nemzetiségű és identitású személyek véleményét mérte, ez elsősorban az autosztereotípiák kérdésköréhez kapcsolódik. Közvetve azonban a másik két dimenzió is nyomott hagyott a válaszokon. Különösen Magyarország 2004-es európai uniós csatlakozása tette lehetővé, hogy magyarok nagyobb tömegben utazzanak a világban, illetve külföldiek is nagyobb arányban érkezzenek Magyarországra. A megsokasodó találkozások biztosan közelítették egymáshoz a magyarságképeket, ezt a szóban forgó kutatás is több ponton igazolta.² Elöljáróban szól- ni kell a magyar népi kultúrán belül a paraszti és a

¹ A jelen kutatás előzményét Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, még Magyarország 2004-es Európai Unió csatlakozását megelőzően, az 1990-es évek második felében végzett „Magyarságszimbólumok” című kutatása jelentette. Ennek szakaszai: 1997: magyarországi reprezentatív minta, 1998: magyarországi reprezentatív értelmiségi minta, 1999: erdélyi értelmiségi minta, 2000–2001: interjúk szakasz. Az eredményekről a legérdekesebben a következő kötetben olvasható: Kapitány–Kapitány 2002. A kutatást, negyedszázadot követően, a Kapitány-házaspár kezdeményezésére, újragondolt formában megisméltük. Az empirikus (kérdőíves) kutatás a Nemzetstratégiai Kutatóintézet és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Néprajzi Intézetének együttműködésében valósulhatott meg. Egy pilot kutatási szakaszt követően a véglegesített kérdőívek lekérdezésére 2021. november–decemberben került sor. Ennek keretében 1003 fő, a magyarországi felnőttek reprezentatív mintája töltötte ki a kérdőbiztosok által megosztott kérdőíveket. Ezt egészítette ki egy 1500 fős Kárpát-medencei (magyarországi, szlovákiai, ukrainai, romániai és szerbiai) magyar értelmiségi minta, ők online kérdőívet töltöttek ki.

² A kutatási eredmények egyik, még nem publikált eredménye a táplálkozás területéről való. 1997-ben, az országos reprezentatív felmérésben a lángos a legmagyarosabbnak tartott ételek zárt kérdésében az utolsó helyen „végzett” kevesebb mint 1%-kal, addig 2021-ben már ugyanebben a körben 26%-ot, míg a Kárpát-medencei magyar értelmiség körében 42%-kal a 4. helyet szerezte meg (a gulyás, a halászlé és a töltött káposzta után)!

pásztorhagyományok elválasztásáról is. A paraszti hagyományok jelképes színtere a falu, amelynek belterületén a lakóházak és lakóudvarok, valamint a közösségi épületek (községháza, templom stb.) és az azokat összekötő közterek, utcák helyezkednek el. A falu belterületén túl, a határ jellemzően az agrárgazdasági tevékenységek színtere, itt helyezkednek el a szántók, a legelők, a rétek, a kertek és az erdő. A falusi népi kultúrát elsősorban a parasztok képviselték, akiktől elkülönültek a pásztorok, a nyájak őrzéséért, az állatok legeltetéséért, a jószágok hasznának feldolgozásáért felelős, szerződéssel alkalmazott személyek. Az alföldi pásztorhagyományok művészeti és tudományos reprezentációinak jellegzetes és jelképes színterei a nagy kiterjedésű pusztalegelők voltak, ahol a nyájakat – mindenekelőtt a lovat és a szarvasmarhát, másodsorban a juhot – külterjes módon tartották. Ez jellemzően egész vagy féléves, folyamatos legelőn tartózkodást jelentett mind az állat, mind a pásztora számára. A 19. század középső harmadában a magyar alföldi pusztaság és ezzel szoros összefüggésben az alföldi pásztorkultúra szimbolizációja már egyértelműen nemzeti jelleget kapott, melynek eredményeként a Magyar Alföld, a pusztaság mint táj(kép) és az alföldi pásztorhagyományok elemei beépültek a magyarság jelképtárába.

2. Az alföldi pásztorhagyományok tájtörténeti kontextusai

A Magyar Alföld pásztorhagyományainak „felfedezése”, jelképesítése, köztudatba kerülése elsősorban a 19. századra tehető. A folyamatnak európai párhuzamai voltak. A modern nemzetek Európájában a 19. században újraalkották az „idő” és a „tér” fogalmait. A német néprajzkutató, Hermann Bausinger ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a szülőföld és a honvágy kifejezések csak ebben a században nyertek a maihoz fogható értelmet, használatuk alkalmi és felületei (pl. népdalok) kiteljesedtek (BAUSINGER, 1995, 81. o.). Ebbe a folyamatba volt illeszthető a „nemzeti táj” megalkotása, szimbolizációja. Európában más nemzetek is megalkották saját „nemzeti tájait”, amelyeket esztétikai értékekkel ruháztak fel, s amelyekben a saját nemzetük lelkének, karakterének legegységesebb kifejeződését látták. Nem arról van tehát szó, hogy e tájakon élt volna az

adott nemzethez tartozók többsége, sőt, gyakran inkább a kevésbé sűrűn lakott tájak kaptak nemzeti karaktert. Ausztriához vagy Svájc³ (az Alpok vidéke) hasonlóan a Magyarországon nemzeti tájjá vált Magyar Alföld, azon belül is a pásztorok elsődleges színtere, a pusztaság a ritkábban lakott vidéket jelentette. Magyarországon a 19. században széles körben elterjedt az a nézet, miszerint „a legmagyarabb táj” az alföldi pusztaság, az „igaz magyar ember az alföldi ember”, s ez „ősidőktől fogva” így van. Az alföldi pusztaság az „igazi” magyar kultúra, áttételesen a magyar szabadságvágy, a keleti eredet és a keleti nomád történeti gyökerek szimbolikus kifejezője lett (BARNÁK, 2011). S hiába cáfolta meg a pusztaság „ősiségét” a 19–20. századi néprajzi és történeti kutatás, ez az elképzelés máig szívósan fennáll (ALBERT, 2006, 126. o.). Sokan – még a következőkben részletesebben is említett Gaál Sándor is – Attila leszármazottjait, a Kr.u. 9. század végének honfoglaló magyarjait látták a pusztán. Úgy tekintettek a tágas füves pusztákra, mint a magyarság ősfoglalkozásainak egyikének, a pásztorságnak évszázadok során állandó életformát biztosító közegére.

A különféle művészeti ágak közül elsőként a magyar irodalom szerepét kell kiemelni a pusztaság nemzeti reprezentációjában. Albert Réka kutatásai bebizonyították, hogy Petőfi Sándor líráját megelőzően már Gaál Sándor 1836-ban írt *Az Alföld képe* című művében vagy Eötvös József 1845-ös *A falu jegyzője* című művében megvalósult a nemzeti jelképpé válás. Gaál művében ellentétet állít fel a hegyvidék és a síkság között, a síksághoz a szabadság és a

³ A városi és más vidéken élő svájciaknak az Alpokhoz történő szimbolikus közeledése megdöbbentő méreteket öltött a 19–20. század fordulóján (könyvek, újságcikkek stb.). Megszületnek az „alpesi fajra” vonatkozó elméletek is. Ernest Bovet, a Zürich-i Egyetem professzora 1909-ben, a maga által szerkesztett újságban büszkén jelentette be, hogy „Homo alpinus”-hoz tartozik. „A mi függetlenségünk a hegyekben született, és a hegyek vezetnek még mindig a mi teljes életünket; megadják a jellegét és az egységét...” A táj kilépett a szűkebb kategorizálásból és nagyon gazdaggá vált különböző jelentésekben. Kifejez mély és általános törekvéseket, egyre több szimbolikus konnotációja van. A 20. századi földrajztudósok is nagy részt vállaltak a patriotikus-táji mítosz terjesztésének feladatából. Pl. Martonne, a francia földrajzi iskola képviselője írta 1931-ben: „Nincs a Konföderációnak egy olyan állampolgára, aki ne érezné magát a hegyek fiának.” A táj elemei közül talán a legfontosabb szimbólum a havasi gyopár, melyet már 1878-ban védetté nyilvánítottak. Feltehetően azért, mert ez a virág azért, hogy olyan kicsi és mégis kitartó egy ellenséges környezetben, megjeleníti Svájc lényegét, identitását. A nemzeti táj elemei védelemre szorulnak, melyek védelmét nagyon erősen meg is szervezik a nemzeti parkok és a tájvédelmi körzetek egymásutáni létesítésével. A Svájci Nemzeti Parkot például 1914-ben létesítették az Alpokban. (Albert, 1997, 25–30. o.)

tágasság élményét köti. Ez a szembeállítás később a nemzeti tájreprezentáció egyik legfontosabb eleme lesz, gondoljunk csak Petőfi Alföldről írt költeményének kezdő soraira. A nemzeti táj jellegzetes elemei is ebben a műben jelennek meg először mint sajátos magyar jelképek: tanya, nyáj, juhász, csikós, gémeskút, csárda és délibáb. A délibábnak Gaál különösen nagy jelentőséget tulajdonít: azt írja róla, hogy olyan egyedülálló jelenség, mint a magyar nép Európában. Hasonló tájleírást olvashatunk Eötvös Józsefnél. Itt is feltűnik a hegy és a sík összevetése, az író a végtelen rónaságot a tengerhez hasonlítja. A magyarságot megfelelteti a rónának, tőle származik a következő idézet is: „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!”. A tájat Gaálhoz hasonlóan nemzeti értékekkel ruházza fel, esztétizálja. A táji reprezentáció lényege, hogy a táj egyes elemei bizonyos tulajdonságokra utalnak, érzelmeket váltanak ki a szemlélőből. A pusztában ilyen érzelmek/érzetek például a szabadság, a

különösség, a végtelenség (részletesen: ALBERT, 1997, 2004). Mindeközben a külföldi nézőpont is hasonlóan alakult. Az alföldi csikós, betyár az 1820-as évektől vált Európában is egyre gyakrabban irodalmi hőssé. Nagy szerepe volt ebben a gyermek és ifjú éveit Magyarországon töltő Nikolaus Lenau (1802–1850) osztrák költő verseinek, melyekre Byron életunt, világfájdalmat képviselő költészete is hatással volt. Ezekben a magyar élet egzotikumai, mint a cigány, a csárda vagy a pusztai szerepelnek romantikus hangulatban. A Lenau-versekben olyanok olvashatóak, mint „nyargaló ménés”, „pusztai zivatar”, „csikósok ostopattintása”, „nádfedeleles tiszaparti kunyhó, ahol a betyár mulatozik”. Áthatják a verseket a harciasság, a mulatozó hajlam, a szabadságvágy mint nemzeti jellemvonások. Az így megszülető romantikus pusztaképek popularizálódása az 1840-es évek almanach és folyóirat-irodalmában következett be az alföldi életet megmutató életképek formájában (ALBERT, 1997; SINKÓ, 1989).

A másik művészeti ág, amely a Magyar Alföld, s azon belül a pusztai nemzeti reprezentációjában kiemelkedő szerepet játszott, a képzőművészet volt. A magyar kutatásban Sinkó Katalin munkássága a meghatározó. „Miként a beduin Arábia sivatagjain, úgy él a csikós a pusztán...” (Prónai Gábor, de ekkoriban mások is beduinhoz, gauchóhoz hasonlították a csikóst, pásztort). A képzőművészek már az 1840-es évektől orientális felfogásban ábrázolták az Alföldet, az ottani életet (SINKÓ, 1989). Ennek egyik legismertebb képviselője Théodore Valério (1819–1879) francia litográfus és festőművész volt, aki magyarországi utazásai alkalmával örököltette meg a hun fejedelem, „Attila leszármazottait”, vagyis a legelőn élő pásztorokat. Sinkó kutatásai igazolják, hogy Európában hogyan változott a festők és a kiadók érdeklődése a

1. kép: Valério magyar pásztort ábrázoló rajza 1853-ból „un Juhasz de la grande Kumanie” címmel



Forrás: <https://upload.wikimedia.org/>

⁴ Az Európában élő Attila-kép eltért a magyarországitól, ott a hunok lovaikhoz nőtt rútlények, akiknek az erkölcsről a leghalványabb sejtelmük sincs, a hunok pusztába kergetett varázslónők és faunok vagy más ördögi lények házasságából származnak. Ábrázolásokon ezért Attila is sokszor kecskeszakált visel. A pusztai pásztorok vonásai is ezt tükrözték a képi ábrázolásokban: fekete, faunt idéző, gondozatlan ábrázat, féktelen nyargalás, ostoporcsattogatás, kentaur-faj megjelölés. (Sinkó, 1989). Ezt a külföldiekben élő Attila-képet tágitotta ki időben Eckhardt Sándor. A középkortól folyamatosan meglévő, a vad, ember-evő szittyá és hun-magyarokról létező leírások és hiedelmek miatt a „Nyugati ember nem igen érti, mi dicsőséget lát a magyar ember abban, ha a nagy világpusztító Attila hunjaitól származtatja magát. Némely régi középkori történetíró, így különösen Ammianus Marcellinus oly gyűlöletes, vadállatias képet rajzolt a hunokról, hogy a művelt Nyugati szemében Attila lett a barbárság netovábbja, a Sátán szövetségese, az Antikrisztus.” (Eckhardt, 1939, 92. o.)

romantikus pusztaképek javára, amit több, az 1840–60-as évek táján Bécsben, Lipcsében, Párizsban megjelent, sokszorosított etnográfiai képsorozat bizonyít. Ide sorolható Valerio munkássága is, akinél a pusztá iránti érdeklődés egyértelműen tetten érhető (SINKÓ, 1989).

Az 1850–60-as évekre általánosan elfogadottá váltak a magyarországi közgondolkodásban a magyar puszták lakóinak pozitív karaktervonásai. Ennek magasabb művészi színvonalú megfogalmazását egyre szélesedő körben valósították meg a képzőművészek, elég csak Markó Károly, Lotz Károly, Munkácsy Mihály, Orlai Petrich Soma és Benczúr Gyula festményeire, Izsó Miklós szobraira vagy Petőfi Sándor verseire utalni. Egy érdekes történet világítja meg a magyar pusztához és pásztorokhoz köthető jelképtársítást ebben a korban. A Münchenben tanuló fiatal szobrászművész, Izsó Miklós (1831–1875) 1862-ben készítette leghíresebb művét, amelyet csak juhásznak nevezett, témája egy botjára támaszkodó pásztor, aki a nyáját nézi. Csak a közvélemény ragasztotta rá a „búsuló” jelzőt, nem véletlenül, mivel a búsongó magyar karakter általánosan elfogadott közhely lett a század közepe táján, részben az elbukó 1848–49-es magyar szabadságharc, s tábornokainak 1849. október 6-i osztrákok általi kivégzése nyomán.⁵

A pusztá-imázs a maga történeti kialakulása során sajátos utat tett meg: a 19. sz. első felében főképp költői, művészi képekből állt össze, majd feltűnt a különböző tudományos, etnográfiai és művészeti teóriák körében is, hogy végül mintegy megjelenjen a „hivatalosság” szintjén is. A 19. század második felében megrendezett világkiállításokon a magyar épített környezeti reprezentáció fontos eleme volt már a puszták vagy annak fontos építészeti tartozéka, a csárda. Bécsben, 1873-ban a magyar kiállítási tér legfőbb elemei, a csárda és az állatkiállításon felépített puszták nagy visszhangra találtak a sajtóban. Kritikus vagy elismerő hangon, de szinte minden országos lap megemlékezett róluk, leírást

2. kép: A „búsuló” juhász, Izsó Miklós szobra (1862)



Forrás: Magyar Nemzeti Galéria

közöltek gyakran metszet-illusztrációval. A csárda fotóját szuvenírként árulták, a világkiállítás legnépszerűbb, legfontosabb épületeiről összeállított leporellókon is megjelent fotója, illetve fametszetes képe. A külföldi sajtó, ha Magyarország világkiállítási jelenlétét kívánta bemutatni, szintén a csárdát ismertette. A pusztai romantika 1873-ra a magyar közgondolkodásban is elterjedt, ha nem is teljes mértékben elfogadott volt – a Bach-korszak utáni évek igen intenzíven nemzeti vonásokat hangsúlyozó és integráló időszaka fontos alakítója volt a magyar nemzeti önképnek. Szimbolikus kifejeződése annak is, ahogy a meghívott országok között kiállító Magyarország Ausztriától való történeti függetlenségét és államiságának szuverenitását saját, önálló kiállítási egységeinek külső megjelenítésével is hangsúlyozni kívánta (LACKNER, 2002, 435–436. o.).⁶

⁵ Ez a szűk két évtized, az 1849-től a magyar–osztrák kiegyezésig (1867) tartó időszak volt az, amikor a magyarság leginkább átélhette a „nemzethalál” képzetét. Nem véletlen, hogy a magyar történelmi festészet, a historizmus ekkor élte virágkorát, legfőbb témái pedig az adott történelmi tapasztalatokhoz igazodva a dicső, de reménytelen küzdelem és az önfeláldozás volt, mindezt pedig elsősorban a 16. századi törökök elleni küzdelem témáiban megfestve.

⁶ A csárda mint a magyar étterem már az 1867-es párizsi világkiállítás osztrák falujában is megjelent a galíciai, tirol, felsőausztriai parasztházak és Dréherék sörcsarnoka mellett. A csárda mint a magyar gasztronómia jelképe egyfajta tradícióvá válik a kiállítások történetében, valószínűleg nem minden esetben magyar működtetővel, az 1878-as Párizsi világkiállításán szintén jelen van, csakúgy, mint 1893-ban Chicagóban. (Lackner, 2002, 431. o.) A bécsi kiállítás alkalmával egy érdeklődő megállapította: „Érdekes képekben nincs itt hiány: a magyar, szürös, bundás kanásztól és gulyástól a beretvált képű angol farmerszolgáig minden nemzetet képviselve látunk”. (Idézi: Lackner, 2002, 434. o.)

A külföldiek szemében a 19. század második felében a magyar jelző végleg összekapcsolódott a Magyar Alföld pusztáival. Az autosztereotípiák és a heterosztereotípiák kiegészítette és erősítette egymást. A nyelvész és irodalomtörténész Eckhardt Sándor (1890–1969) *A magyarság külföldi arcképe* címmel tanulmányt írt a híres magyar esztétikustörténész, Szekfű Gyula által szerkesztett, Budapesten 1939-ben megjelent kötetébe (*Mi a magyar?*). Ebben a magyar puszták toposzának állandósulását mutatta be.⁷ A szerző megállapította, hogy van olyan példa, miszerint a külföldiek az egész országot egy nagy pusztának képzelik és írják le, s ebbe még azok is beletartoznak, akik a pannoni dombvidéket, az ország nyugati felét végig vonatozták.⁸

A 19. század második felében a magyarok pusztáról alkotott képe némiképp módosult. A 19–20. század fordulójának közeledtével az iparosodó országban és a lassan metropolisszá váló Budapesten a puszták szimbolikus jelentése megváltozott, és bár sosem volt vitatott „magyar” jellege, már nem „jeleníthette meg a magyarságot” a maga teljességében. Ettől kezdve a „pusztaisággal” való azonosulást nem tekinthetjük általánosan jellem-

⁷ „A német közönségben nagy sikere volt Lenau verseinek s így magyarszemlélete is elterjedt, hiszen érdekes, színes részleteiben megkapó képet adott rólunk és a szentimentális, érzelmes németek elé a teljesebb, szenvedélyesebb magyar lelket állította megbecsülendő példa gyanánt. Olyanféle jelenség ez, mint mikor Stendhal a szenvedélyes olaszt, Mérimée a féktelen spanyolt festi a kifinomodott francia társas kultúráról megcsömörödött. A magyar ettől kezdve a természet embere. Viszont valószínűleg a magyar romantika és Petőfi nyomát viseli a magyar feleséget vett De Gerando szép leírása a határtalan magyar síkságról, mely a magyaroknak oly kedves szabadság-szimbóluma. A pusztában laknak még ma is Árpád hosszú-bajuszú, sarkantyús bajtársai.” (Eckhardt, 1939, 116. o.)

⁸ „Előtte fekszik az Eucharisztikus Kongresszus belgáinak egy igen kedves, velünk melegen rokonszenvező kiadványa, ahol megírják, mekkora kő esett le a szívükről, mikor a szentgotthárdi állomásra befutott a vonat. „Utána elindul a vonat az óriási Pusztán keresztül, melyet viharos szél söpör végig és elcsigázva alszunk Székesfehérvárig, ahol a vonat 6 órakor meg áll.” S a szöveget kísérik szép hortobágyi felvételek, csikósokkal, ménesekkel s ezzel a szöveggel: „A Pusztá roppant nagy nyájainak őrei kísérik a kirándulókat”. Így látták az éjszakában a derék belgák a nagy magyar síkságot Szentgotthárd és Székesfehérvár között a kezükbe adott fotográfiák segítségével, de nem csoda, hisz minden külföldi tankönyvben Magyarország jellemző tája a „puszta” a maga félvad, lötenyésző népének emlegetésével. Nem egyben a Dunántúl is „puszta” megjelölést hordoz s a Dunapalota étlapján az angol tudós tisztelőre adott ebédnél ott díszleg a „Hungarian Cowboy” képe, amint egy remek magyar bikát tart szarvánál, háttérben a gémeskút, pihenő gulya; egy másik példányon a „Hungarian Csikós” pompázik cífraszűrben mint cowboy-kollegája. S tudjuk azt, hogy Debrecen városa jelentékény idegenforgalmat bonyolít le azzal, hogy az idegenek százainak bemutatja a Hortobágyot, mint a hamisítatlan magyar élet keresztmetszetét. Ugyanígy szemlélik elragadtatással Bugacot a Kecskemétre utazó idegenek százai.” (Eckhardt, 1939, 128. o.)

zőnek a nemzet tagjaira, bár a puszták mint szimbólum, tovább élt, de tartalma megváltozott. Például a költő Ady Endre (1877–1919) fellépésével a puszták szinonimájaként megjelenő „magyar ugar” az utófeudalizmus, vagyis az elmaradottság szimbólumává változott. (ALBERT, 1997, 49–53. o.) Mind ez a jelentésváltozás azonban csak korlátozottan hatott. A magyar Alföld, s azon belül is a puszták immár végérvényesen a magyar nemzeti identitás részévé, legfontosabb kifejező terévé vált. 1936-ban az író Móricz Zsigmond (1879–1942) *Komor ló* című novellájának utolsó két mondata így hangzik. „A Hortobágy alkonyodó éggel nevet. A Hortobágy ezeréves, millióéves gyönyörűséggel nevet a gyarló emberi fajaton.” Ugyanebben az évben jelent meg a novella adaptálásából a *Hortobágy* című fekete-fehér magyar játékfilm, melynek osztrák rendezője Georg Höllering volt. A film egy már letűnt világ, a magyar puszták, a pusztai emberek életmódjának egyetlen hiteles dokumentumaként, jórészt amatőr színészekkel, a pusztán élő emberek közreműködésével készült.

3. kép: A film hangulatát visszaadó, a legtöbbet hivatkozott képe⁹



Forrás: magyar.film.hu

Tanulmányunk terjedelmi keretét nagymértékben szétfeszítené, ha a pusztai pásztorhagyományok 20. századi szimbolizációs folyamatait a maga összetettségében ábrázolnánk. Ezért csupán néhány

⁹ Film.hu 2015. „Magánkalóz a filmdzsungelben” Szekfű András Georg Höllering a Hortobágy film rendezője című könyvéről. Június 16. <https://magyar.film.hu/filmhu/magazin/magankaloz-a-filmdzsungelben-hollering-szegfu-andras-hortobagy>

olyan csomópontot, témát emelünk ki, amelyet meghatározónak tartunk az alföldi pásztorhagyományok tovább élésében és revitalizációjában a 19–20. században.

Az első ilyen a magyar betyár alakja és megítélése. A magyar közfelfogásban a betyár az a – jellemzően pásztor foglalkozású –, a hatóságok által üldözött személy, aki bujdosásával, a gazdagok terhére elkövetett kihágásaival megteremti az igazi magyar nemzeti karaktert. Más szóval, az eredeti foglalkozása (pásztor), illetve a nagy népek (szlávok, germánok) tengerében állandó menekülésre és élet-halál harcra ítéltetett személy, aki e tekintetben képes megjeleníteni a magyar sorsot. A pedagógus és kultúrfilozófus Prohászka Lajos (1897–1963) 1936-ban megjelent könyvében, *A vándor és a bujdosó*-ban a magyarság nemzetkarakterét – szemben a némettel – a bujdosó alakjából vezette le, ami közvetlen összekapcsolást jelentett a betyár alakjával. Már a 19. században népszerűek voltak az úgynevezett betyárjátékok.¹⁰ A magyar betyár alakja, s közülük is a 19. század Magyar Alföldjéhez köthető Rózsa Sándor, maig kiemelkedő szerepet kap a közelmúlt és a kortárs magyarországi társadalom önreprezentációjában. A Magyar Televízió 1971-ben, *Rózsa Sándor* címen egy népszerű, 12 részes sorozatot vetített a betyár életéről, amit Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor a lovát ugratja* című, 1941-ben megjelent regénye ihletett. A modern design termékeként, a Folqa figurák egy-egy a magyarságra leginkább jellemzőnek tartott foglalkozáshoz és tevékenységhez kapcsolódnak. A figurák között találjuk a csikóst, a gulyást, a juhászt és külön a betyárt is.¹¹

4. kép: Folqa betyár, „az igazságos”, kezében a fokossal



Forrás: folqa.com/Betyar

A magyar futballválogatott szurkolói a magyar virtust jelképező híres betyár alakjával üzentek az ellenfél szurkolótáborának.¹²

5. kép: Rózsa Sándor volt a központi eleme a magyar szurkolói performance-nak 2023. október 14-én, a Magyarorszá–Szerbia EB-selejtező labdarúgó mérkőzésen



Forrás: vasarnap.hu

Az alföldi pásztorhagyományok a 20. századi hagyománytermelésre is hatottak. Ennek legismertebb példája egy osztrák képzőművész által készített rajz, amelyen egy csikós öt lovat fog össze, elől hármat, mögötte kettőt, s a csikós a hátsó két ló farán állva irányítja a Koch-ötöst, más néven pusztaötöst. A kép megihlette a híres, akkor Hortobágyon dolgozó lóidomár Lénárd Bélát, aki a gyakorlatban is megvalósította és a cirkuszművészet és a turizmus szolgálatába állította a témát.

¹⁰ A magyarországi népi színjátszás gyakori szereplője a betyár volt. Megjelent a farsangi, lakodalmi, fonóbeli és a betlehemes játékok egyes variánsaiban. A betyárjáték mint önálló dramatikus játék a szatmári, észak-kelet magyarországi falvakban farsangkor és a Nagy Magyar Alföldön lakodalomban fordult elő. A cselekmény a betyárok néphagyománybeli sorsának utolsó szakaszát ábrázolta, azt az eseményt, amikor utoljára mulattak, majd elfogták őket, vagyis a betyárok szinte minden esetben elbuktak. A betyárjátékban egyfajta társadalombírálat és ellenállás jelentkezett. A betyárjáték betyárnóta betétjein és romantikus szemléletén a népszínművek hatása érződött. A magyar betyárjáték kialakulása a 19. század első felére tehető. Különböző formái ismeretesek az ukrán, az orosz, a román és más közép- és kelet-európai nép hagyományában is. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/1-720.html>

¹¹ Folqa Collection. <http://www.folqa.com/>

¹² Vasárnap.hu 2023. Rózsa Sándorral fogadták a magyar szurkolók a szerb válogatottat – VIDEÓ. Október 15. <https://vasarnap.hu/2023/10/15/rozsasandorral-fogadtak-a-magyar-szurkolok-a-szerb-valogatottat-video/>

6. kép: Ludwig Koch 1928-ban megjelent, „A lovaglás megjelenése képekben” című sorozatának egy darabja



Forrás: [explorehungary.hu https://www.explorehungary.hu/wp-content/uploads/2021/02/Galopp_in_der_Manage.jpg](https://www.explorehungary.hu/wp-content/uploads/2021/02/Galopp_in_der_Manage.jpg)

7. kép: A „színpadra vitt” pásztorhagyomány 1958-ból

Forrás: [Kaisergalopp.blog.hu](https://kaisergalopp.blog.hu)



<https://m.blog.hu/ka/kaisergalopp/image/pusztatotos.jpg>

Magyarországon az ezredforduló után az alföldi pásztorhagyományok az „örökség-mozgalomban” is kiemelt szerepet kaptak. 2012-ben országos törvény alapozta meg a magyarság kiemelt értékeit összegyűjtő hungarikum mozgalom létrejöttét.

2023 év végéig összesen 89 érték került fel a nemzeti értékpíramis csúcsára, a hungarikumok gyűjteményébe, közülük több is közvetlenül kötődik az alföldi pásztorhagyományokhoz.¹³

8. kép: Nagy István agrárminiszter a VI. Szürkemarkarha Fesztiválon Harsányban, 2018. augusztus 11-én



Forrás: <https://drnagyistvan.hu/vi-szurkemarkarha-fesztival-harsany-kepgaleriaval/>

Miközben a 19–20. században a különféle módon intézményesült alföldi pásztorhagyományok elfogadottá és széles körben ismertté váltak a magyar nemzeti kultúra jelképrendszerében, a magyar néprajztudomány is igyekezett feltárni e hagyományok történetét és néprajzát. A 20. században ezeket a hagyományokat már egyre kevésbé lehetett empirikusan kutatni, sokkal fontosabbak lettek a történeti források az elemzésekben (BALOGH, 1943; BELLON, 1996; ECSEDI, 1914; GYÖRFFY, 1928; MADARASSY, 1912; TÁLASI, 1936). A magyar alföldi pásztorhagyományok esetében a magyar néprajzi kutatások legfőbb felismerése, hogy a közvélekedés szerinti „ősi” magyar hagyományok egy részéről kiderült, hogy közel sem olyan régiek, s inkább a 18–19. századi modernizáció termékei. Ez különösen az életmód bizonyos területeit, így az öltözködést és a táplálkozást érintette. Egy-egy konkrét kulturális elem, kiemelten a cifraszűr és a gulyás esetében monográfiák igazolták relatív fiatalságukat (GYÖRFFY, 1930.; KISBÁN, 1989).

¹³ Hungarikumok gyűjteménye. https://www.hungarikum.hu/sites/default/files/hungarikumok-lista_2023.10.17.pdf Letöltés: 2024. április 12. Idesorolható a magyar szürke szarvasmarha, a magyar pásztor- és vadászkutyafajták, a Hortobágyi Nemzeti Park – a Puszta, a magyar tanya, a karikás ostor, a magyar cifraszűr, a karcagi birkapörkölt és a magyar gulyásleves.

3. Az alföldi pásztorhagyományok napjaink magyarságtudatában. Egy kérdőíves kutatás eredményei

Már az 1997-es adatfelvétel idején a Kapitány-házaspár abból indult ki, hogy létezik egy, az alföldi pásztorhagyományok köré épülő „sztereotip” magyarságkép, amelynek főbb elemei a puszta, Tisza, gulyás, Petőfi, bő szárú gatyá, bajusz stb. Az eredmények ezt akkor nem igazolták, ennél összetettebb magyarságképeket lehetett azonosítani a válaszadóknál. Ettől függetlenül, már az 1997-es kutatásban is felülreprezentáltak voltak a Magyar Alföldhöz, s kiemelten a pusztához köthető pásztor-kultúra elemei. Az akkori kérdőíves kutatás kiegészült interjúkkal, s a kvalitatív vizsgálat eredményei is azt mutatták, a magyarsághoz leginkább köthető látványok (tájak és települések) sorában a puszta, a Hortobágy és a Magyar Alföld kiemelkedő említésszámot értek el (KAPITÁNY, 2002, 273. o.).

A gulyás, akárcsak 1997-ben, a 2022-es mintákon is az élen maradt. A gulyás – a magyarok és minden bizonnyal a külföldiek között is – a legmagyarosabb ételnek számít. Az étel magyarságszimbólummá válásának folyamatáról a korábban is hivatkozott kiváló történeti-néprajzi monográfia született (KISBÁN, 1989). A gulyás (szilaj marhapásztor) nem csupán nevében hordozza a foglalkozáshoz köthetőségét, hanem az ételkészítési eljárásban is. Míg a parasz-tok jellemzően a lakóházban, hagyományosan leginkább a kemencében készítették ételleiket, addig az „ősfoglalkozások” űzői, a pásztorok és a halászok jellemzően szabad ég alatt, nyílt tűz fölött, bográcsban tudtak főzni. Számukra a marha, a juh vagy a kifogott hal elkészítésének, vagyis a hús apró darabokra vágásának és megfőzésének nem kínálkozott alternatív módszere. A halászlé dobogós helye a magyaros ételek sorában a gulyáshoz hasonló szimbolizációs folyamat eredménye, hiszen az étel nevében itt sem az állat, hanem a foglalkozást végző neve

1. táblázat: Önnek mely ételek jutnak leginkább eszébe a magyarságról? Kérem, hogy a felsoroltak közül maximum 6-ot válasszon ki. Bázis: Magy. Repr. N=1003, Kárpát-mi Értel. N=1515

	Magyarországi reprezentatív (%)	Kárpát-medencei magyar értelmiség (%)
gulyás	62	59
töltött káposzta	60	55
halászlé	56	57
pörkölt	41	36
paprikás csirke	36	40
lecsó	34	28
rántott hús	33	12
disznótoros	32	35
húsleves	31	26
bableves	28	11
lángos	26	42
paprikás krumpli	23	17
túrós csusza	22	26
rétes	21	27
töltött paprika	19	12
dobostorta, somlói galuska	17	35
Gundel-palacsinta	15	17
kürtös kalács	10	26
mákos tészták	9	12
lebbencsleves	7	5

Megjegyzés

A táblázatokban szereplő adatok felvételére 2021 novemberében és decemberében került sor.

Forrás: NSKI

szerepel. Ugyanakkor a halász foglalkozás kevésbé vált magyarságszimbólummá a magyarok és a külföldiek szemében, mint a gulyás vagy a pásztor, így a gulyás elsőse nem megkérdőjelezhető. A kortárs gasztronómiában, a vendéglátóiparban is kihasználják a gulyás eredeti, bográcsban készített pásztorételének imázsát, különösen a külföldi vendégkörre számító éttermek kínálják mini bográcsban az ételt. A nemzeti táj kialakulásának szimbolizációs folyamatáról már korábban írtunk. A Hortobágy, a legismeretebb alföldi pusztá végzett a zárt kérdés válaszainak élén. A Hortobágy ismertsége a többi – a 21. században is turisztikai programokat kínáló – magyar alföldi pusztához (pl. Bugachoz vagy Apajhoz) képest némi magyarázatra szorul. Kiemelt szerepét részben saját mérete és az anyavárosának lakosságszáma jelenti. Hortobágy ugyanis évszázadokon keresztül Debrecen pusztája volt, mely jelenleg is – a főváros, Budapest után – a második legnépesebb magyarországi város, lakosságszáma meghaladja a 200 ezer főt. A nemzeti táj jelképtartalmát erősítette az a tény is, hogy a 20. század közepén a magyar állam egy olyan géncentrumot hozott létre, amely a 19–20. század során, a fajtaváltások következményeként háttérbe szoruló hagyományos magyar fajták megőrzésének szinte egyetlen helyszíne volt. Hortobágnak is köszönhető, hogy a 18–19. században még domináns sertésfajta, a mangalica, a marhaállományt meghatá-

rozó hortobágyi vagy magyar szürke, illetve a juhállományt a merinó elterjedéséig jellemző racka fennmaradhatott. A Hortobágyot Magyarországon 1973-ban, elsőként nyilvánították tájvédelmi körzetté, Nemzeti Parkká. 1999-ben pedig felkerült az UNESCO kulturális világörökségi helyszíneinek listájára. A Hortobágy nem csupán Magyarországon, hanem a nyugat-európai magyar diaszpóra-közösségekben is egyértelmű jelkép.¹⁴ Albert Réka és Zempléni András írta, hogy a „nemzeti identitásnak vagy mi-tudatnak egyik legjellegzetesebb vonása az öntápláló eszközök sokszínűsége és elképesztő kiterjedtsége az egyéni és társadalmi élet minden területére. Egy, a nem nemzeti társadalomban szocializált egyén számára nem kis meglepetést okozhat, hogy például – mint ahogyan fel van tüntetve a hortobágyi állandó kiállítás egyik feliratán – a „pusztai állatvilág is a magyar génörökség része”, tehát nemzetiesített, akár a csárda vagy maga a pusztá.” (ALBERT és ZEMPLÉNI, 2002). A Hortobágy kortárs magyarországi reprezentációját erősítik az épített környezet kiemelt elemei, mint az egy régi fahíd helyén, 1827 és 1933 között, klasszicista stílusban épített Kilenclyukú híd. Vagy annak szomszédságában, magát több mint 300 évesnek hirdető Hortobágyi

¹⁴ Brandt Patrícia 2009-ben, az ELTE néprajz szakos egyetemistájaként végzett kutatást a Franciaországban élő magyarok körében. Kéziratban maradt szemináriumi kutatása során kiderült, hogy a legmagyarosabb tájhoz a legtöbben szintén a Hortobágyot kötötték.

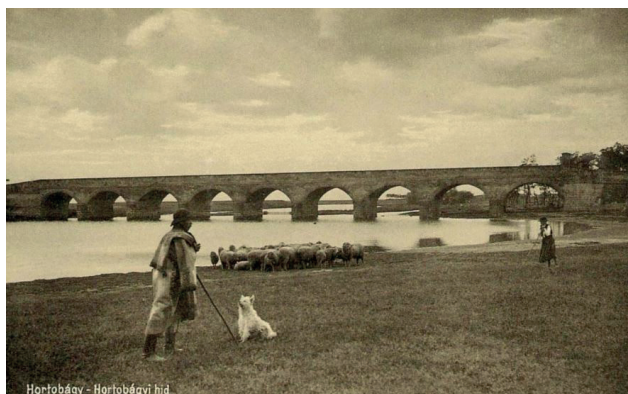
2. táblázat: Önnek mely domborzati vagy tájegység jut leginkább eszébe a magyarságról? Kérem, hogy a kártyán láthatók közül maximum 3-at válasszon ki. Bázis: Magy. Repr. N=1003

Magyarországi reprezentatív (%)	
Hortobágy	51
Badacsony, Balaton-felvidék	46
Duna-kanyar	44
Tokaj-Hegyalja	42
Nagy Magyar Alföld	26
Mátra–Fátra–Tátra (a „Hármashalom”)	21
Bakony	20
Kárpát-medence	14
Kárpátok	10
Pannon (dunántúli) dombvidék	9
Székelyföld	9
Hargita	6

Forrás: NSKI

csárda, ahol az étterem honlapja szerint „hagyományos pásztorételeinket és a pusztában termett alapanyagokból – szürke marhából, rackából, gyöngytyúkból, mangalicából, halakból – sütött-főzött ínyencségeket kínálunk, melyeket jóféle magyar pálinkákkal és borokkal kísérhet az utazó.”¹⁵ Hortobágy tehát egy olyan tájkép, mely szorosan kapcsolódik a magyar múlthoz, a magyar tájhoz, azon belül is az épített és a természeti környezethez, az élővilághoz is.

9. kép: A Kilenclyükú híd egy archív felvételen



Forrás: Itthonról haza. https://itthonrolhaza.hu/wp-content/uploads/2023/01/hor_4_lic.jpg

Az első három helyen végzett állatok mindegyike kötődik az alföldi pásztorhagyományokhoz. A puszták rangban legmagasabb presztízsű pásztorai a

¹⁵ Hortobágyi Csárda. <https://www.hortobagyicsarda.eu/>

méneseket (lónyájakat) legeltető csikósok és a gulyákat (marhanyájakat) felügyelő gulyások voltak. Ebből a szempontból érthető, hogy a rackajuh, az alföldi puszták szintén jellegzetes állata nem tudta megközelíteni a dobogósokat. A magyarok 9. század végi Kárpát-medencei megtelepedésének egyik legismertebb képi ábrázolása Feszty Árpád (1856–1914) magyar festőművészhez köthető, akinek monumentális, eredetileg 115 méter kerületű, 14,5 méter magas vásznat betöltő 1725 négyzetméteres festményét körkép formájában egy erre a célra épített Rotundában tárták a nyilvánosság elé 1894-ben. A festményen ábrázolt nagyállatok azóta a magyarságnak fontos elemei.

10. kép: Részlet Feszty Árpád „A magyarok bejövetele” című festményéről



Forrás: <https://upload.wikimedia.org/>

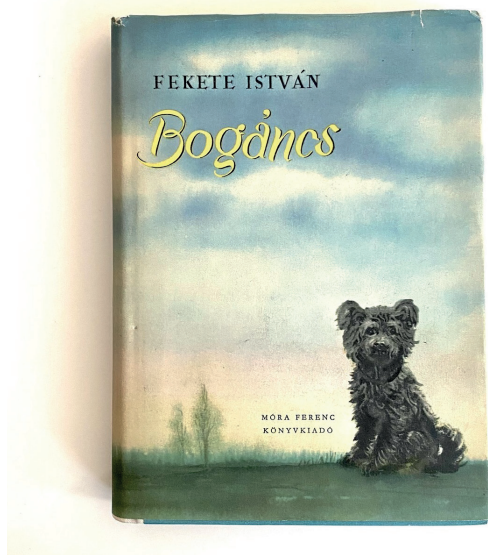
3. táblázat: Önnek mely állatok jutnak leginkább eszébe a magyarságról? Kérem, hogy a kártyán láthatók közül maximum 4-et válasszon ki. Bázis: magy. Repr. N=1003

Magyarországi reprezentatív (%)			
ló	53	tyúk	13
puli (pumi, mudi)	50	kacsa, liba	10
magyar szürke szarvasmarha	48	turul	8
magyar vizsla	44	galamb, gerle	7
kuvasz, komondor	31	pacsirta	6
magyar tarka szarvasmarha	29	(kerecsen)sólyom	5
mangalica	27	daru, gém, kócsag	4
rackajuh	18	túzok	4
fecske	17	fácán, fogoly, fűrj	3
gólya	16	gímszarvas	3

Forrás: NSKI

A puli (pumi, mudi) harmadik helye némi magyarozást igényel. A Magyarországon csak a 18. században megjelent kutyafajta (rokon fajták) eredetileg terelőkutyaként, a nyugatról bejövő merinói juhtartással együtt vált elterjedtté, így könnyű volt hozzákapcsolni a magyar pásztor kultúrához, a pusztákhoz. Jelképpé válásában fontos szerepet kapott az irodalom és a filmművészet. Különösen a magyar ifjúsági irodalom egyik legtöbbet olvasott alkotója, Fekete István (1900–1970), az 1957-től több kiadást is meglát Bogáncs című regénye következtében vált a kutyafajta magyarságszimbólummá. Az ezredfordulót követően pedig több magyarországi nemzetközi sporteseménynek lett ezért kabalafigurája.

11. kép: Fekete István: Bogáncs című regényének borítója



Forrás: <https://galeriasavaria.hu/>

12. kép: A 2006-os budapesti úszó EB kabalaállata



Forrás: <https://vastagbor.atlatszo.hu/wp-content/uploads/sites/3/2016/03/91000.jpg>

4. táblázat: Önnek mely építménytípusok, építészeti elemek jutnak leginkább eszébe a magyarságról? Kérem, hogy a felsoroltak közül maximum 3-at válasszon ki. Bázis: Magy. Repr. N=1003

Magyarországi reprezentatív (%)	
gémeskút	25
nád/zsúpfedelű parasztház	21
székelykapu	20
csárda	14
barokk kastély (pl. a fertődi Esterházy, a keszthelyi Festetics és a gödöllői Grassalkovich-kastély)	13
középkori várak, várromok	12
jurta	11
kazettás templommennyezetek	7
ámbitusos parasztkastély ház	5
falusi kockaház	4
barokk templomok	4
ácsolt harangláb	3
klasszicista kúria	2
városi panel	1

Forrás: NSKI

A gémeskút már a 19. században az alföldi puszták jellegzetes képi elemének számított. A csárdával együtt kiemelt építménytípusa, építészeti eleme maradt a magyarságnak. Ha kitágítjuk a horizontot, szembetűnő, hogy a pásztorhagyományok a paraszti-népi kultúrával kiegészítve mennyire központi szerepet játszanak a magyarságszimbólumok között, ez egyébként a kutatás más kérdéseire adott válaszokban is visszaköszön.

13. kép: id. Markó Károly: Magyar alföldi táj gémeskúttal, 1853



Forrás: Magyar Nemzeti Galéria

5. táblázat: Önnek mely eszközök, szerszámok, használati tárgyak jutnak leginkább az eszébe a magyarságról? Kérem, hogy a felsoroltak közül maximum 5-öt válasszon ki. Bázis: Értelmiség N=1515

Kárpát-medencei magyar értelmiség (%)	
kokárda, nemzeti színű szalag	22
nemzeti zászló	22
karikásostor, fokos, csikóbőrös kulacs	21
búbos kemence	19
népi szőttes, festett tányér, korondi kerámia	17
kopjafa	17
Nagy-Magyarország térkép	14
cimbalom	14
tárogató	12
konyhai falvédő	10
citera, tekerőlant, ütőgardon	9
mézeskalács-figurák	9
Miska kancsó	7
történelmi festmények	6
kispad, lóca, faragott szék	6
tarsolylemez	6
guzsaly, rokka, mángorló, tiloló	6
kredenc, viaszosvászon terítő	5
ősök képei, családi étkezés	3
láda, szuszék, falitka	2
tradicionális elemeket felhasználó kortárs design	1

Forrás: NSKI

A felsorolt itemek közül csupán egy, a három elemet is tartalmazó, harmadik helyre került válasz tartozik szorosabban az alföldi pásztorhagyományokhoz. Az eredmény abból a szempontból figyelemre méltó, hogy csupán a direkt nemzeti jelképeket, a nemzeti színeket tartalmazó tárgyak előzték meg.

14. kép: Egy, az interneten eladásra kínált eredeti, az 1930-as években készült fénykép (hortobágyi csikós lóháton, karikás ostorral)



Forrás: Régi fotók. <https://www.regifotok.hu/img/43213/34951/585x585,r/34951.jpg?time=1688721207>

4. Konklúzió

Az alföldi pásztorhagyományok, azon belül is kiemelten a puszták, s azok legfőbb reprezentánsa, a Hortobágy már a 19. században kiemelt szerepet kapott a magyarságkép megfogalmazásában, mind az autosztereotípiák, mind a heterosztereotípiák, mind pedig exosztereotípiák területén. Egy olyan mélyreható folyamat eredménye volt ez, hogy a 20. századi modernizáció, mely felszámolta a tényleges pusztai életformát, sem tudta érdemben megingatni a magyar alföldi pásztorhagyomány szerepét a nemzeti szimbolizációs mezőben. A turizmus, majd a magyarországi örökségmozgalom sikerrel rögzítette az ehhez kapcsolódó műveltségelemeket, s olyan új területekre helyezte a hagyomány centrumát, mint a revival-mozgalom vagy az élmény alapú fogyasztás (fesztiválok). A magyar társadalom pedig a 21. században is úgy tekint az alföldi pásztorhagyományokra, mint nemzeti örökségének legigazibb forrására.

Irodalom

- Albert Réka (1997). *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek, 32. Budapest.
- Albert Réka (2004). „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In Borsos Balázs, Szarvas Zsuzsa, Vargyas Gábor (szerk.), *Fehéren, feketén: Varsánytól Rititiig – Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*, 1 (pp. 81–95). Budapest.
- Albert Réka (2006). „Egy életre kelt nemzeti sztereotípiák emlékezete”, In Czoch Gábor és Fedinec Csilla (szerk.), *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből* (pp. 123–140). Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Anderson, Benedict (1992). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York – New Jersey: Verso. 3. kiadás: 2006. <https://doi.org/10.1093/fmls/cqp012>
- Balogh István (1943). A hortobágyi pásztorkodás történelmi múltja. *Néprajzi Értesítő*, XXXV. pp. 97–112.
- Barna Gábor (2011). Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In Janikovics József és Nyerges Judit (szerk.), *Kultúra, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/09300/09396/09396.pdf>
- Bausinger, Hermann (1995). Népi kultúra a technika korszakában. Budapest: Osiris.
- Bellon Tibor (1996). Beklen. *A nagykunsgyi mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században*. Karcag.
- Eckhardt Sándor (1939). A magyarság külföldi arcképe. In Szekfű Gyula (szerk.), *Mi a magyar?* (pp. 37–85). Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Ecsedi István (1914). *A Hortobágy pusztája és élete*. Debrecen.
- Györffy György (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Gondolat.
- Györffy István (1928). *A szilaj pásztorok*. Karcag.
- Györffy István (1930). *Magyar népi hímzések, I. A cífraszűr*. Budapest.
- Hofer Tamás (1980). The Creation of Ethnic Symbols from the Elements of Peasant Culture. In Sugar, Peter F. (szerk.), *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Santa Barbara – Oxford: Arc Clio.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2002). *Magyarság-szimbolumok*. Budapest: Európai Folklór Intézet. (3. bővített kiadás)
- Kisbán Eszter (1989). *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*. Életmód és tradíció, 4. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Kovács László és Paládi-Kovács Attila (szerk.) (1997). *Honfoglalás és néprajz*. Budapest: Balassi.
- Lackner Mónika (2002). Alföldi romantika – installáció és nemzeti önkifejezés a bécsi világkiállításon. In A. Gergely András (szerk.), *A nemzet antropológiája – Hofer Tamás köszöntése* (pp. 429–437). Budapest.
- László Gyula (1997). *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest: Püski.
- Madarassy László (1912). *Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon*. Budapest.
- Paládi-Kovács Attila (1997). A magyar lótarás jellege a honfoglalás korában. In Kovács László és Paládi-Kovács Attila (szerk.), *Honfoglalás és néprajz* (pp. 95–108). Budapest: Balassi.
- Schubert, Gabriella (2017). *Was ist ein Ungar? (Selbstverortung im Wandel der Zeiten)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11sn5h5>
- Sinkó Katalin (1989). Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben, *Ethnographia*, 100, pp. 121–154.
- Szabadsfalvi József (1997). A honfoglalás kori magyarság állattenyésztő technikája. In Kovács László és Paládi-Kovács Attila (szerk.), *Honfoglalás és néprajz* (pp. 69–84). Budapest: Balassi.
- Tálas István (1936). *A Kiskunsgyi népi állattartása*. Budapest.

ABSZTRAKTOK

A kiadvány magyar és angol nyelvű absztraktjai Hungarian and English abstracts of current issue

Seres Attila

A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között

A tanulmány célja az, hogy egy diplomáciai forráscsoport, a Kijevi Magyar Főkonzulátus iratanyaga segítségével meghatározza a kárpátaljai magyarok 1979 és 1990 közötti tömeges Magyarországra telepedésének főbb tendenciáit, okait, illetve az áttelepülő csoportok korosztályi, képzettségi és foglalkozási összetétele alapján az elvándorlásnak a kárpátaljai magyar szellemi és kulturális életre gyakorolt hatását. A magyar nemzetiségű szovjet állampolgárok Magyar Népköztársaságba való áttelepülésének jogalapját az 1963. január 13-án Moszkvában aláírt, a kettős állampolgárság eseteinek kiküszöbölése tárgyában kötött magyar–szovjet államközi egyezmény teremtette meg. A Kijevi Magyar Főkonzulátust 1969-ben hozták létre, a konzuli illetékességi körzetébe az Ukrán Szovjet Szövetségi Köztársaság Kárpátontúli területe (Kárpátalja) is beletartozott, az ott élő magyarok ettől az időponttól kezdve Kijevben, a magyar főkonzulátus konzuli hivatalában nyújtották be a honosítási (áttelepedési) kérelmeiket. A tanulmány két irattípus, a főkonzulátus által az áttelepedésekről évente elkészített összesítő jelentések és a főkonzulátus konzuli tevékenységéről készített éves beszámolók, illetve az azokhoz mellékelte statisztikai táblázatok alapján igyekszik választ adni arra, hogy ebben az időszakban hány magyar nemzetiségű személy telepedett át Magyarországra, milyen volt az áttelepülők korosztályi, képzettségi és foglalkozási összetétele, illetve mely megyék és városok voltak a legjellemzőbb letelepedési célterületek. A fellelhető levéltári dokumentumok és szakirodalom alapján a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése mögött elsősorban nem gazdasági vagy egzisztenciális okok rejlettek, hanem leginkább az oktatási

és a közigazgatási szféra – valójában burkolt oroszosítást szolgáló – úgynevezett „internacionalizációja”, amely a brezsnyevi érában (1964–1982) majd az azt követő időszakban a magyar nyelvhasználati jogok, és azzal együtt a magyar nemzetiségű értelmiség érvényesülési perspektíváinak beszűküléséhez vezetett.

The Mass Resettlement of Subcarpathian Hungarians to Hungary between 1979 and 1990

Assisted by the documents from the Hungarian Consulate General in Kiev, this study aims to identify the main trends, causes, and impact of the mass resettlement of Subcarpathian Hungarians to Hungary between 1979 and 1990. Furthermore, based on demographic, educational, and occupational data of the emigrants, we aim to determine the effect of out-migration on Subcarpathian Hungarian intellectual and cultural life. The legal basis for the resettlement of Soviet citizens of Hungarian ethnicity to Hungary was established by an interstate convention annulling dual citizenship, signed in Moscow on January 13th, 1963. The Hungarian Consulate General in Kiev was founded in 1969. Since the Transcarpathian territory (Subcarpathia) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic was under its consular jurisdiction, ethnic Hungarians residing in Subcarpathia were required to submit applications for naturalization (resettlement) at the Consular Office of the Hungarian Consulate General in Kiev. Drawing on two types of documents (annual reports on resettlement issued by the Consulate General and annual reports on the activities of the Consulate General, including corresponding supplementary tables), the study seeks to determine the number of ethnic Hungarians who settled in Hungary between 1979 and 1990, their demographic, educational, and occupational composition, and the primary counties and cities in Hungary where they settled. Based on accessible

archival documents and specialized literature, the author concludes that the primary motive behind the mass resettlement of Subcarpathian Hungarians was not economic or existential but rather the so-called “internationalization” of the educational and public administrative spheres – a form of latent Russification – which led to a narrowing of Hungarian language rights and diminished prospects for ethnic Hungarian intellectuals during the Brezhnev Era (1964–1982) and subsequent periods.

Jánk István

Nyelvi és nyelvpolitikai helyzet a magyar nyelvközösségben határon innen és túl

A tanulmány elsődlegesen a magyar nyelvközösség nyelvi helyzetére fókuszál kiemelt jelentőséget tulajdonítva a kisebbségi helyzetben élő nagyjából 3 milliós lélekszámú magyarság nyelvi és nyelvpolitikai helyzetére. Ennek oka, hogy a magyar identitás megőrzése a határon túli magyarság számára egybeesik a magyar anyanyelv megőrzésével, amelynek kapcsán azonban több nyelvpolitikai és nyelvtervezési probléma is felmerül. Az egyik legfontosabb ezek közül a magyar nyelv, azon belül pedig az egyes nyelvjárások nyelvpolitikai szerepe, státusza, valamint a hozzájuk kapcsolódó nyelvi attitűdök. Kulcsszavak: kisváros, Kárpát-medence, urbanizáció

Linguistic and Language Policy Situation in the Hungarian Language Community Within and Beyond the Borders

The current article focuses on the linguistic situation of Hungarians in minority situations and interprets various language policy issues primarily in the context of the Hungarian-speaking community. The status of the Hungarian language, especially in neighbouring countries and in relation to dialects, is a matter of great concern. The study has two main goals. The first one is to provide an up-to-date overview of the language policy issues concerning the Hungarian language. The second one is to describe the language policy role of dialects and the related attitudes from the perspective of the entire Hungarian language community, addressing macro-, meso-, and

micro-level language planning possibilities. Given the fact that the preservation of Hungarian identity is often equivalent to the preservation of non-standard language varieties, several language policy and language planning issues arise in relation to this.

Kucsera Bence – Varga-Péterfi Petra

Társadalmi bizalom határ mentén és nem határ mentén Közép- és Kelet-Európában 2021-ben: egy öt országra kiterjedő vizsgálat

A különböző társadalmi csoportokon belüli és a társadalmak közötti bizalommal kapcsolatos kutatások szerves részét képezik a szociológiai és társadalomtudományi diskurzusnak. Ezek a kutatások ugyanakkor ritkán helyezik fókuszba összehasonlító jelleggel a közép- és kelet-európai országokat, és nem foglalkoznak a határmentiség kérdésével. Mi több, biztos, hogy nem készült ez idáig vizsgálat a Covid19 járvánnyal összefüggésben, amely ilyenfajta területi megközelítésben foglalkozna a témával. Egy egyedi, több mint 5000 fő megkérdezésével készült kérdőíves adatfelvételtől előállt adatbázisra alapozva a tanulmány arra keresi leíró jelleggel a választ, hogy a 2018 és 2021 közötti időszakra vonatkozóan milyen mintázatbeli változások figyelhetők meg a társadalmi bizalomban a vizsgált öt közép- és kelet-európai régióban; az országhatárok mentén és a belső régiókban. Az eredmények rámutatnak, hogy azon feltételezés, mely szerint 2021-ben határ mentén és nem határ mentén azonos módon, pozitív irányba változott a társadalmi bizalom, csak részben helytálló. Kulcsszavak: bizalom, társadalmi bizalom, határmentiség, Kárpát-medence

Social trust at and beyond borders in Central and Eastern Europe in 2021: a five-country study

Research related to trust within various social groups and between societies constitutes an integral part of sociological and social science discourse. However, these studies rarely focus on a comparative analysis of Central and Eastern European countries or address the issue of border regions. Furthermore, it is certain that no investigation has been conducted

to date that explores the topic in connection with the Covid-19 pandemic and territoriality. Based on a unique database generated from a questionnaire survey of more than 5,000 respondents, the study aims to provide a descriptive answer to the question of what pattern of changes in social trust can be observed between 2018 and 2021 in the five Central and Eastern European regions: along national borders and within internal regions. The results indicate that the assumption of an equally positive change in social trust in border and non-border areas in 2021 is only partially accurate.

Keywords: trust, social trust, cross-border, Carpathian Basin

Horeczki Réka

A közösség ereje a fejlesztéspolitikában. A társadalmi tőke megjelenési mintázatai a Kárpát-medence országában

Jelen tanulmány célja, hogy vázlatos áttekintést adjon a társadalmi tőke fejlesztéspolitikai változásairól és bemutassa a népességmegtartó képességre gyakorolt hatását ezen tőkefajtának, azaz a közösség összetartó erejének befolyásoló tényezőit a Kárpát-medence országában. A tanulmány első része a társadalmi tőke fogalom fejlesztéspolitikai értelmezési keretét vetíti elő, a második részben a vizsgált országok társadalmi tőkéjére vetünk egy pillantást. Mivel a társadalmi tőke az alapja a gazdasági szereplők és a fejlesztéspolitika képviselői közötti – főként bizalmon alapuló – kapcsolatoknak, a szoros együttműködés komoly gazdasági előnyt jelent(ene) az adott térségnek. Ha ez hiányzik, azt nagyon nehéz fejleszteni, hiszen endogén tényező, viszont mindenképpen szükséges az okok feltárása és – amennyiben lehetséges – a változtatás. Mivel a magyar–magyar kapcsolatok az európai uniós támogatáspolitikai jobb kihasználtságát segíthetnék, a tanulmányt tekinthetjük egy olyan kérdőíves kutatás előkészítő munkájának, amely a Kárpát-medencében élő külföldi magyar népesség körében mérné és hasonlítaná össze a nemzetrészek közötti társadalmi tőkét (annak egyes elemeit) és hatását a közösség felépítésére és megtartására vonatkozóan, a forrásabszorpció vizsgálata érdekében.

The Strength of Community in Development Policy. Patterns of Social Capital in the Countries of the Carpathian Basin

This paper aims to provide a schematic overview of the changes in social capital within development policy and to highlight its impact on population retention, i.e., the factors influencing community cohesion in the countries of the Carpathian Basin. The first part of the paper outlines a development policy framework for understanding the concept of social capital, while the second part examines social capital in the analysed countries. Given that social capital serves as the foundation for relationships between economic actors and development policy representatives, primarily based on trust, close cooperation represents (or should represent) a significant economic advantage for the region. Without it, development becomes challenging due to its endogenous nature; however, it is crucial to identify its causes and, where possible, instigate change. Considering that stronger Hungarian–Hungarian relations could enhance the utilization of EU funding policies, this study can be viewed as preparatory work for a questionnaire survey aiming to measure and compare social capital (and its elements) and its impact on community formation and retention among the Hungarian diaspora in the Carpathian Basin, focusing on examining resource absorption.

Bali János

Az alföldi pásztorhagyományok továbbélése a magyarságképben

A tanulmányban egy nagymintás kérdőíves kutatás eredményeit elemezve azt a kérdést járom körül, hogy a magyar néprajzi kutatásokban is felülreprezentált, a Magyar Alföldhöz köthető (pusztai) pásztorhagyományok milyen szerepet töltenek be a kortárs magyar nemzettudatban. A témát a maga földrajzi és történeti kontextusaiban, elsősorban a 19–20. századi szimbolizációs és sztereotipizációs folyamat tükrében mutatom be. Megállapítottam, az alföldi pásztorhagyományok, azon belül is kiemelten a puszták, s azok legfőbb reprezentánsa, a Hortobágy, már a 19. században kiemelt szerepet

kaptak a magyarsággép megfogalmazásában, mind az autosztereotípiák, mind a heterosztereotípiák, mind pedig exosztereotípiák területén. Egy olyan mélyreható folyamat eredménye volt ez, hogy a 20. századi modernizáció, mely felszámolta a tényleges pusztai életformát, sem tudta érdemben megingatni a magyar alföldi pásztorhagyomány szerepét a nemzeti szimbolizációs mezőben. A turizmus, majd a magyarországi örökségmozgalom sikerrel rögzítette az ehhez kapcsolódó műveltségelemeket, s olyan új területekre helyezte a hagyomány centrumát, mint a revival-mozgalom vagy az élmény alapú fogyasztás (fesztiválok). A magyar társadalom pedig a 21. században is úgy tekint az alföldi pásztorhagyományokra, mint a nemzeti örökségének legigazibb forrására.

The Continuation of Great Plain Pastoral Traditions in the Hungarian National Image

In this study, I analyze the results of a large-scale questionnaire survey to explore the role that pastoral traditions associated with the Hungarian Great Plain, overrepresented in Hungarian ethnographic

research, play in contemporary Hungarian national consciousness. I present the topic within its geographical and historical contexts, primarily focusing on the 19th and 20th centuries, in the context of symbolization and stereotyping processes. I have determined that the pastoral traditions of the Hungarian Great Plain, especially those of the steppes and their main representative, the Hortobágy, played a prominent role in shaping the image of Hungarians in the 19th century, encompassing autostereotypes, heterostereotypes, and exostereotypes. This resulted from such a profound process that the 20th-century modernization, which eradicated the actual pastoral way of life, could not significantly undermine the role of Hungarian lowland pastoral traditions in the national symbolic field. Tourism, and subsequently the Hungarian heritage movement, successfully documented the cultural elements associated with this tradition and shifted its center to new areas such as the revival movement or experience-based consumption (festivals). Even in the 21st century, Hungarian society continues to regard the pastoral traditions of the Great Plains as the most authentic source of its national heritage.

KÖTETÜNK SZERZŐI

BALI JÁNOS PhD HABIL.

etnográfus, egyetemi adjunktus, ELTE BTK Néprajzi Intézet; igazgató, Nemzetstratégiai Kutatóintézet

HORECZKI RÉKA PhD

tudományos főmunkatárs, HUN-REN Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete

JÁNK ISTVÁN PhD

tudományos munkatárs, Magyarságkutató Intézet, Nyelvtervezési Kutatóközpont

KUCSERA BENCE PhD

osztályvezető, kormányzati szakpolitika elemző közgazdász, a politikatudományok doktora, Nemzetstratégiai Kutatóintézet

VARGA-PÉTERFI PETRA

kutató, Nemzetstratégiai Kutatóintézet; doktori hallgató, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola

SERES ATTILA PhD

kutatócsoport-vezető, tudományos főmunkatárs, Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, 1945 utáni Kutatócsoport

